

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskerens Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

SØNDERJYSK

MÅNEDSSKRIFT

- Peter Kr. Iversen:* Johan Hvidtfeldt fylder 70 år
Oliva Jensen: Krigen kostede syv brødre livet
Steen Wulff Andersen: Haderslev museums ansigt
Torsten Madsen: Et yngre stenalderes kobbersmykke
Hans Neumann: Hærvejen som kulturformidler
Jørgen Slettebo: Om det ældste Sønderborg
F. S. Grove-Stephensen: Den københavnske skibsfart og
Slesvig-Holsten 1786–1830
Inge Adriansen og Karin Andersen: »Hånd i hånd«
H. P. Jensen: Antikke bykort og bybilleder
Arne Hou og Sig. Schoubye: Møllen i Højer
Bjørn Svansson: Grænsestriden 1918–20
Willy Pedersen: Poststempler
Finn Stendevad: Om lanternernes oprindelse
Bog anmeldelser
Rettelse
Grænselandsdagbog

NOV./DEC. 11/12 · 1978 54. ÅRGANG

Bymuseet i Flensborg

Flensborg Kunstforening arrangerer udstilling 3. 12. 1978 – 7. 1. 1979:

Heidrun Bergwardt: Tegning og akvareller

Antje Marxcinowski: Malerier

Ellen Sachtleben: Raderinger

Yderligere viser museet på en julemesse kunsthåndværk: Glas, keramik, batik, smykker og trælegetøj.

Abningstider daglig (undt. mandag): Kl. 10–13 og 15–17. Søndag kun kl. 10–13.

Det sydslesvigske julemærke

er i år tegnet af en tidligere elev på Gottorpskolen i Slesvig Hartmut West, og motivet er juletræet, der sejles hjem – for øvrigt en konkurrencetegning fra 1967.

Prisen er 25 øre eller DM 0.10, og mærket fås hos Grænseforeningen, Peder Skramsgade 5, 1054 København K. Tlf. 01 - 11 30 63. Giro 300 18 49. Her kan man også købe tidligere år-gange og fejltryk samt få oplysninger om andre forhandlere.

I Sydslesvig kan mærket købes på amtssekretariatene, i Flensborg på bysekretariatet, i Dansk Boghandel og hos Bladcentralen, Storegade 83.

Peter Dragsbo:

Mennesker og huse i Aabenraa

– et etnologisk studie af kvarterudvikling i en nordslesvigsk købstad 1850–1920

Sydjysk Universitetsforlag, Glentevej 7, 6700 Esbjerg, tlf. 05 - 14 00 11

Pris ca. 150 sider kr. 89,50, subscriptionspris ved bestilling inden 15. 1. 1979 kr. 69,50.

Bogen er det første forsøg herhjemme på i billeder og ord at skrive en købstads miljøhistorie i en bestemt historisk periode.

Ved hjælp af fotografier, skitser, kort, bygningstegninger og uddrag af arkivalier og folketællinger følger man Aabenraas huse, gader, kvarterer, familier og husstande gennem hele den tyske tid. Herved ser man, hvordan tidens generelle forandring af samfundet virker på det lille plan: Huse byggedes om, nedreves og nybyggedes, gader blev anlagt, og nye miljøelementer opstod: Villa, udlejningsejendom, fabrik, arbejderbolig samtidig med at befolkningsgrupper opløstes, og nye klasser opstod, folk flyttede til og fra byen, og den gamle patriarkalske husstand veg pladsen for kernefamilien og adskillelsen af bolig og arbejdsplads. På denne måde forklares mange ting i vore omgivelser 1978 med større forståelse til følge.

Mennesker og huse i Aabenraa udfylder ikke blot et længe følt behov blandt skandinaviske etnologer og byhistorikere for en fremstilling af en bys forandring under industrialismen, men har også med sine talrige illustrationer og konkrete eksempler ikke mindst interesse for alle kendere og beboere af det gamle Aabenraa.

Sønderjysk Månedsskrift udkommer med et dobbeltnummer som afslutning på årgangen. En del af stoffet er som tidligere år fælles med Museumsårbogen – fællesskabet betyder et tilskud til Månedsskriftets økonomi – det medfører en betydelig udvidelse af stofområdet og giver desuden et væsentligt tilskud til Månedsskriftets økonomi, idet årbogens artikler stilles gratis til rådighed. Museumsårbogen 1978 er redigeret af museumsinspektør, dr. phil. Sig. Schoubye (s. 326–414 incl.).

Med et

JULEGAVE-ABONNEMENT på **Sønderjysk Månedsskrift** giver man modtageren mange interessante og fornøjelige timer i det nye år. Ring til ekspeditionen, 04 - 62 46 83, så er gaveproblemet ordnet på to minutter. Et årsabonnement koster stadig kun 58.– kroner incl. MOMS og forsendelse.

Rigsarkivar, dr. phil. Johan Hvidtfeldt på talerstolen ved landsarkivets indvielse 1. april 1974. (Historiske Samlinger).

Johan Hvidtfeldt fylder 70 år

AF PETER KR. IVERSEN

Rigsarkivar, dr. phil. Johan Hvidtfeldt lider af en lykkelig og gengældt kærlighed til Sønderjylland.

Han tog embedseksamen ved Københavns Universitet i 1932 med historie og engelsk som fag og kom efter uddannelse ved Rigsarkivet og det sjællandske landsarkiv i 1935 til Åbenrå som arkivar. Han er født som købmandssøn i Vejle d. 12. december 1908, og hans første historiske artikler fra studenterårene er derfor naturligt skrevet til Vejle

Amts Årbøger. Da han kom til Åbenrå, havde han dog allerede leveret bidrag til mange af de amtshistoriske årbøger og endvidere til L. Weibulls fornemme tidsskrift Skandia samt til Jyske Samlinger og Fortid og Nutid. De to sidste tidsskrifter skulle han senere en lang årrække som redaktør få en helt afgørende indflydelse på.

Hans energi og arbejdskraft satte snart sit præg på det sønderjyske landsarkiv, hvor han foretog store ordnings- og registrerings-

arbejder, navnlig inden for retsbetjentarkiverne og de gejstlige og kommunale arkiver. Især bør dog nok fremhæves hans betydningsfulde andel i udarbejdelsen sammen med landsarkivar Frode Gribsvad af den første vejledende arkivregistratur for et landsarkiv, som senere er fulgt op ved de andre landsarkiver.

* *
*

Johan Hvidtfeldt blev en flittig medarbejder både ved Sønderjyske Årbøger og Sønderjysk Månedsskrift, samtidig med at han fortsatte med at levere bidrag til de kongerigske, historiske tidsskrifter. I Åbenrå, hvor han med et års afbrydelse var arkivar til februar 1944, påbegyndte han sine meget dybtgående og omfangsrige studier over sønderjysk befolkningshistorie, hvorved han fik god hjælp af sin hustru, Åbenråpiggen Karen Møller. Endnu er kun en del af resultaterne af dette vældige indsamlingsarbejde publiceret.

Da Hvidtfeldt 1941 blev medlem af styrelsen for Historisk Samfund for Sønderjylland og samtidig sekretær og hovedredaktør af Sønderjyske Årbøger, var hans navn forlængst landskendt i historiske kredse. Fra 1940 var han medlem af bestyrelsen for Jysk Selskab for Historie, Sprog og Kultur og hovedredaktør ved Jyske Samlinger. Da han trådte til som Historisk Samfunds sekretær, var foreningen inde i en vanskelig periode, men takket være hans og den året i forvejen tiltrådte nye kasserer, Hans Neumann, blev medlemskartoteket bragt i orden, og en mere aktiv medlemshvervning efter nye retningslinier fik nye medlemmer til at melde sig. Sønderjyske Årbøger kom til at nyde godt af Hvidtfeldts retningslinier for redaktion af historiske tidsskrifter, og navnlig fik anmelderstoffet nu en helt anderledes dybtgående og vejledende karakter end tidligere. I den et par år forinden påbegyndte skriftrække forberedtes nye udgivelser, og nye initia-

tiver med vejledende kurser for personal- og lokalhistorikere blev taget. I besættelsens trange år udarbejdede han også sammen med Troels Fink: Vejledning i Studiet af Sønderjyllands Historie, en bog som forlængst er udsolgt, men som nok mere end noget andet har bidraget til at højne det lokalhistoriske arbejdes kvalitet i Sønderjylland. I denne forbindelse skal også nævnes hans vejledning: Slægtshistoriske Studier i Sønderjylland, hvis første udgave kom i 1948. I Hvidtfeldts femårige sekretærperiode blev mange af de retningslinier afstukket, som har præget foreningens arbejde i årtierne herefter.

Hvidtfeldt er stadig et meget aktivt medlem af styrelsen. I en lang periode indtil 1966 var han medlem af redaktionen af Sønderjyske Årbøger og er endnu medlem af redaktionen for serien: Skrifter, udgivne af Historisk Samfund for Sønderjylland, af den lille serie: Sønderjyske Levnedsløb, der navnlig begyndte at udkomme 1955, og endelig har vi kunnet drage nytte af hans store erfaring ved udgivelsen af den sønderjyske billedbog, hvoraf bindet omfattende tiden 1864–1920 udkommer næste år.

* *
*

Til en række af foreningens publikationer som Tønder gennem Tiderne, Flensborg Bys Historie og Åbenrå Bys Historie har han bidraget med store, vigtige afsnit, ved de to sidste har han tillige været medredaktør. I denne forbindelse kan også nævnes, at han har skrevet et stort afsnit af Sønderborg Bys Historie, og at han i skriftrækken sammen med Aage Bonde har udsendt bogen: Personalhistoriske Oplysninger om Borgmestre, Rådmænd, Byfogder og Byskrivere i Flensborg 1550–1848. Til Traps 5. udgave har han bl.a. skrevet de betydningsfulde afsnit om de jyske og sønderjyske amters og herreders historie, og for Nordslesvigs vedkommende tillige de meget vigtige administra-

Det konstituerende møde i Historiske Samlinger for Sønderjylland den 9. november 1977. Fra venstre: Amtsrådsmedlem Helga Hørlück, rigsarkivar, dr. phil. Johan Hvidtfeldt, landsarkivar Peter Kr. Iversen, professor, dr. phil. Troels Fink, viceskoleinspektør, fhv. amtsrådsmedlem Chr. Stenz, overbibliotekar Jørgen Hamre og overbibliotekar Gustav Auring. (Historiske Samlinger).

tionshistoriske oversigter for hvert enkelt sogn. Men vigtigst af alt er dog den over 500 sider store disputats: Kampen om ophævelsen af livegenskabet i Slesvig og Holsten 1795–1805, som han forsvarede med megen ære ved Århus Universitet 1963. Den ene af de officielle opponenter, professor C. O. Bøggild Andersen kunne afsluttende konstatere, at Hvidtfeldts disputats var den hidtil bedste historiske ved universitetet.

Det ville her føre for vidt at omtale eller blot nævne alle de historiske artikler og afhandlinger, han har skrevet vedrørende sønderjyske emner, og som spænder fra middelalder til samtid og over købstads-, landbrugs-, kirke-, administrations- og personalhistorie til almindelig politisk historie, men anføres skal dog, at Hvidtfeldt som mangeårig redaktør af Turistårbogen selv har skrevet bøgerne om Vestslesvig og Als, egne som han holder meget af at færdes i.

Selv om Hvidtfeldt i årenes løb har holdt mange foredrag og på andre måder deltaget i det lokalhistoriske arbejde, er hans store betydning for Historisk Samfund i dag måske ikke helt så kendt for en bredere medlemskreds. Man kender ham fra årsmøderne som en nu lidt ældre mand af kraftig statur, der i en årrække kun undtagelsesvis har deltaget i drøftelserne, men man ved vel næppe, at der i de næsten 40 år, han har været medlem af styrelsen, ikke er gennemført sager af blot nogen betydning, uden at han på den ene eller anden måde har været med som rådgiver eller planlægger. Foreningen har i sjælden grad nydt gavn af og kunnet trække på hans organisatoriske erfaring og store viden. Det var derfor også naturligt, at da foreningens struktur blev taget op til drøftelse i 1953, var hans stillingtagen af helt afgørende betydning, og det kan også godt siges nu, at de nye retningslinier blev lagt

på landsarkivet i Viborg ved en drøftelse med undertegnede, som varede dag og nat.

* *
*

Hvidtfeldt forlod Åbenrå 1944, og efter en kort tjeneste som arkivar i Rigsarkivet blev han sidst på året 1945 landsarkivar i Viborg. Nogle år virkede han derefter tillige som medhjælper ved den parlamentariske kommission og måtte bruge meget af sin tid ved gennemgang af arkivalier i Berlin og i USA samt ved udgivelsen af kommissionens betænkning til Folketinget. Først herefter kunne han bruge flere kræfter på arkivvæsenet. Han blev den drivende kraft ved udarbejdelsen af nye retningslinier for journalisering og kassation af i historisk henseende værdiløst materiale ved en række lokale embeder. Over halvdelen af de arkivalier, der dannes ved dommer- og politimesterembeder og ved amter og statskommuner bliver efter de nye regler sendt direkte fra embederne til destruktion. Men selv med denne kraftige reduktion af embedsarkiverne har der fortsat været behov for udvidelse af arkivbygningerne, og det blev Hvidtfeldt, der som den første danske arkivar, ja vel i det hele taget som en af de første arkivmænd på internationalt plan begyndte at arbejde med spørgsmålet om moderne arkivbygningers indretning. Magasinernes sikkerhed måtte her være det helt afgørende, det gjaldt over for brand, fugt, sollys og ødelæggelse under krig eller krigslignende tilstande. Derfor blev det nye landsarkiv i Viborg bygget i beton med to etager under jorden og opdelt i brandsikre sektioner. Denne bygning blev senere mønster for de nye arkivbygninger i København og Åbenrå, og udenlandske arkivarer har kunnet hente inspirationer herfra. Fra hans embedsvirksomhed skal endvidere nævnes, at ingensinde er der udsendt så mange arkivfortegnelser i så hurtig rækkefølge og i så stort omfang. Han lægger overordentlig stor vægt på, at såvel Rigsarkivets

som landsarkivernes samlinger ved disse fortegnelser gøres tilgængelige for et bredere publikum. Selv har han udført hovedparten ved udarbejdelsen af: Tyske Arkivalier om Danmark 1848–1945 bd. I, og manuskriptet til hans store fortegnelse over slesvigske og holstenske arkiver vil være afsluttet ved hans afgang som rigsarkivar. Denne sidste fortegnelse vil blive en stor hjælp for sønderjyske historikere.

* *
*

Samtidig med at Hvidtfeldt var engageret i den parlamentariske kommissions arbejde og de vigtigste nydannelser inden for arkivvæsenets område, hvilket sidste naturligvis blev endnu mere markant, efter at han i 1963 blev rigsarkivar, udførte han en pionerindsats inden for det lokalhistoriske arbejdsorganisation og udvikling. Allerede tidligt havde han set, at der var forsømte opgaver her. I en anmeldelse i Fortid og Nutid af Alkærsigs bog om Vejen sogn, som i øvrigt roses, omtaler han de vanskelige forhold, lokalhistorikere måtte arbejde under: »På mange områder mangler enhver vejledning for den, der uden særlige forudsætninger giver sig i lag med arbejdet, kun drevet af en dybtgående interesse for hjemstavns historie«. Skylden for disse mangler lægger han på faghistorikerne, hvis pligt det måtte være »at udarbejde vejledninger, der ikke blot orienterer på nogle få punkter, men giver systematisk oplysning om alle de spørgsmål, som lokalhistorikeren gang på gang bliver stillet overfor«. Disse tanker uddybes i et foredrag på Dansk historisk Fællesforenings årsmøde 1942 og får fastere form på årsmødet 1944, hvor planen lægges for den bog, der for danske lokalhistorikere er kommet til at stå som deres vigtigste hjælpemiddel: Håndbog for danske Lokalhistorikere. På grund af hans mange andre gøremål netop i disse år blev udgivelsen dog noget forsinket og var først afsluttet i 1956. Bogen

er senere kommet i fototekniske nyoptryk, og en ny udgave er under forberedelse.

* *
*

Hvidtfeldt var i 1946 blevet sekretær i D.H.F. og 1950 foreningens formand. Han kunne fra denne centrale position med hele sin vældige energi og arbejdskraft tage fat også på andre opgaver til støtte for det lokalhistoriske arbejde. Han havde som nævnt allerede tidligt i Sønderjylland gennemført kursus for lokal- og personalhistorikere, men kunne nu også på landsplan arrangere kurser for de historiske årbøgers redaktioner, kurser, hvis nødvendighed årbøgernes kvalitetsfremgang er vidnesbyrd om. Den lokalhistoriske håndbog blev fulgt op af D.H.F.s serie af små håndbøger, som begyndte at komme i 1960'erne, og som er blevet til stor hjælp, ikke blot for lokalhistorikere, men også for historiestuderende. Da han 1968 ikke ønskede genvalg til D.H.F.s styrelse, udnævntes han til foreningens æresmedlem.

Det er umuligt i en fødselsdagsartikel som denne at nævne alle de initiativer og opgaver, hvori Hvidtfeldt har været engageret, men det skal dog anføres, at han var en af stifterne af det nuværende Landbohistorisk Selskab, hvis første formand han blev 1952, og at han også er medstifter af og bestyrelsesmedlem i Udgiverselskabet for Danmarks nyere Historie. Han var medredaktør og medforfatter af Historikergruppens Danmarkshistorie og har til Politikens Danmarks Historie skrevet to trediedele af bind 5. Af D.H.F.s Danmark. Historisk Billedbog har han skrevet teksterne til bind III. Også dette er med til at vise hans store alsidighed.

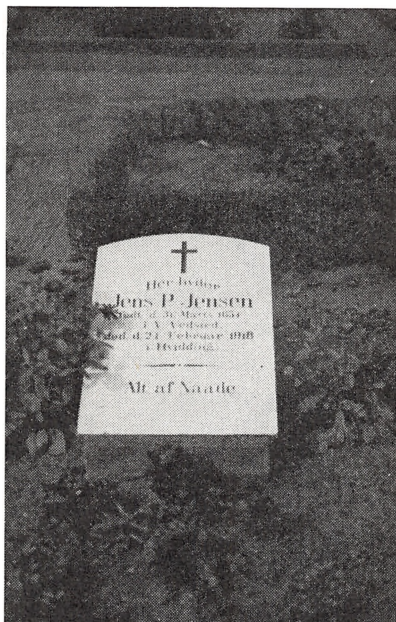
Der skal endvidere peges på Hvidtfeldts anmeldervirksomhed. I en lang årrække, men især i 1940'erne og 50'erne var han en flittig anmelder af historisk litteratur i Fortid og Nutid, Jyske Samlinger og Sønderjyske År-

bøger. Det kan være dybtgående, kritiske anmeldelser af fagfællers værker eller vejledende, pædagogiske anmeldelser af amatørers lokalhistoriske arbejder. Han har altid helst villet pege på de positive sider i en bog eller afhandling, og hans anmeldelser er derfor mere opmuntrende vejledning end negativt pindehuggeri.

I øvrigt er det så karakteristisk for Hvidtfeldt, og det bør siges ved en lejlighed som denne, at han altid har været parat og villig til at hjælpe og vejlede også enkeltpersoner. Hvor mange har ikke nydt godt af hans meget omfangsrige samlinger vedrørende sønderjysk personal- og lokalhistorie? Og denne hjælp er givet uden tanke om, at han måske senere selv kan få brug for disse ofte vanskeligt tilgængelige oplysninger. Det har ikke for ingenting heddet, når et eller andet vanskeligt spørgsmål skulle klares: Spørg Hvidtfeldt.

* *
*

Ved hans 70-års dag er det naturligt at se tilbage, at mindes fælles oplevelser fra et mangeårigt samarbejde og på baggrund heraf at rette en dybfølt tak til historikeren, arkivmanden, organisatoren, men først og fremmest mennesket og vennen Johan Hvidtfeldt, med hvem man fra de unge år, ofte ved nattesæde, har kunnet udveksle tanker om stort og småt. Kun få har haft og har en arbejdskraft som Hvidtfeldt. Hans flid er legendarisk, og han har en arbejdsdag, som arbejdstilsynet vil finde helt utilstedelig. Et sådant slid og arbejdspress kan naturligvis mærke selv den stærkeste natur, og det må håbes, at han, når han ved årets udgang frigøres for sine embedspligter, efter en velfortjent ferie som emeritus i ro og mag kan få afsluttet de store arbejder, hvoriblandt også sønderjyske, han gennem så mange år har forsket i og samlet materiale til.

Forældrenes gravsted på Hviding kirkegård: Jens Peter Jensen, født i Vester Vedsted 31. 3. 1854, død i Hviding 24. 2. 1918, og Marine Jensen, født Lassen. Født 21. 3. 1868 i Sdr. Farup, død i Hviding 8. 5. 1942.

Krigen kostede syv brødre livet

AF OLIVA JENSEN

På en mindesten ved Hviding kirke står navnene på fire brødre, der faldt i den første verdenskrig; de fire kom fra en søskendeflok på tolv børn – alle dansksindede og børn af danske forældre. Faderen var dansksindet tysk kommuneformstander i Enderup. Af de ti brødre døde endnu tre af sygdomme, de havde pådraget sig i krigen.

I dag lever kun to af de tolv søskende, og den yngste, Oliva Jensen, skriver om sine søskende.

Far hed Jens Peter Andersen Jensen (men blev altid kaldt Jens Peter Jensen), han blev født d. 31.3.1854 i V. Vedsted. Han kom på seminariet i Jelling. Efter endt eksamen blev han gift med Anne Kathrine Bertelsen fra Enderup og måtte så overtage hendes føde-

gård (hun var enebarn), så blev han ikke lærer, som en af hans brødre blev, men landmand. Han søgte om tysk indfødsret, fik det og blev kommuneformstander, dansksindet tysk kommuneformstander, men han klarede sig fint både med amtsformstander Erichsen, Skærbæk, og landråd v. Loew i Haderslev, jeg tror, de respekterede far, og ikke uden grund.

I sit første ægteskab havde far to drenge, Truels og Anners. Truels overtog sin mors fødegård i 1906, da var han 23 år, og vi flyttede over vejen til en anden gård. 1912 flyttede vi til stationen, fordi far så tit rejste med toget; han var auktionar for hele vesterregnen, og det var jo inden bilernes tid.

Den anden bror, Anners, blev købmand. Truels faldt i krigen, Anners kom uskadt

hjem, fik købmandsforretningen i Råhede, og han blev 85 år. Truels og Anners' mor døde helt ung – jeg ved ikke, hvilket år – hun døde af sukkersyge, som man jo dengang ikke havde noget middel imod.

Den 5. juni 1888 blev far gift med min mor, Marine Lassen fra Sdr. Farup; hun var født d. 21.3.1868, så hun var 20 år, da de blev gift, og far var 34.

Far og mor levede sammen i 30 år. I februar 1918, 9 måneder før krigen sluttede, døde far af anæmi (blodkræft), kun 64 år. Mor var da 50; i de sidste år havde hun mistet 3 drenge, og nu far, og så faldt Niels 2 måneder efter fars død. Las døde i 1921 og Martin i 1937. Det var meget strengt for mor altsammen, men jeg har aldrig hørt hende klage, hun sørgede i stilhed over sine drenge. Mor var helt sjælden. Den 8. maj 1942 døde mor, 74 år, efter at have siddet i rullestol i 2 år, efter en hjerneblødning; i de to år klagede hun heller ikke.

Las blev syg i skyttegravene, han fik lungehindebetændelse. Han kom på lazaret i Harzen og blev hjemsendt, for, som man sagde, han kunne ligeså godt blive rask hjemme; man sagde ikke, han skulle hjem for at dø. Han gik hjemme og kom sig lidt. Så kom han på Ryslinge højskole og kom hjem til afstemningen. Da fik han blodstøtning og blev ribbensopereret på Vejlefjord sanatorium. Professor Saugmann gjorde alt, hvad der står i menneskers magt, for at Las skulle komme sig. Efter den sidste operation lå han hele tiden i sengen, og mor passede ham, og så døde han nogle dage før julen 1921.

Martin fik også lungehindebetændelse i skyttegravene; han var kun 19 år, da krigen sluttede. Han kom på Askov, men blev syg, også tuberkulose, men levede helt til 1937. Han blev mere og mere træt, efterhånden som tiden gik. Han blev forlovet med en sygeplejerske og blev gift i juli 37, og døde i oktober samme år. Det var svært for mor, nu var hun nær de 70.

Theodor led fra han kom hjem fra Rus-

land ved krigens slutning og til sin død 1955 af kronisk astma og lungeudvidelse, som hele tiden blev værre. Han blev også gift med en sygeplejerske, men de levede da sammen i 6 år.

Alle drengene, med undtagelse af Anners og Jens, var landmænd, Anners blev købmænd, Jens snedker. Niels kom på seminariet i Tønder, men kun for en kort tid, han kunne ikke forliges med tonen, som nok også var meget tysk. Mor bad ham om at prøve igen, men det gik ikke, og han blev landmand. Han var den klogeste af flokken! Da Bang blev gammel nok og skulle på session, var far død i februar – så rejste mor til Haderslev til landråden, og spurgte, om det ikke var nok med 9 sønner. Noget efter holdt krigen op, ellers var Bang vel også kommet med.

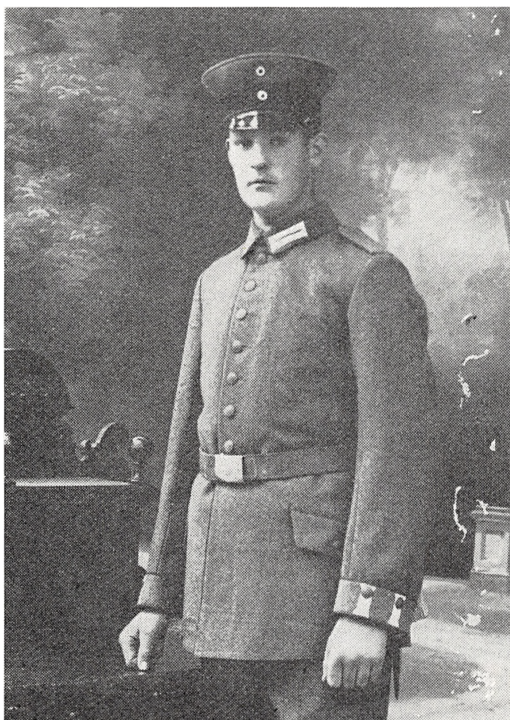
Mindestenen med navnene på de fire brødre, der faldt på slagmarken: Truels, Laurits, Jens Peter og Niels Jensen.

Truels Jensen

Laurits Jensen

Niels Jensen

Vi var 12 søskende, 10 drenge og 2 piger:
Truels Jensen, født i Enderup d. 5.3.1883,
faldet d. 7.10.1915 ved Somme Py (Frankrig).

Annars Jensen, født i Enderup d. 20.11.1884,
død i Hviding d. 31.3.1969.

Jens Lassen Jensen, født i Enderup d. 6.3.
1889, død i Hviding d. 10.5.1974.

Anne Kathrine Jensen, født i Enderup d. 28.
6.1890, død i Råhede d. 23.3.1952.

Laurits Jensen, født i Enderup d. 26.7.1891,
faldet d. 13.1.1915 ved Uffholz, Elsass-
Lotringen.

Jens Peter Jensen, født i Enderup d. 19.1.
1893, faldet 12.11.1914 i Belgien.

Las Jensen, født i Enderup d. 4.8.1894, død
d. 18.12.1921 efter sygdom pådraget sig i
Frankrig.

Niels Jensen, født i Enderup d. 19.3.1896,
faldet d. 24. 4.1918 ved Hangard en San-
terre (Frankrig).

Theodor Jensen, født i Enderup d. 21.10.

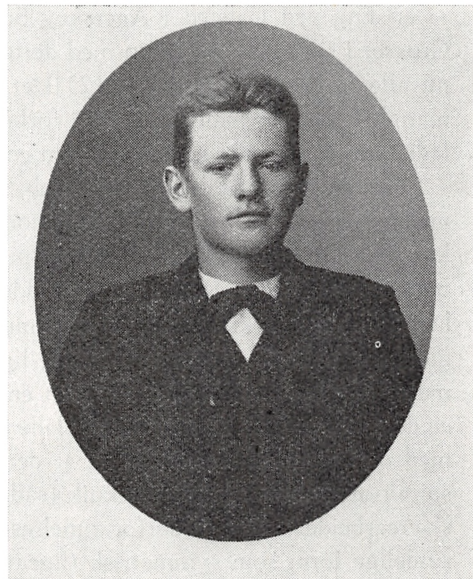
Jens Peter Jensen

Lars (Las) Jensen

Theodor Jensen

Martin Jensen

1897, død i Hviding d. 10.7.1955 efter sygdom pådraget sig i Rusland.
Martin Jensen, født i Enderup d. 24.2.1899, død i Hviding d. 12.10.1937 efter sygdom

pådraget sig i Frankrig.
Bang Jensen, født i Enderup d. 31.8.1900.
Oliva Jensen, født i Enderup d. 23.4.1902.
Vi er de 2 sidste.

Haderslev Museums ansigt

AF STEEN WULFF ANDERSEN

Haderslev Museum nye bomærke [1] er ganske fredsommeligt uden det store ideologiske indhold. Men hensigten er den samme som for alle andre bomærkers vedkommende. Det skulle gerne hjælpe med til at gøre sin institution kendt og respekteret; være museets ansigt udadtil på brevpapir, tryksager, på plakater m.v. Meget å propos er der derfor valgt et ansigt: et lille venligt oldtidshoved med runde æblekinder, der oprindeligt har prydet et smykkespænde af forgyldt sølv fundet ved Galsted, Agerskov sogn (se fig. 1 og 2).

Det blev i 1822 af pastor Aagaard i Agerskov indsendt til Den kgl. Kommission til Oldsagers opbevaring i København, Nationalmuseets forløber. Tidligere på året havde Aagaard indsendt en såkaldt guldrakteat (fig. 3) fundet sammen med spændet, og pastoren oplyste i ledsagende skrivelse, at sagerne omtr. 1812 blev fundet »i en Eng ved Galsted i Agerskov Sogn af Hans Lauritzen, da denne lod kaste Grøvter i sin Eng«. Sammen med de to smykker fandtes nogle perler, men de »ere nu alle forkomne«. (i 1822) [2] Det oplystes endvidere, at spændet ved fundet manglede den ene side, og dette i forbindelse med, at sagerne blev fundet i en eng, lader ane, at der nok ikke er tale om en grav, men snarere et skatte- eller offerfund.

Spændet består af en gennembrudt, nærmest rektangulær plade, fornedet prydet med en sirligt ordnet spiraldekoration i en T-formet indramning; foroven er to knælende fabelvæsener med vidt opspilede gab tilsyneladende ved at sætte et menneskehoved til livs. Under pladen sidder en kort bøjle, hvorpå er anbragt en cirkulær skive, udsmykket med vores bomærkeansigt omgivet af en spiralbort. På den modsatte side af skiven har bøjlen ligeledes været fastgjort i en plade, men det meste af denne er brækket af. Kun en ganske lille stump sidder tilbage, men den er dog stor nok til at afgøre, at pladen sandsynligvis har haft en lige side parallel med den modstående plade, og at den ligesom denne har været udsmykket med spiralornamentik i karvsnitteknik (sådan kaldet, fordi den synes at efterligne træskærearbejder). Det er derfor rimeligst at forestille sig Galsted-spændet i sin oprindelige form som symmetrisk (ligearmet), således at der omkring bøjlen og den cirkulære midterskive har siddet 2 identiske – men modsat stillede – plader. [3]

Galsted-spændet er et helt enestående stykke, men både i form og ornamentik genkendes så mange træk, at der ikke kan være tvivl om, at det drejer sig om et lokalt produceret smykke fra den ældre del af germansk jernalder. Fibler med rygknap, som er den tekniske betegnelse for smykkerne, kendes i Norden gennem et

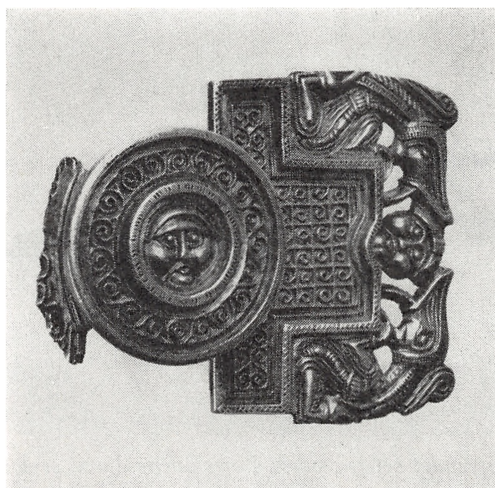

Fig. 1. Galsted-spændet, vippet en anelse for at den afbrudte plade bedre kan ses. Største bredde 6,4 cm.

forholdsvist langt tidsrum fra 4. årh. e.Kr. og helt frem til vikingetidens begyndelse omkr. 800. Normalt er disse dog kun symmetriske om længdeaksen, men enkelte eksempler på ligearmede kendes dog også. [4]

Det er desværre ikke meget, vi kan sige om, hvordan spændet har været båret. Sandsynligvis er der tale om et kvindesmykke, og ud fra de få veldokumenterede gravfund, der kendes fra denne periode, må vi antage, at stykket siddende foran på brystet har holdt en kappe sammen. Om det har siddet lodret eller vandret kan ikke afgøres med sikkerhed, men mon ikke midtskivens ansigt har vendt ud mod beskueren.

Skal vi komme dateringen af Galstedspændet lidt nærmere, bliver vi nødt til at se lidt nøjere på dets udsmykning. Med sin kombination af ren geometrisk dekoration og zoologiske motiver er Galsted-fibulaen et fint eksempel på et tidligt arbejde indenfor den såkaldte nordiske dyreornamentik. En kunststil, der på trods af at den – som vi skal se det nedenfor – skylder sin oprindelse sydlige forbilleder, uden tøven må betegnes som ét af de mest originale nordiske bidrag til verdenskunsten. Fra en forsigtig start i yngre romersk jernalder og det første århundrede af ældre germanertid med forholdsvis naturalistisk tegnede dyr, begynder dyrene fra omkr. 500 at blive mere stilerede og fantasifulde samtidig med, at de efterhånden optager en større og større del af de udsmykkede flader. Denne udvikling fortsætter frem gennem yngre jernalder med skiftende stilarter, nye måder at tegne dyrene på, nye kompositionsformer, men altid med samme frodige fantasi – indtil den kristne kirke med sin standardiserede kunstopfattelse ved overgangen til middelalderen lægger sin dæmpende hånd på den lokale kunsthåndværkers udfoldelse.

Men tilbage til Galsted. Spændets to knælende, profilsete dyr lader sig placere i starten af den egl. dyreornamentiks udvikling. Artsbestemmes kan dyret ikke,

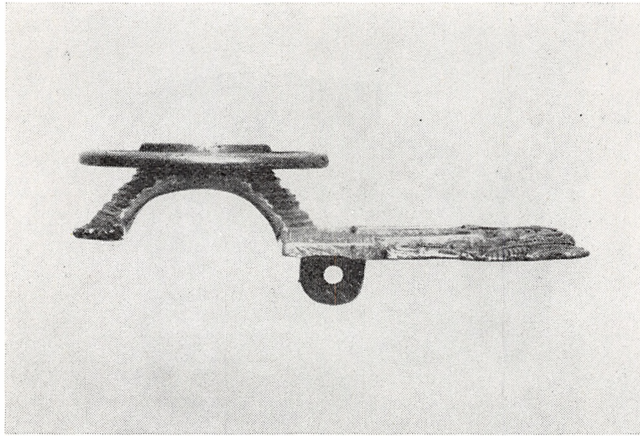

Fig. 2. Spændet set fra siden. Bøjeskivens diam. er 4,1 cm.

men det er dog stadig så tydeligt tegnet, at de enkelte kropsdele kan udskilles. På fig. 4 er dyret udtegnet i forskellige tempi: a) viser dyrets hoved og hals. På b) er den øvrige del af kroppen tilføjet, og videre på c) er forreste ben med lår og fod »sat på«. Til sidst, fig. d), følger bagbenet, der er bøjet op bag kroppen.

Ud fra dyrenes stilistiske udformning og den rige tilstedeværelse af spiraler i usammensatte mønstre kan det lade sig gøre at datere Galsted-spændet ret snævert: til tiden omkr. 500, snarest dog i begyndelsen af 500-tallet. [5] Mens vi for dyrenes vedkommende som sagt står ved begyndelsen af en lang stilistisk udvikling, peger spiralornamentikken bagud mod det foregående århundrede. 400-talles finere metalarbejder er rige på udsmykning i geometriske motiver og på spiralslyng, almindeligvis i sammensatte kompositioner. Med Ejsbøl [6] og Nydam II-fundene [7] er Nordslesvig specielt godt repræsenteret med arbejder af denne type. Men oprindelsen til disse udsmykningsformer skal dog søges længere mod syd; i de såkaldte karvsnitbronzer fra senromersk tid, der i 2. halvdel af 300-tallet og 1. halvdel af 400-tallet forekom almindeligt i form af bæltespænder og andet dragttilbehør hos de romerske soldater i området mellem Rhinen og Seinen. Med romerrigets sammenbrud og de germanske stammers hyppige indfald i de tidligere grænseprovinser spredte denne stilmode sig hurtigt mod nord.

Om oprindelsen til dyreornamentikken er meningene delte. Nogle ser den rigt udviklede dyreornamentik hos de Eurasiske steppefolk som forbilledet, mens andre hælder til den opfattelse, at den senromerske kunst har været hovedinspiratoren. Under indtryk af den lige nævnte påvirkning fra de senromerske karvsnitbronzer og af de faktiske politiske forhold i disse århundreder synes det sidste forslag nok mest sandsynligt.

Specielt Galsted-spændet kan understrege denne sammenhæng. Ganske vist ligger dyrefigurene her langt fra den romerske kunsts naturalistiske fremstillinger, men kompositionen med to antitetisk opstillede dyr er velkendt i den antikke bil-

Fig. 3. Guldbrakteaten fra Galsted-fundet. Foran menneskefiguren med de opsmækkede bagben ses et slangelignende ornament, hvori træk fra den tidligere dyreornamentik genkendes. Bag hovedet findes nogle forvanskede runetegn.

ledverden, og på de senromerske karvsnitbronzer træffes der i en række tilfælde randdekorationer, hvor to dyr højt gabende er forsamlet omkring en skive eller et menneskehoved. [8] Der kan dog ikke være tvivl om, at vi her står over for motiver med fælles rod, muligvis med et fælles mytologisk indhold. Desværre er de senromerske fremstillinger også ofte så forvanskede eller så ukarakteristiske udført, at deres indholdsmæssige betydning kun vanskeligt kan gennemskues. I et enkelt tilfælde er motivet dog forsøgt tolket som guden Oceanus mellem sine drabanter [9] ud fra et jugoslavisk fund, hvor et skægget hoved på en baggrund af noget, der ligner en muslingskal, er omgivet af to havdyr. – Om Galsted-mesteren har tænkt på Oceanus eller Neptun, som han også kaldes, er tvivlsomt. Hvis han overhovedet har opfattet motivet religiøst, skal vi dog nok snarere søge guden på det lokale parnas, og det samme må gælde ansigtet på midterskiven: vores bømærke.

Ses der nærmere på de to hoveder, møder man mange fællestræk: Det sørgmodigt nedhængende overskæg, den noget skematisk tegnede næse, der er vokset sammen med øjenbrynene, og de karakteristiske udstående kinder og øjne. På trods af, at ansigterne på sin vis er ret stiliseret udført, virker de dog meget udtryksfulde. Der er langt fra disse plumpe hoveder til den klassiske verdens strengt naturalistiske portrætkunst, men i symbolkraft og som talisman har Galsted-spændet næppe stået tilbage for selv det finest udførte gudebillede.

Spændet har skullet beskytte sin bærer, og det har der i aller højeste grad været brug for i begyndelsen af 500-tallet. Europa er på dette tidspunkt først langsomt ved at flade til ro efter de foregående 150 års dramatiske folkevandringer, og også Norden var præget af de store omvæltninger. Omkring 450, fortæller den engelske historieskriver Beda, begyndte en udvandring af anglere, saksere og jyder til England, hvor de gradvist fortrængte den oprindelige keltiske befolkning til Wales og Scotland. Disse begivenheder har sikkert også skabt uro i de respektive folks hjemegne, uden man dog af den grund klart kan se, hvad der er årsag og virkning. – Også det arkæologiske fundstof vidner om røre i disse år. De store våbenofferfund,

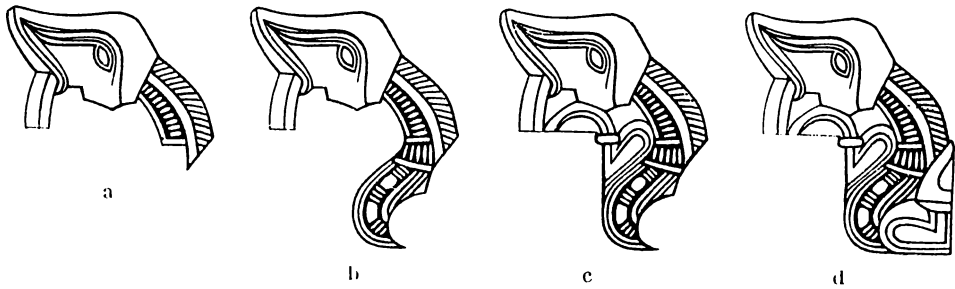

Fig. 4. Spændets dyr udteget i 4 tempi. (B. Salin: *Die altgermanische Thierornamentik*, 1935, fig. 520).

som strækker sig frem mod år 500, taler deres tydelige sprog, og også mange af ældre germansk jernalders imponerende nedlæggelser af guldsager må ligeledes have deres forklaring i urolige tider. – Jo det var godt at beskytte sig. Man kan så blot håbe, at spændet endnu har lidt kraft tilbage.

Noter og henvisninger.

1. Bomærket er udført af grafikeren Bent Rohde, København.
2. Galsted, Agerskov sogn, Nr. Rangstrup herred, Haderslev amt.
Nationalmuseet inv. nr. DCCXXXVIII og DCLVIII.
Skrivelser fra pastor Aagaard i Nationalmuseets 1. afd. Top. arkiv.
3. Jvf. *Annaler for nordisk Oldkyndighed* 1844–45, Tab. III, hvor den manglende plade er antydet.
4. Ex. Mackeprang: *De nordiske Guldbrakteater* 1952, pl. 22,6 (Holmegårds Mose, Viborg amt).
5. Sjørup-stil. Jvf. O. Voss: *The Høstentorp Silver Hoard and its Period – Acta Archaeologica* XXV, 1954 s. 175.
G. Haseloff: *Salin's Stile I*, *Medieval Arch.* 18, 1974, s. 14.
6. Ejsbøl syd, jvf. M. Ørsnes: *The Weapon Find in Ejsbøl Mose at Haderslev – Acta Arch.* XXXIV, 1963, s. 232.
7. H. Kjær: *Et nyt fund fra Nydam mose. – Nordiske Fortidsminder* I, 4. 1902.
8. G. Haseloff: *Zum Ursprung der germanischen Tierornamentik – die spätrömischen Wurzel – Frühmittelalterlichen Studien.* 7. bd., 1973.
9. Haseloff o.a.a. s. 439, fig. 48.

Et yngre stenalders kobbersmykke fra en dysse ved Soed

AF TORSTEN MADSEN

I 1954 foretog Haderslev amts museum en undersøgelse af en 55x30 meter stor overpløjet høj ved Soed. [1] Højen viste sig at være en bronzealderhøj, men under den fandtes resterne af en Ø-V orienteret 45 m lang og 6 m bred langdysse med to kamre, og umiddelbart syd herfor to fritliggende dyssekamre.

En samlet oversigt over anlæggene har tidligere været publiceret. [2] Jeg skal i det følgende udelukkende beskæftige mig med det østlige kammer i langdyssen og en lille kobberspiral, som blev fundet i dette (fig. 1). Denne synes med ret stor sikkerhed at tilhøre den sparsomme gruppe af kobbersmykker, der kendes fra Tragtbægerkulturen i yngre stenalder.

Kammeret var det eneste af de fire kamre, der var nogenlunde intakt, idet kun dækstenen mangler. Der er tale om et rektangulært åbent kammer med høj indgangssten anbragt på tværs i højen tæt op til den nordre randkæde. Dets afstand fra langdyssens østende har været ca. en trediedel af dennes længde, medens det andet kammer i langdyssen har ligget ca. en trediedel fra vestenden. De to kamre har således delt højen i tre lige store afsnit.

Kammeret er sat af fire store sten, en i hver side, og har en dybde på 1,2 m (fig. 2). Ved overkanten af stenene måler det 1,4x0,8 m og ved kammerbunden 2,2x1,4 m. Sidestenen og specielt endestenen hælder altså kraftigt indefter. De åbne hjørner forneden mellem stenene er udfyldt med tømursopstablinger. Den sydlige endesten er 0,4 m lavere end de øvrige bæresten, hvorved der har været adgang til kammeret gennem en lav passage mellem endestenen og dækstenen. Ind over bærestenen lå næsten hele vejen rundt flade kløvede sten, der formodentlig har været anvendt til at udfylde åbningerne mellem bærestenen og dækstenen (fig. 3). På bærestenenes yderside fandtes en 0,25 m tyk lerpakning, og heri lå et enkelt ornamentet lerkarskår (fig. 4).

Kammergulvet bestod af et lerlag, der var kraftigt rødbrændt over det meste af fladen. Umiddelbart over dette lå et 2–4 cm tykt lag af knust hvidbrændt flint iblandet kulstøv. På dette lag fandtes en del stærkt opløste knogler fra mindst tre individer, samt den lille kobberspiral. Jorden omkring knoglerne og spiralen var stærkt opblandet med knust hvidbrændt flint, men dette aftog dog hurtigt opefter i fylden. Ca. 0,4 m over gulvniveau fandtes ægdelen af en forknust og forhugget flintøkse, som det ikke er muligt at typebestemme nærmere.

Kobberspiralen er lavet af et 9,0 cm langt, 0,9 cm bredt og 0,3 cm tykt bånd,

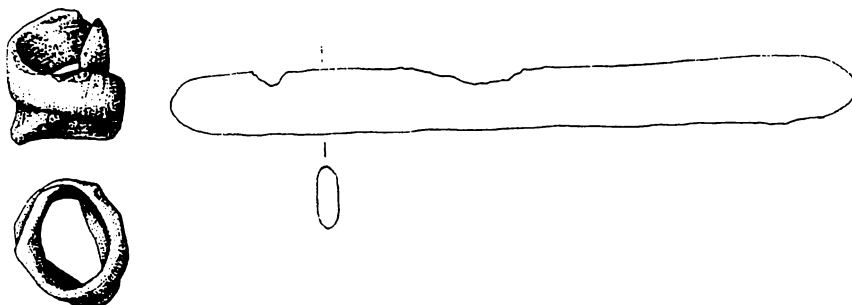

Fig. 1. Kobberspiral fra Soed-dyssen. 1:1 (Elsebeth Morville del.)

der er bøjet til to vindinger. Dens største diameter er 1,7 cm, og længden 1,7 cm.

Spiralen har været sendt til analyse på atomforsøgsstationen Risø, hvor den udover kobber (Cu) blev undersøgt for arsen (As), sølv (Ag), tin (Sn), antimon (Sb) og nikkel (Ni). Analyserne viste følgende indhold: As \leq 0,15 %, Ag 0,03 %, Sn \leq 0,15 %, medens Sb og Ni ikke kunne påvises. [3]

Spiralen består altså af rent kobber med kun nogle få urenheder. For en datering er det af speciel vigtighed, at tinindholdet er mindre end 0,15 %. Det udelukker, at spiralen kan være fra bronzealderen, hvor vi kan regne med et tinindhold på 5–10 %. [4]

Spiraler af næsten rent kobber kendes fra tragtbægerkulturen i tidlig neolitisk og tidlig mellemneolitisk sammenhæng. De forekommer med diametre fra 6,6 cm til 0,4 cm og længder fra 16,3 cm og ned til 2,3 cm. De kan være lavet af både en rund til oval tråd eller af et fladhamret bånd. En del af disse er spiralringe, både armringe og fingerringe, medens andre er såkaldte spiralcylindre. [5] Disse sidste – hvortil også Soedspiralen hører – er alle lavet af fladhamret bånd og bøjet i en snæver ofte ret lang spiral. De har formodentlig været anvendt som dele af hængesmykker. [6]

Ser vi alene på det danske materiale, finder vi ikke spiralcylindre i andre neolitiske kulturer end tragtbægerkulturen. Først i bronzealderen dukker de op igen. Ser vi imidlertid på det øvrige europæiske materiale, finder vi spiralcylindre i de snorekeramiske kulturer i Centraleuropa og også et par stykker fra en snorekeramisk dobbeltgrav ved Linkøbing i Sverige. [7]

Soedspiralen er kortere end de hidtil kendte spiralcylindre fra tragtbægerkulturen, medens den i størrelse stemmer nogenlunde overens med de snorekeramiske.

Medens metalsammensætningen gav et sikkert holdepunkt for at anbringe spiralen i neolitikum, er den ikke til megen hjælp, når det drejer sig om en mere præcis datering. Således er As-indholdet i den lavere end normalt i tragtbægerkulturens kobber, og Sn-urenheder er hidtil ikke observeret i de sikkert daterede fund. Heller ikke med kobberet fra de snorekeramiske kulturer er der overens-

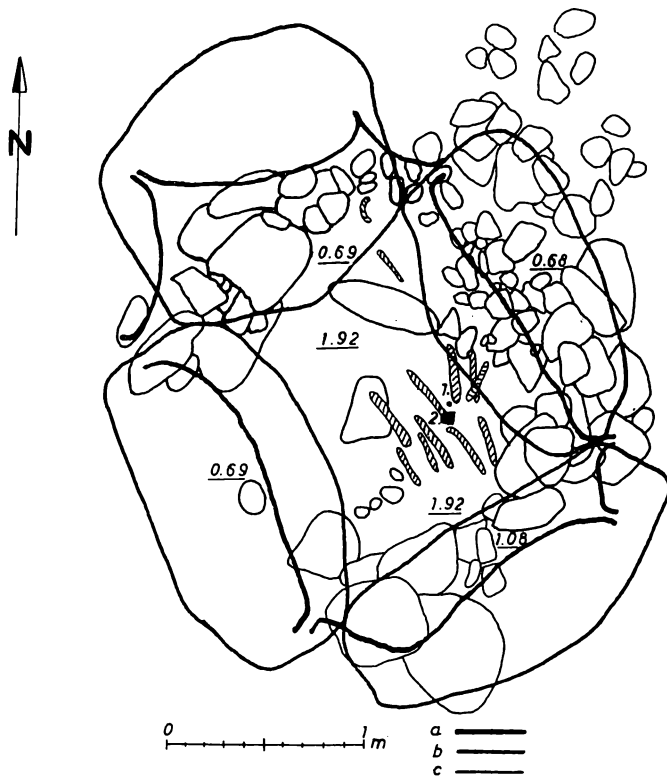

Fig. 2. Plan af Soed-dyssen. a) Kammargulvets afgrænsning. b) Bærestenenes øvre udstrækning. c) Stenpakning over bæresten.

stemmelse, idet dette er præget af et højt Sb-indhold, et stof, der ikke kunne påvises i Soedspiralen. [8]

Fundomstændighederne tyder umiddelbart på et tilhørsforhold i tragt bægerkulturen, men fund i megalitgrave må omgås med stor varsomhed, da en almindelig tendens til genbegravelser i kamrene op gennem tiden ofte har givet et blandet indhold fra mange kulturer og perioder. For en datering til tragt bægerkulturen taler imidlertid, at spiralen lå i direkte kontakt med gulvet, der, som det er typisk for denne kultur, bestod af et lag af hvidbrændt flint.

En sikker datering på grundlag af form, sammensætning og fundomstændigheder kan altså ikke opnås. Spiralen kan ud fra de givne oplysninger stamme fra både tragt bægerkulturen og enkeltgravskulturen, men sandsynligheden for, at den skal henføres til sidstnævnte, må anses for meget lille. Her vejer fundoplysningerne sammenholdt med den hidtidige mangel på kobber i enkeltgravskulturen i Danmark tungt. Soedspiralen må derfor med et vist forbehold henføres til tragt bægerkulturen. Den afvigende størrelse og kobbersammensætning skal formodent-

Fig. 3. Soed-dyssen set fra NNV under udgravning.

lig ses på baggrund af det endnu ret spinkle materiale fra denne kultur, hvor vi ikke kan forvente at finde den fulde variationsbredde repræsenteret.

En indsnævring af dateringsmulighederne indenfor tragtbægerkulturen kan vi få ved at sammenholde kammerets type med dateringen af det skår, der blev fundet i den omgivende lerpakning.

Kammeret tilhører Aners anden hovedtype: Det er åbne rektangulære kamre med eller uden en høj indgangssten i den ene ende og med eller uden gang. I langhøje ligger de altid på tværs i højen. [9] Disse kamre må efter Aner alle dateres til tidligneoletikum, evt. en sen del af denne periode. [10]

Omend denne datering i almindelighed opfattes som korrekt, er der grund til at understrege, at den stort set kun hviler på et typologisk grundlag. Næsten ingen af disse kamre har ydet sikre oplysninger om deres bygningstidspunkt, og medens det er givet, at de første er bygget i tidligneoletisk tid, er det et åbent spørgsmål, om de fortsat har været bygget et stykke ind i mellemneolitisk tid. Indtil videre må vi dog opfatte dem som primært tidligneoletiske.

Skåret lader sig med stor sikkerhed datere ud fra dets ornamentik. Der er tale om et bugskår fra en skål eller et ønskenbæger af den såkaldte Fuchsbergtype. Denne er karakteriseret af en fladedækkende ornamentik af storvinkelbånd, og på skåret ses netop to enkeltbånd, der sluttes sammen i en vinkel (fig. 4). Båndet har en indridset kontur og en udfyldning af vandrette stiklinier.

Fuchsbergkeramikken udgør en ledetype for en selvstændig fase på overgangen mellem tidligneoletikum og mellemneolitikum i Sydvestdanmark. [11] Da skåret blev fundet i lerpakningen bag bærestenene, kan kammeret ikke dateres tidligere end dette tidspunkt. Til gengæld kan det, ud fra hvad der er sagt ovenfor om

kammertypens datering, formodentlig heller ikke anbringes meget senere. Vi må derfor antage, at kammeret er bygget på overgangen mellem tidligneolitikum og mellemneolitikum.

Indenfor tragtbægerkulturen kan kobberspiralen altså kun stamme fra mellemneolitikum. Da det hidtil daterede kobber fra denne kultur altså stammer fra enten tidligneolitikum eller begyndelsen af mellemneolitikum, [12] er det sandsynligt, at den hører til den eller de oprindelige begravelser i kammeret.

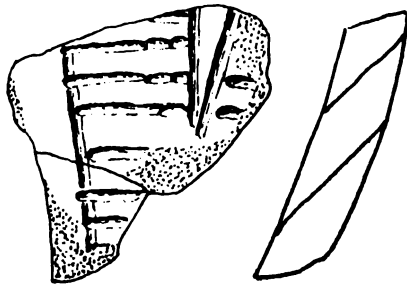

Fig. 4. Skår fra lerpakning bag bæresten. 1:1.

Noter.

1. »Græspelhøj« Sb, 2 Halk sogn, Haderslev amt.
2. Neumann, H. Oldtidsbebyggelsen på Haderslev næs. Haderslev amts museum 12. 1966. Jeg vil gerne takke udgraveren, museumsleder Hans Neumann for tilladelse til at benytte fundet.
3. Kobberspiralen blev indsendt til Risø sammen med en kobberøkse fra Forhistorisk museum, Moesgårds samling. Denne økse havde gennem kemiske analyser en kendt sammensætning af urenheder, og kunne derfor tjene som sammenligningsgrundlag for analysen af spiralen. Civiling. K. Heydorn, Isotoplaboratoriet, der forestod analyserne, meddelte i brev af 1976-08-02 følgende:

»Som meddelt i brev af 1976-02-12 har vi afventet muligheden for at undersøge de tilsendte prøver ved hjælp af Röntgen fluorescens.

Undersøgelsen er nu afsluttet med en behandling af de fremkomne data, der tager sigte på at *sammenligne* de to prøver, men ikke på at bestemme den absolutte koncentration.

Vi har bestrålet prøverne med Pu-238, hvorved der blev påvist både Cu og As i øksen, men ikke med sikkerhed As i ringen. Dette betyder, at As-indholdet i ringen i forhold til Cu er højest en 5. del af indholdet i øksen.

Bestråling med Am-241 giver mulighed for bestemmelse af Ag og Sn, hvis indbyrdes forhold er nogenlunde ens i de to prøver. I forhold til Cu indeholder ringen derimod mindst dobbelt så meget som øksen.

Hvis vi går ud fra den analyse, som De har modtaget fra dr. M. Schroeder ved Landesmuseum Stuttgart, har ringen følgende indhold:

$$\text{As} \leq 0,15 \text{ ‰}$$

$$\text{Ag} \quad 0,03 \text{ ‰}$$

$$\text{Sn} < 0,15 \text{ ‰}$$

Vi har ikke kunnet påvise hverken Sb eller Ni.

Jeg vil gerne takke civiling. K. Heydorn for den imødekommenhed, han har vist ved at foretage analyserne.

4. Den mulighed, at et større tinindhold er oxyderet og derefter udvasket, synes at være ringe, da tinlister er mere holdbare end kobberlister hos jordfundne broncer under normale omstændigheder (mundtlig meddelelse fra konservator Mikkel Fabek).
5. Ottaway, B. Early copper ornaments in Northern Europe. Proceedings of the Prehistoric Society 39 1973 p. 299.
6. Sylvest, B og I. Årupgårdfundet, Kuml 1960.
7. Malmer, M. P. Jungneolithische Studien 1962 p. 283.
8. Ottaway, B. 1973 op. cit. p. 307, 309.
9. Aner, E. Die Stellung der Dolmen Schleswig-Holsteins in der nordischen Megalithkultur. Offa 20 1963 p. 10.
10. Aner E. op. cit. 1963 p. 24.
11. Andersen, N. H., Madsen, T. Skåle og bægre med storvinkelbånd fra yngre stenalder. Kuml 1977.
12. Randsborg, K. Eine Kupferne Smuckscheibe aus einem Dolmen in Jutland. Acta Arch. vol XLI 1970 p. 188.

Hærvejen som kulturformidler

Af HANS NEUMANN

Efterhånden ved vi ret god besked med hærvejens forløb i den nordligste del af Sønderjylland. Hugo Matthiessen havde ellers kaldt dette stykke gennem det tidligere Haderslev amt for »den døde vej«. Den var her gået så tidligt af brug, at den ikke mere var bevaret i terrænet således som både nordpå og sydpå. [1] Ved Haderslev Museums og direktør Lunds hjælp [2] blev vejen den gang fastlagt i hovedtrækkene, men i dag kender vi ikke så få flere holdepunkter for forløbet. Fra vadested til vadested og støttet til højrrækker, fund og spor i terrænet kender vi hærvejen ret nøje.

Det vigtigste, der er sket siden Hugo Matthiessens bog, er dog, at den kørende færdsel på hærvejen er dateret til at nå tilbage til i hvert fald ældre bronzealder. [3] Hugo Matthiessen, der måske slet ikke rigtig troede på den hedenske, det vil sige den ikke skriftligt dokumenterede del af vor historie, lod hærvejen skrive sig fra den yngre vikingetid eller den ældste middelalder. [4] Men allerede den dér anførte begrundelse er forkert, for både Slesvig (Hedeby) og Viborg var vigtige færdselsmål allerede i oldtiden, og med den viden, vi nu har, kan vi godt langs hærvejens rute lede efter arkæologiske fund, der ved deres rigdom eller på anden måde leder tanken hen på det handelsliv, der knyttede sig til denne fjernforbindelse.

Tanken er slet ikke ny. C. M. Lund skrev sin artikel om »Guldvejen« i 1940, [5] men både før og siden er der ved omtalen af oldtidsfund gjort opmærksom på hærvejen. [6] To af museets egne fund skal nævnes. Den store egekistegrav, som blev fundet ved Kærgård i Nustrup sogn [7], var i mange henseender mærkelig og kunne nok fortjene en mere udførlig omtale, end den foreløbig har fået. Findestedet er på grænsen til Skrydstrup sogn, ikke langt fra hærvejen. I den store egekiste, der var anbragt i et stenbygget, jordfrit kammer i jorden, lå en romersk guldmønt, slået under kejser Tiberius. Den lå således i kisten, at den må antages at have ligget i den dødes hånd, og vi kan opfatte den som en Charonsmønt, den mønt som oldtidens grækere gav den døde med, for at han kunne betale færgeemanden Charon for at blive færget over til de dødes rige. Kendskabet til denne skik fik vid udbredelse i Nordeuropa i ældre jernalder, og Kærgårdgraven, en grav for en af datidens fremstående – og vidtberejste? – personer, er altså et vidnesbyrd om, at den også er kendt her.

Løveglasset fra Højvang [8] er også et romersk importstykke, og selv om der er en nærliggende mulighed for at den romerske købmand fra Rinegnene er sejlet herop og ind ad Kongeåen, er det næppe tilfældigt, at han på det trafikalt vigtige sted, hvor hærvejen krydser Kongeåen, har kunnet finde en familie, der var velstående nok til at kunne sikre sig dette sjældne stykke. Også disse grave var usædvanlige og den ene på sydlandsk maner bygget som stor kammergrav.

Disse udgravninger havde vist, at hærvejen ikke blot bragte velstand med sig og knyttede udlandsforbindelser, der bragte genstande herop fra det sydlige ud-

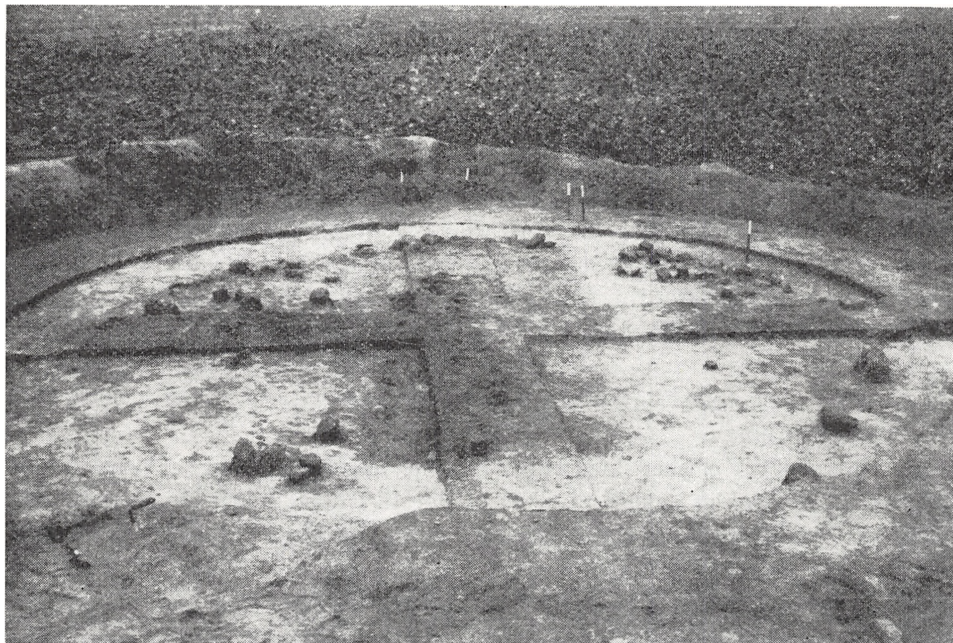

Fig. 1. Grav 40. De ringformede fyldskifter efter overjordens fjernelse.

land, men nye mønstre indenfor den materielle kultur, ja endog forestillinger af åndelig art kunne følge med.

Anledningen til, at dette emne tages op her, er en række udgravninger, museet i en årrække har gennemført på en gravplads ved Hørløk ved Vojens. [9] Ikke de fundne oldsager, men derimod gravene var af en sådan art, at det nok kan være værd at fremdrage dem. Her i landet er de foreløbig enestående.

Gravpladsen stammer fra ældre romertid, de første århundreder efter Kr. f., og som det er tilfældet på den tids gravpladser, fandtes der både jordfæstegrave og urnegrave på stedet. Det synes at være samfundets jævner lag, der holdt fast ved ligbrændingsskikken, mens jordfæstningen i store egekister vinder frem som noget nyt blandt de mere velstående. Således også her.

Foruden en halv snes almindelige urnegrave fandtes her også fem jordfæstegrave. Gravene var store og rummelige, 3,50–5,00 m lange og over to meter brede, således at de i sig selv store kister, der var fra 2–4 m lange, havde god plads. Derimod var der ikke tegn til, at der havde været bygget noget jordfrit kammer, som kisten kunne stå i. Tværtimod viser en nærmere beskrivelse af en af gravene, at begravelsesformen ikke forudsatte et sådant kammer.

Da de fem grave i hovedtrækkene var ens, skal her kun gives en nærmere beskrivelse af den bedst bevarede af dem, udgravningsberetningens grav 40 (fig. 1 og 8).

Grav 40 fremtrådte efter fjernelsen af muldlaget som en række ringformede fyldskifter af forskellig farve (fig. 1). Centralt i disse ringe sås selve graven, der

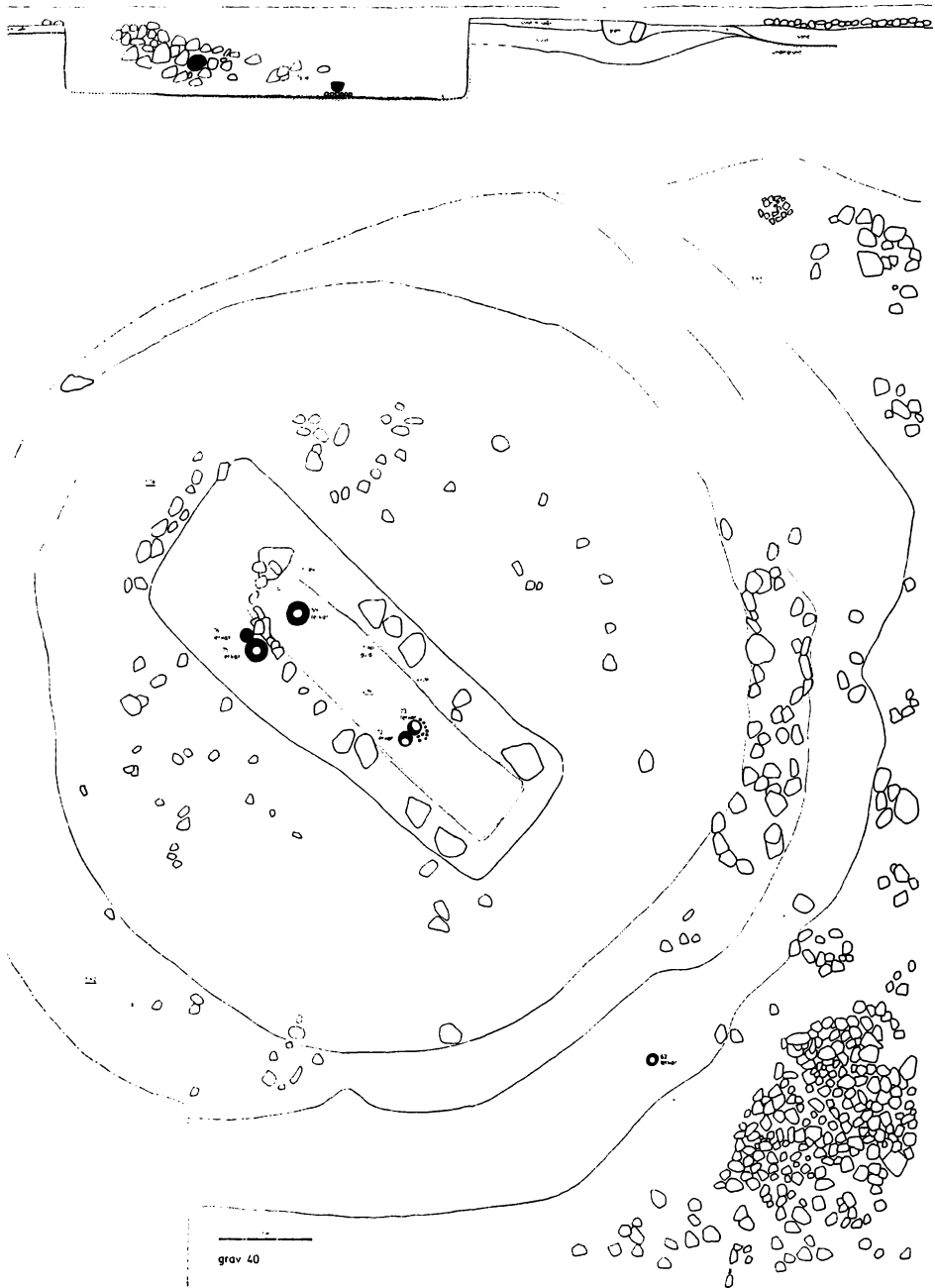

Fig. 2. Hørlyk, plan og snit af grav 40. Snittet midt gennem graven har ramt grøften på et sted, hvor den var mindre dyb end sædvanlig.

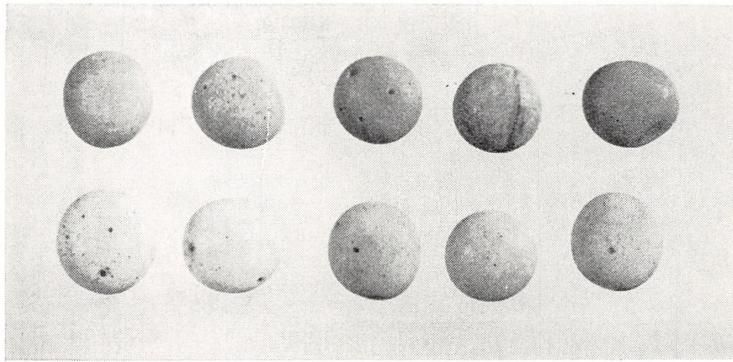

Fig. 3. 10 spillebrikker af glas fra grav 40. 3:4.

var 5 m lang og 2 m bred. I noget dybere niveau viste sig sporene af en egekiste, der havde haft den anselige længde af 4,10 m. I denne grav blev fundet oldsager både indenfor kisten og udenfor, og netop anbringelsen af disse sidste giver os sammen med iagttagelser i andre grave vigtige oplysninger om, hvordan en jernalderbegravelse foregik. Udenfor kisten men i graven blev nemlig fundet tre lerkar, hvoraf det ene fandtes over kisten med jord og sten under sig og må være stillet på den tildækkede grav højt over kisten, og de to andre blev fundet ved siden af kisten 22 cm over gravbunden stående på jord. Det er indlysende, at i den højde kan man ikke have stillet disse lerkar i den tomme grav. En jernalderbegravelse blev da forberedt på den måde, at man efter at have gravet graven stillede den tomme, åbne kiste på bunden af graven – i tilfælde af en stammekiste var det kun den nederste halvdel – og derefter fyldte jord i graven op til kistens overkant. Der er også et eksempel på, at man har dækket gravens sider – med løv eller andet.

Først efter at man således havde skabt et niveau, man kunne færdes på nede i graven, foregik den egentlige gravlæggelse af den døde i kisten. At henstille de to lerkar ved siden af kisten må høre til de ceremonier, der foregik her i den halvfyldte grav. Lerkarrene blev så stående, når man derefter lukkede kisten og fyldte graven.

Det interessante er nu, at iagttagelser om denne begravelsesmåde er gjort i mange andre grave men kun indenfor et bestemt område i Jylland, det syd- og sønderjyske (og måske Fyn), men ikke nordligere eller sydligere på den jyske halvø. [10] Dette område synes at have disse gravceremonier for sig selv og adskiller sig også fra naboområderne i andre henseender.

Så meget foreløbig om selve graven. Men hvordan skal de ringformede jordlag udenom graven forstås? Vi må karakterisere dem hver for sig for at forsøge at forstå dem. Det næstnyderste var 70–100 cm bredt og viste sig at være en ca. 60 cm dyb grøft. Den indeholdt mørk jord og en del sten, og det kunne ses, at der havde stået træ i den. Man ville vel forestille sig en væg af en slags, men i den meget tørre jord kunne det ikke ses, hvordan dette træ havde været beskaffen. Nabolagene viste dog, at der var tydelig forskel på ude og inde. Overfladen mellem denne ringgrøft og graven bestod nemlig af lyst, løst, finkornet sand med et

Fig. 4. Fem lerkar i grav 40. 1:5. a og c fandtes i kisten, b var hensat over kisten og d og e stod ved siden af kisten.

ejendommeligt gulgrønt skær, og deri fandtes ret mange potteskår. Udenfor ringen fandtes derimod ingen potteskår, men sandlaget var rustfarvet i en bredde af fra 50–100 cm og i en tykkelse af ca. 20 cm. Laget havde en fast og jævn grænse op-efter men ingen skarp grænse nedefter. Aldannelsen er foregået på stedet og kan kun skyldes nedfaldende regnvand fra et tag, som væggen i ringgrøften har båret.

Altså, der har stået et 7 m stort rundt hus over graven tækket med et tæt tag, og i dette hus er der foregået ceremonier, som de mange potteskår og gulvets gulgrønne farve er resultater af. Om disse ceremonier er foregået ved selve begravelsen eller også ved senere lejlighed, kan vi ikke sige, men det er tydeligt, at man ved begravelsen af denne døde ikke har nøjedes med det strengt nødvendige, men han har haft en sådan social status, at man over en stor grav har rejst dette gravhus og gennemført de ceremonier, som man vidste hørte sig til ved en stor begravelse.

For man har haft fjerne og fornemme forbilleder for denne gravform. Her i landet er der foreløbig ingen lignende grave at sammenligne med og i udlandet ingen nær ved. Ikke godt bevarede eksempler er omtalt fra Rin/Moselområdet, [11] men de bedst kendte forbilleder må søges i Italien, hvor store og dyrt byggede eksemplarer endnu kan betragtes ved via Appia ved Rom. Det ofte afbildede Metellas gravmæle var 20 m bredt og bygget i marmor. Metella var svigerdatter til den meget rige romer Crassus, Cæsars samtidige. Dette bygningsværk kan godt have været nyt på Hørløkgravens tid og været med til at fortælle folk heroppe fra, hvordan man indrettede fornemme folks grave.

Gravens indhold af oldsager kan foruden at datere fundet fortælle lidt om, hvad den døde har været. Der fandtes i graven 5 lerkar, et brudstykke af en bøjlenål, 12 spillebrikker af glas og en bunke med 26 små sten. Genstandene kan beskrives således:

Lerkarret, der stod over kisten (fig. 4b), var 22,5 cm højt med udsvajet hals og afrundet rand. Under halsen fandtes en lille vulst med fine tværstreger og

Fig. 5. Slyngekastersten fra grav 40. 1:3.

derunder vandrette og vinkelstillede flade furer og en vandret øreknop. Denne form kendes i datiden også anvendt som urne, men er ikke meget almindelig.

Ved siden af kistens hovedende, 22 cm over gravens bund, stod to lerkar: en 23 cm høj, tøret krukke (fig. 4d) med facetteret rand, og en 8,8 cm høj mørk og glatvægget skål (fig. 4e) med facetteret rand og derunder tre flade furer afbrudt af et vandret greb med lodret gennemboring. Den tørede krukke er hyppigt forekommende i jordfæstegrave fra tidligt 1. årh. e. Kr. f., og fra den tid må graven stamme.

I samme højde som disse lerkar, men på den anden side af kisten, lå et brudstykke af en bøjlenål. Ved stykket lå et lille stykke af organisk stof (æske?). Det er vel tabt under begravelsen, men det kan iøvrigt ikke forklares, hvorfor dette stykke af et dragtsmykke kom til at ligge her. Det er lidt af bøjlen og lidt af foden af en fibula med massiv bøjle (romersk?), på hvis overside er en tynd guldplade formet som et bånd af flettede tråde. [12]

Oldsagerne i kisten lå i en bunke i fodenden, men nær midten af kisten. Øverst lå to skåle (fig. 4a og c), begge 9,5 cm høje og begge særdeles omhyggeligt ornamenterede med vandrette og vinkelstillede furer, den ene desuden med et trefliget, vandret greb under randen. Sådanne skåle er velkendte i tidlig romertids grave, men disse to er fremstillet med større omhu end de fleste.

Ved siden af disse lerkar fandtes 12 spillebrikker, hvoraf de to dog var i stykker (fig. 3). Brikkerne var runde med hvælvet overside og af mat glas, 6 hvide og 6 gule. Uden tvivl har et spillebrædt, men af forgængeligt materiale, været med i kisten.

Nedenunder spillebrikkerne og de to skåle lå en lille bunke små sten, 26 ialt og nogenlunde lige store.

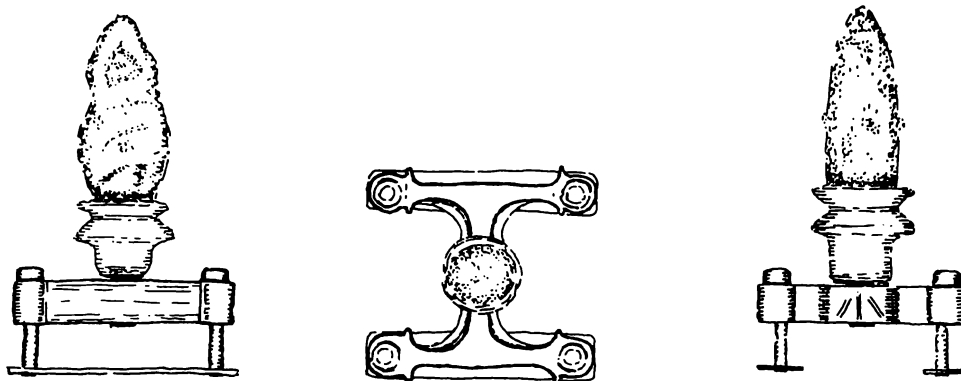

Fig. 6. Ridesporer af bronze og med jernspids fra grav 40, set ovenfra og fra siden. 9:10.

Som helhed betragtet giver dette udstyr indtryk af en vis velstand indenfor et bestemt milieu. Der er ikke tale om den ekstraordinære rigdom med dyre importsager, som vi kan møde den i nogle andre samtidige grave. Men indenfor det kendte inventar drejer det sig om udsøgte ting.

Den socialt fremtrædende position fremgår af et par andre enkeltheder, f.eks. spillebrikkerne. Såvel de græsk-romerske forfattere som mange arkæologiske fund viser, at terningspil var en beskæftigelse, som sømmede sig for de fornemme. Tacitus kritiserer germanerne for at være lidenskabeligt hengivne til spil, men romerne selv stod ikke tilbage. Flere romere var, næsten som vore sportshelte i dag, litterært bekendte for deres spil. En mand ved navn Piso samlede stort publikum, som ville se ham spille. [13] Kejser Claudius var så ivrig, at han også spillede, når han var på rejse. Vogn og terningbrædt havde han indrettet således, at spillet kunne foregå uhindret. [14] En række af de fornemste »fyrstegrave« indeholder terninger. Det var under et brædtspil – næppe skak – at Knud den Store og Ulf Jarl blev så uenige, at det kom til at koste Ulf Jarl livet. [15] I det oldnordiske digt Vølvens Spådom spiller guderne med guldterninger på Idassletten efter Ragnarok. Ridderviserne viser, at også i middelalderen var terningspil en idræt, som sømmede sig for rigets fornemme. Det var et spil for guder og konger, og terningerne i Hørløkgraven karakteriserer den afdøde som hørende til i samfundets top.

Det spil, der har været spillet med, er tydeligt karakteriseret som et tomandsspil, men hvilket spil, der kan være tale om med 6 brikker på hver hånd, kan ikke siges. Tomandsspil var, hvad man kendte, men møllespillet, som var velkendt hele Europa over, kræver 9 brikker på hver hånd. Og taroc (back-gammon), som i oldtiden spillede på et brædt med 2×12 »linier« og med regler, som også kendes i dag, kræver 15 brikker på hver side. Hvis altså ikke nogle af brikkerne i denne grav har været af forgængeligt materiale, så har man i Hørløk ved vor tidsregnings begyndelse spillet et spil, vi ikke kender.

Endelig er der den lille bunke af sten i kisten. Der kendes foreløbig kun to sådanne fund indenfor museets område, men det er klart, at en sådan stenbunke

Fig. 7. Ringgrøften ved grav 40 under udgravning.

liggende i en kiste er medgivet den døde med viden om, hvad det var.

I ældre romertid er ikke så få grave forsynet med våben. Sværd, spyd eller skjold er det almindelige, pilespidser er sjældne. En mand blev vel begravet med det våben, der i levende live var hans foretrukne – eller som han havde ret til at bruge.

En af de kendte våbenarter var slyngekasterne, som i de romerske hære dannede særlige afdelinger. De blev brugt som fjernvåben, ofte sammen med bueskytterne, som støtte for fodfolks eller rytteris angreb. [16] Afgørende i slaget kunne de ikke blive, og der var sikkert nok forskel i anseelse mellem de romere, der var legionssoldater og kæmpede med sværd, og så disse hjælpetropper, der da også normalt rekrutteredes fra fjernere egne i det romerske rige. [17] Betegnende nok hed de nu så kendte øer Mallorca og Minorca Balearerne, slyngekasterøerne, fordi deres indbyggere var kendte som slyngekastere.

Uden virkning var dette letbevægelige våben dog ikke i en hærførers hånd. En kraftig slyngekaster kunne kaste sin sten op til 400 m, og på afstande op til 100 m, som det hyppigt drejede sig om, havde en byge af sten en ikke ringe virkning ikke mindst på et fjendtligt rytteri heste. [18]

Det er da rimeligt at opfatte disse sten som slyngekasterens forråd af sten, som han, selvfølgelig sammen med slyngen selv, fik med i graven. I en periode, hvor de andre våbenarters våben findes i gravene, er det rimeligt, at slyngekasteren også er repræsenteret i nogle af dem. [19] Denne mand har da i levende live været slyngekaster og er i graven blevet karakteriseret som sådan.

For yderligere at karakterisere miljøet skal det tilføjes, at et par af gravene i Hørløk indeholder sporer, endda af en særlig elegant form. Også sporerne hører hjemme i de bedst udstyrede af overklassens grave. Manden, der var begravet i grav 41, har som kriger været til hest, og vi må i denne grav uden tvivl også forestille os et våben – et spyd? – af forgængeligt materiale [20].

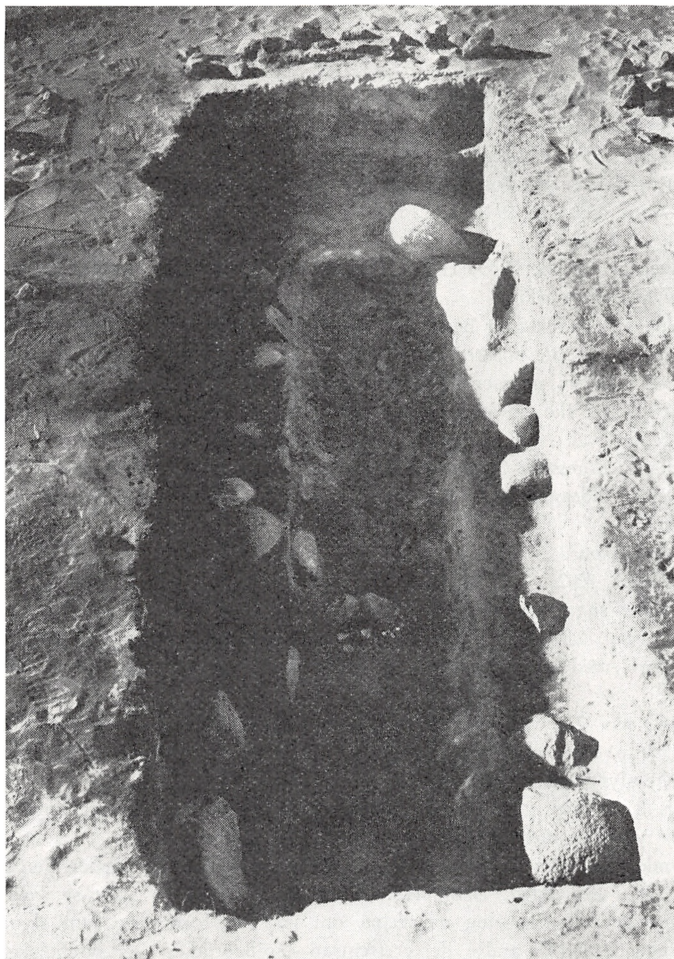

Fig. 8. Grav 40 under udgravning. To lertar, slyngekastersten og spillebrikker ses i kisten, to lertar ved siden af.

Der er altså i gravudstyret træk, der antyder en særlig social status for ejerne og brugerne af denne gravplads, og endnu mere understreges dette af de runde gravhuse, som blev rejst over gravene, og som i datiden har gjort denne gravplads til noget helt for sig selv. Derfor kan tanken om, at denne slægt også politisk har haft en særstilling indenfor et større område ikke afvises. Men velstanden, som den giver sig udtryk i gravene, må ganske vist kaldes beskeden i sammenligning med andre samtidige grave.

Hærvejen som kulturformidler mærkes tydeligt både i enkeltheder og i hele anlægget. Brædtspillet fik vi fra romerne, ridesporerne i denne form ligeledes, og især viser de runde gravhuse, at her boede folk, som havde været sydpå og set, hvordan man gjorde. Der var også eksempler på sådanne gravhuse at finde undervejs, men man kan godt have været helt i Rom, verdens midtpunkt på den tid. Vel er det en overdrivelse, at alle veje fører til Rom, men hærvejen gjorde i hvert fald.

Noter:

1. Hugo Matthiessen, Hærvejen, s. 94 ff.
2. sst., s. 101, note 30.
3. Haderslev Amts Museum 7, 1958, s. 34 ff.
4. Hugo Matthiessen anf. a., s. 14.
5. Haderslev Samfundets Årsskrift 1940, s. 19 ff.
6. f. eks. Marius Kristensen, Fortid og Nutid IV, s. 188.
7. Haderslev Amts Museum 1948, s. 12 ff.
8. Kuml 1953, s. 137 ff.
9. Udgravningerne: Hørløk 1959, 1960, 1964–66 på sb. nr. 101, Skrydstrup sogn. Beretninger i Haderslev Museums arkiv.
10. Når den oldengelske forfatter Beda, der fortæller om Jydernes, Anglernes og Saksernes erobring, skriver, at Jyderne bosatte sig i Kent, er det ganske interessant, at kentiske grave fra tiden efter invasionen udviser lignende bygningstræk. Hvis Jyderne før invasionen boede i det syd- og sønderjyske område, ville de være Anglernes nordlige naboer. Jvfr. A. C. Hogarth, Structural features in Anglo-Saxon Graves, Arch. Journal 1973, s. 130.
11. Franz Oelmann, Römische Gräber am Rhein, Forschungen u. Fortschritte 1933, s. 17 f.
12. Beskrevet efter oldsagsprotokollen. Stykket har ikke kunnet findes ved udarbejdelsen af denne artikel.
13. Hoops, Realleksikon 3, s. 452.
14. Sueton, Claudius, 33,2.
15. Olaf d. Helliges saga.
16. Cæsar, B. G. cap. 2,19, om slaget ved floden Aisne ved Haumont »Vore ryttere overskred floden sammen med slyngekasterne og bueskytterne og gav sig i kast med de fjendtlige ryttere«.
17. Cæsar, B. G. cap. 2,7, ved byen Bibrax, som belgierne belejrede og hvis kommandant bad Cæsar om hjælp. »Ved midnatstid sendte da Cæsar sine numidiske og kretensiske bueskytter og baleariske slyngekastere derhen . . .«
18. sml. Cæsar, B. G. cap. 2,6, »under regnen af de udslyngede sten og spyd var det nemlig umuligt for nogen at blive stående på muren«.
19. De små runde sten, som findes i nordjyske grave fra samme tid, undertiden liggende i et af lerkarreene (jfr. Brøndsted, Danmarks Oldtid III, s. 131), er ikke set ved denne undersøgelse, men det må vist dog overvejes, om ikke en forklaring som slyngekastersten er mere nærliggende end de andre, der er fremsat – spillebrikker eller symbolske billeder på æg eller brød!
20. Når der i andre våbengrave kun findes et skjold (jfr. Brøndsted, Danmarks Oldtid III, s. 132), så må der fornuftigvis også der have været et angrebsvåben i graven.

Om det ældste Sønderborg

Af JØRGEN SLETTEBO

Sønderborg er anlagt i læ af en borg på det sydvestlige hjørne af Als. Navnet Sønderborg forekommer første gang i et brev fra 15. juli 1256, hvor kong Abels søn, hertug Valdemar, angav, at det var udstedt i »Synderburg Alsie«. Om stednavnet angiver borgen eller byen er det ikke muligt at afgøre med sikkerhed, men det er vel mest sandsynligt, at der er tale om borgen. Begge dele er dog muligt, da både borg og by allerede må have eksisteret længe i 1256. I resten af århundredet nævnes Sønderborg adskillige gange og det fremgår klart, at i det mindste borgen har været en eftertragtet besiddelse. [1]

Selvom der således ikke er bevaret skriftlige kilder til Sønderborgs ældste historie, er det dog muligt med ret høj grad af sandsynlighed at skildre borgens og byens ældste historie. Her skal gøres et forsøg på at samle, hvad man ved eller kan antage om denne ældste tid.

Fra sen jernalder kendes mange fund fra både Als og Sundeved. Det drejer sig dels om enkelte fornemme fund, hvor særlig Tombølgård-fundet nær Ulkebøl må fremhæves, dels om bopladsfund med f.eks. større samlinger af ild- og affaldsgruber. Sådanne bopladsfund er bl.a. gjort ved Sundsmark, Hørup, Tandslet og Lysabild. Også grave fra jernalderen er kendt, bl.a. i tuegravpladser i Nørreskoven. Fra jernalderen stammer desuden det store Nydamfund, der dog ikke er et vidnesbyrd om fast bosættelse, men om krigeriske begivenheder i området. Hertil kommer et enkelt fund af en bygning, der kan dateres til jernalderen. [2] Også fra vikingetiden er der gjort mange fund, især gravfund. Det største er en omfattende gravplads ved Ketting, men desuden foreligger gravfund fra Bostedvraa i Egen sogn, fra Holm ved Nordborg og fra Kasmusmølle og Broager på Sundeved-siden foruden skibssætninger ved Stolbronæs og Dyndved. [3]

Sammenholdes disse vidnesbyrd om fast bosættelse på Als og Sundeved gennem hele perioden fra omkring Kristi fødsel til efter år 1000 med områdets stednavne, understreges opfattelsen af en relativt tæt befolkning med talrige landsbyer. [4] Til de ældste, sandsynligvis netop fra midt i jernalderen, stammer dels et kort, enstavelsesnavn som Mjels, dels navnene på -ing som Klinting, Ketting, Egen (Eking) og Stevning. Fra den sene jernalder, folkevandringstiden eller lidt senere stammer navne på -lev og -sted som Sebbelev og Hundslev, Almsted og Bosted. Byerne med endelsen -torp (-strup, -trup) hører i overvejende grad hjemme i vikingetiden og her kendes på Als ikke færre end 15, hvoraf dog flere er forsvundne. Til disse hører kirkebyerne Hørup og Svenstrup og på Sundeved Sottrup og Ulle-

rup. Ikke meget yngre er formodentlig navnene på -bøl som f.eks. kirkebyerne Ulkebøl og Oksbøl på Als og Dybbøl og Nybøl på Sundeved (Fig. 1).

Sammenholdes de stednavne, der med stor sikkerhed kan anslås at være ældre end 1100 med de arkæologiske vidnesbyrd fra samme periode, aftegner sig som nævnt et billede af en ganske tæt bebyggelse på både Als og Sundeved. De fleste af områdets kirkebyer og en væsentlig del af landsbyerne har vel også i stor udstrækning eksisteret. »Hovedvejene« øst-vest (Lysabild-Tandslet-Hørup-Ulkebøl og Sottrup-Ullerup) og nord-syd (Ulkebøl-Ketting-Egen-Svenstrup-Oksbøl) har allerede været i brug i vikingetiden.

Hvor var så Sønderborg i dette billede?

Svaret må ganske kort blive, at Sønderborg slet ikke fandtes endnu. Ikke alene fandtes købstaden ikke, men der synes overhovedet ikke at have været nogen bebyggelse på dette sydvestlige hjørne af Als. De nærmeste arkæologiske bopladsfund er gjort i Sundsmark, ved Ulkebøl og ved Vollerup. Fra selve byområdet er kun gjort et enkelt fund. Det var en mandsfigur af bronze, der blev fundet ved udgravning til byggeri af huset Strandvejen 3. Den 14 cm høje figur, der formodentlig er fremstillet i Rhinområdet i det romerske riges grænseprovinser, er blevet til omkring 2–300 e.Kr. [5]

Sådanne enkelte løse fund kan ikke tages til indtægt for en antagelse af, at der på købstadens senere plads har været nogen egentlig bebyggelse. Manglen på ethvert egentlig bopladsfund peger tværtimod på, at der ikke har været nogen fast bosættelse, hvor købstaden blev lagt. Ved middelalderens begyndelse boede der ingen på skråningerne ned mod Alssunds sydlige del.

Dette er måske heller ikke så mærkeligt. De åbne, ubeskyttede skrænter her mod sydvest var lige så lidt som skråningerne ved den alsiske østkyst særlig tillokkende. Fiskerfamilierne slog sig hellere ned ved vigene længere nord på langs Alssund eller inde ved fjordene. Bønderne samledes i landsbyer inde på øen eller på fastlandet.

Ved det senere Sønderborg gik skråningerne stejlt ned mod vandet (Fig. 2). Fra det 60 m høje plateau ved Dybbølbjerg falder terrænet brat mod syd og øst. Den højdekurve, der angiver 20 m over havet, er mod øst 100–300 m fra Alssund og mod syd kun 50–100 m fra Vemmingbund. Den sidste strækning mod Vemmingbund er en 12 m høj, stejl skrænt, der gennem århundreder er ædt af havet under storme fra sydøst. Også mod Alssund har de stejle skråninger virket meget lidt indbydende for mennesker.

På Alssiden var bakkerne ikke nær så høje. Et højdedrag strækker sig fra toppen af Rosengade, der er 14,5 m høj, mod nord til bakkerne ved Mølby (30 m over havet) og Møllendammen (25 m over havet) og nord for byen ligger bakketoppen ved Bosager, der når op til godt 34 m. Sønderborg-områdets højeste punkt er godt 35 m højt. [6]

Hele strækningen fra hjørnet ved Strandpromenaden langs Slotsbakken og Søndergade og videre bag Havbogade til slutten ved Helgolandsgade var dengang en stejl skrænt mellem 6 og 10 m høj, der gik lige ned til den daværende kystlinie.

Fig. 1. Stednavne, der med stor sandsynlighed kan føres tilbage til jernalder eller vikingetid, d.v.s. navne med endelserne -ing, -løs, -lev, -sted og -torp. De indrammede punkter angiver de landsbyer fra dette tidsrum, der er blevet kirkebyer.

Som i alle gamle byer er selve kystlinien udvisket af århundreders opfyldning. Både Sønderbro og Nørrebro er ligesom Søndergade (og dermed hele arealet mellem Søndergade og Sdr. Havnegade) og Havbogade anlagt på opfyldt areal. Udgravninger til kloakledninger eller fundamenter har vist metertykke fyldlag mange steder i området og enkelte steder er man under disse stødt på sandlag fra en oprindelig strandbred. Ved en udgravning øst for Søndergade mellem Brogade og Bagergade fandtes ikke blot sandlag, men en række stolper, der sandsynligvis stammede fra en anlægsbro, der har gået fra kystskråningen ud i Alssund. Den keramik, der blev fundet ved denne lejlighed, var dog næppe ældre end 1500. [7]

Sønderborg er åbenbart ikke vokset frem af en oldtidsbebyggelse og der har heller ikke været særlige naturlige forhold, der fremmede en bygrundlæggelse.

Først anlægget af en borg i den sydlige indsejling til Alssund gav baggrund for, at der også skabtes en by på stedet.

Nogen præcis dato for grundlæggelsen af borgen kan ikke gives. Ganske vist omtales i Helmolds »slaviske krønike« et vendisk overfald på Als og det har man så tidligere opfattet som den direkte anledning til, at borgen blev anlagt. Selvom

Helmold kun nævner, at overfaldet skete efter 1168, har man før henlagt det til netop dette år (hvilket må være en misforståelse af Helmolds tekst). Herudfra har man imidlertid fastlagt grundlæggelsen til 1169, straks efter overfaldet. Dette er selvfølgelig nok en rimelig tanke, men dels er årstallet altså en usikker angivelse af, hvad der var sket forud for de fornyede angreb, dels omtaler Helmold i virkeligheden en hel serie vendiske angreb. Ikke noget sted nævner han eller andre samtidige kilder Sønderborg i forbindelse med disse angreb. Kun et enkelt af de skildrede angreb udmærkes særskilt ved omtalen af et forvarsel, hvor overfaldet blev varslet af en præst, der fandt, at kalken og hostien forvandlede til blod og kød. Dette forvarsel er senere knyttet til Lysabild, i hvis Helligblods-kapel kalkmalerier fra ca. 1425 genfortæller Helmolds historie. Helmold fortæller også, hvordan et overfald resulterede i, at mænd fra danske øer kunne udbydes til salg fra Rügen. Men som sagt, Sønderborg nævnes intetsteds i denne sammenhæng. [8]

De bygningshistoriske undersøgelser, der blev foretaget i 1930-erne af arkitekt Charles Christensen og som fortsatte under restaureringen af slottet 1961–73, viste imidlertid, at den ældste del af borgen må være påbegyndt omtrent på det tidspunkt, da de sidste vendiske overfald fandt sted. Ganske vist kan man ikke henføre denne første begyndelse til noget præcist årstal, men den kan dog med overvejende sandsynlighed sættes til tiden før 1200.

Borganlægget bestod først af et lille tårn, placeret på en naturlig sandbanke i Alssund, ca. 80–100 m fra Als. Øen har allerhøjest været 35–45 m lang (i øst-vestlig retning) og måske 30–40 m bred (i retningen nord-syd). Tårnet har ved grunden været ca. 8×8 m og murtykkelsen var mellem 1,20 og 1,40 m. Tårnet var opført af munkesten og både stenstørrelse og byggemåde svarer helt til det, der kendes fra Valdemarsmuren ved Dannevirke og fra andre borganlæg fra sidste del af 1100-tallet. Da dette samtidig er en periode med talrige anlæg af kystborge, rettet mod venderne, er en datering til tiden 1150–1200 den mest sandsynlige.

Det første tårn synes at være nedbrændt, vel snarest omkring eller kort efter 1200, og det er da blevet erstattet af et langt større og sværere tårn, netop som de kendes fra 1200-tallet. Dette nye tårn havde en helt skæv grundplan, den længste mur (mod syd) var 15 m, den korteste (mod øst) 12 m lang, mens nordmuren var ca. 14 m og vestmuren godt 13 m. Murenes tykkelse gør dette tårn til et af 1200-tallets solideste danske borgtårne – mod øst og nord var murtykkelsen mellem 4 og 4,5 m, mod vest og syd godt 3 m tykke. Til dette kæmpetårn knyttedes ret hurtigt en nordmur på 30–40 m længde og 2,2 m tykkelse og en østmur på mindst 24 m længde og 1,8 m tykkelse. Også mod syd og vest må borgøen have haft et beskyttende anlæg, måske træpalissader, selvom det ikke er lykkedes at finde spor af dem. Desuden kan der have ligget bygninger af træ eller bindingsværk på øen i læ af borgtårnet, men heller ikke de er nærmere kendt.

Et så omfattende byggeri som opførelsen af det kraftige borganlæg på den lille ø i Alssund må have krævet talrige håndværkere. Murere, tømrere, smede, snedkere, malere og tagdækkere har været virksomme ude på øen. Teglmestre med med-

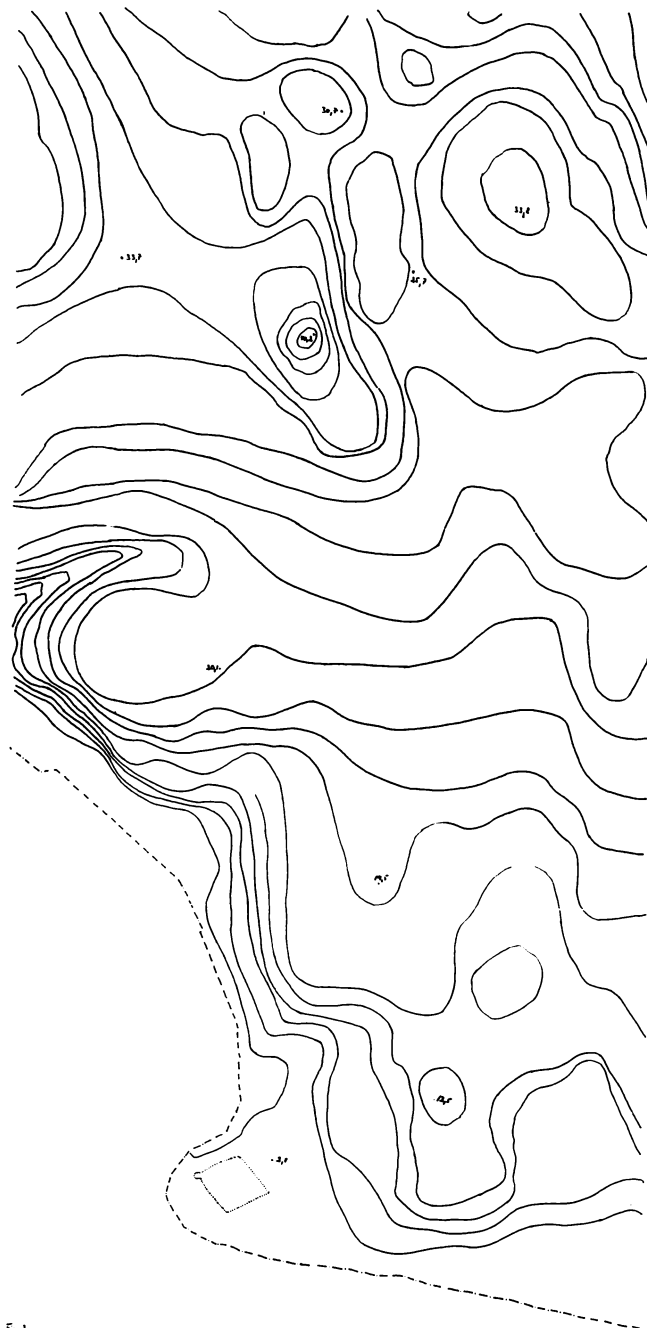

Fig. 1.

Fig. 2. Højdekurverne for Sønderborgs sydvestlige hjørne på Als-siden. Foruden højdekurverne er den nuværende kystlinie og slottets omrids markeret. Afstanden mellem højdekurverne er 2 m.

hjælpere til lergravning og brænding har været i gang inde på land, vistnok på Sundeved-siden. Bådbyggere og roere har muliggjort materiale-transport til byggeriet. Inde på Alssiden er bygget anlægsbro til de lidt større skibe, der bragte materialer længere fra, som jern og svært tømmer, til stedet. Men ikke blot de direkte medvirkende ved borgbyggeriet er kommet hertil. Skrædere og skomagere har sørget for tøj og sko eller for reparationer heraf til de mange håndværkere og arbejdsfolk. Købmænd har sørget for varer, dels langvejs fra, dels opkøbt hos omegnens bønder. Kornet har skullet males til mel, dyrene har skullet slagtes, kød og fisk er blevet saltet eller røget. Kort sagt, stor aktivitet er fulgt i hælene på et borgbyggeri.

Havde der kun været tale om et kortvarigt byggeri over nogle få somre, havde alle disse mennesker måske kunnet klare sig med lidt træskure eller telte for så påny at fordele sig til de byer, hvorfra de kom. Men opførelsen af de to tårne og de tilknyttede mure må have krævet bygningshåndværkere gennem adskillige år. Hertil kommer, at borgens eksistens har givet tryghed i det hidtil ubeboede hjørne af Als. Fiskere, der hidtil havde boet spredt langs omegnens kyster, flyttede nu sammen i en lille klynge fiskerhuse indenfor borgen. Det viste sig også, at havneforholdene var særdeles gode og båd- og skibsejere fristedes til at bosætte sig fast nær havnen. De første bosættelser fik også mange håndværkere til at blive hele året og ikke bare være sæsonarbejdere på borgen og så var der også brug for helårskøbmænd. Snart var det ikke nok med træskure og telte, der måtte rigtige helårshuse til, hvad enten de nu var af træ, bindingsværk eller teglsten. En by blev til, det første Sønderborg.

Nogen stor by har det ældste Sønderborg ikke været, og intet er bevaret fra dens første tid, men måske er det alligevel muligt at fastslå lidt om den tidligste bebyggelse på stedet:

Det er næppe muligt at tænke sig en middelalderlig købstaddannelse i Europa uden en kirke. Den katolske kirke sikrede overalt, at enhver by fik en sognekirke. Således også i Sønderborg. Her rejstes, senest omkring 1250, en lille kirkebygning – også den af teglsten – på bakkerne bag slottet, omtrent på det sted, hvor nu Slotsmøllen ligger. Denne første kirke i Sønderborg var indviet til Sct. Nicolai, de søfarendes særlige helgen. [9] Sct. Nicolai-kirker kendes fra mange danske byer, men først og fremmest fra de kystbyer, der havde gode havne og gode handelsforbindelser over havet til de tyske hansestæder langs Østersøen. De lübske og de andre hanseatiske købmænd kendte Sct. Nicolai-kirker hjemmefra og følte sig trygge ved denne helgen. De kom til Sct. Nicolai-kirker i Flensborg, Aabenraa og Tønder, i Faaborg og Svendborg, kort sagt, i en lang række af de kystbyer, hvor de dominerede handelslivet. [10]

Den kirke, der lå i Sønderborg, har næppe været særlig stor. I middelalderens løb skænkedes dog mange gaver, både i penge og jordegods og anden formue og for en del af disse gaver oprettedes, her som i andre kirker, sidealtre, indviet til andre helgener end kirkens værnehelgen, til hvem hovedaltret var indviet. I Sønderborg stiftede hertugerne Valdemar og Henrik af Sønderjylland i 1364 således et særligt alter, indviet til Sct. Gertrud. I 1466 nævnes desuden tre andre altre,

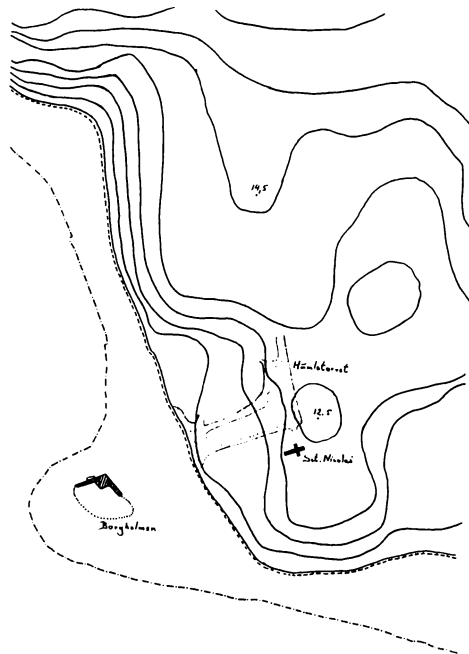

Fig. 3. Udsnit af den sydlige del af fig. 2. Den nuværende kystlinie er markeret, men i stedet for de nederste højdekurver er den formodede kystlinie ca. 1250 angivet. På kortet er indtegnet borgen o. 1250 samt det ældste gadenet, ligesom S. Nicolai kirkes omtrentlige beliggenhed er vist.

indviede til henholdsvis Sct. Paul, Sct. Peder og Sct. Erasmus. Kirken har altså ved Middelalderens slutning haft i alt fald 4 sidealter og et hovedalter.

Kirken og den omliggende jord, der rummede kirkegården, lå på en bakketop, ca. 14–15 m høj. Fra denne bakke gik en vej eller gade ned mod vandet med havnen, altså nedad fra kirken mod vest. Den har haft samme forløb som den gade, der i dag hedder Rosengade. Her ligger ganske vist ikke nogle middelalderlige bygninger, men selve gadeforløbet må have været det samme som nu.

Enhver middelalderlig by havde ikke blot mindst én kirke, den havde også mindst ét torv. I Sønderborg ligger det lille Humletorv i så kort afstand fra både kirke og havn, at der næppe kan være tvivl om, at dette er byens ældste, middelalderlige torveplads. Herfra gik den korte gade, der nu hedder Stjernegade, hen til kirken og den lidt længere gade, der i dag kaldes Slotsgade, ned ad bakken mod vest, til den mødtes med Rosengade lige ovenfor skråningen ned mod havnen. Der er næppe tvivl om, at dette trekantede gadenet, der i dag udgøres af Rosengade, Stjernegade og Slotsgade og som i hjørnerne havde henholdsvis kirke, torv og havn, udgjorde den første begyndelse til købstaden Sønderborg. Her boede håndværkere og handlende. Fiskerne og søfolkene har nok snarere slået sig ned langs vandet, d.v.s. ved skrænterne bag Søndergade, fra Brogade henimod Nørrebro. (Fig. 3).

Sønderborg nåede aldrig i middelalderens løb at hævde sig blandt landets mest betydende byer. De skriftlige kilder er sparsomme, men kun sjældent optræder den som handelsplads af betydning. Det er som regel kun i kraft af borgens betydning, den nævnes. De arkæologiske vidnesbyrd er ligeså sparsomme og de svære bebyggelses- og affaldslag, der kendes fra andre middelalderbyer, findes her slet ikke. Sønderborg var gennem hele middelalderen kun en ganske lille by.

Alligevel har dens start været relativt hurtig. Fra den første spæde begyndelse kort før 1200 er den over den ovenfor skildrede by (fig. 3) på mindre end 100 år nået en ganske pæn udstrækning. Beviset herpå er bl.a. eksistensen af et Sct. Jørgens hospital med tilhørende kirke. [11]

Sct. Jørgensgårde var middelalderens hospitaler, først og fremmest for smittsomme syge, især spedalske. De lå spredt ved mange købstæder, men ikke i disse. Af hensyn til smittefaren lå Sct. Jørgensgårdene udenfor bygrænsen. På den anden side var det mest praktisk at placere dem i byernes umiddelbare nærhed. De ligger derfor gerne tæt udenfor bygrænsen.

Således også i Sønderborg. Middelalderens Sct. Jørgenskirke udgør i dag den vestlige ende af Sct. Marie kirke og bygrænsen må således have været lidt syd for kirkebakken, i den lavning, der fortsætter mod øst for Nørrebro (jvf. fig. 2 og 4). Sct. Jørgenskirke var en ca. 16 m bred, treskibet kirke, hvor skibet var godt 18 m langt, hvortil kom et smallere kor, der vel har været 5–8 m langt. I forbindelse med kirken har ligget hospitalsbygninger og måske andre huse, men de er alle forsvundne. Et 1400-tals hus, opført af munkesten, lå nedenfor kirkens vestgavl. Det hørte ganske vist ikke med til hospitalets ældste dele, men var dog, indtil det blev nedrevet i 1931, vidnesbyrd om Sønderborgs middelalderlige hospitalsvæsen.

Sct. Jørgensgården i Sønderborg nævnes første gang i et testamente fra 1307, hvor Jon Litles datter Cecilie skænker 7 mark penge hertil. Også fra år 1400 kendes et gavebrev til Sct. Jørgensgården, idet en væbner Peter Stoed og hans hustru Katherina skænker jordegods til kirkens jomfru Mariealter. Det må være dette sidealter, der ved kirkens ombygning omkring 1600 bliver hovedalter og giver anledning til navneændringen fra Sct. Jørgen til Sct. Marie. Igen i 1478 modtog dette alter jordegods og penge som gave, denne gang fra Klaus Ahlefeldt.

Når hospital og kirke har eksisteret allerede i 1307, siger dette som nævnt også noget om Sønderborgs udstrækning mod nord godt 100 år efter byens første begyndelse. Nørrebro har ligget ved byens nordlige udkant. Man kan med forsigtighed antage, at Sct. Jørgensgade og Kirkegade måske også Stengade og Liliegade har eksisteret da. Sandsynligvis kan også Mariegades og Æblegades forløb føres tilbage til middelalderen. (Fig. 4). I alle tilfælde må der også her i byens nordlige del have været en gade fra havneområdet op til byens andet torv, det nuværende Rådhusortov.

Dette andet torv må også være middelalderligt, selvom det måske først er blevet til sent i 1300- eller først i 1400-tallet. Humletorvet har ganske vist været fuldt tilstrækkeligt gennem flere hundrede år, men som det så ofte gik, blev tilkørselsvejen fra omegnens landsbyer til det torv, hvor bønderne mødtes med købmændene, hurtigt flankeret af huse det sidste stykke før torvet. Her var det den nuvæ-

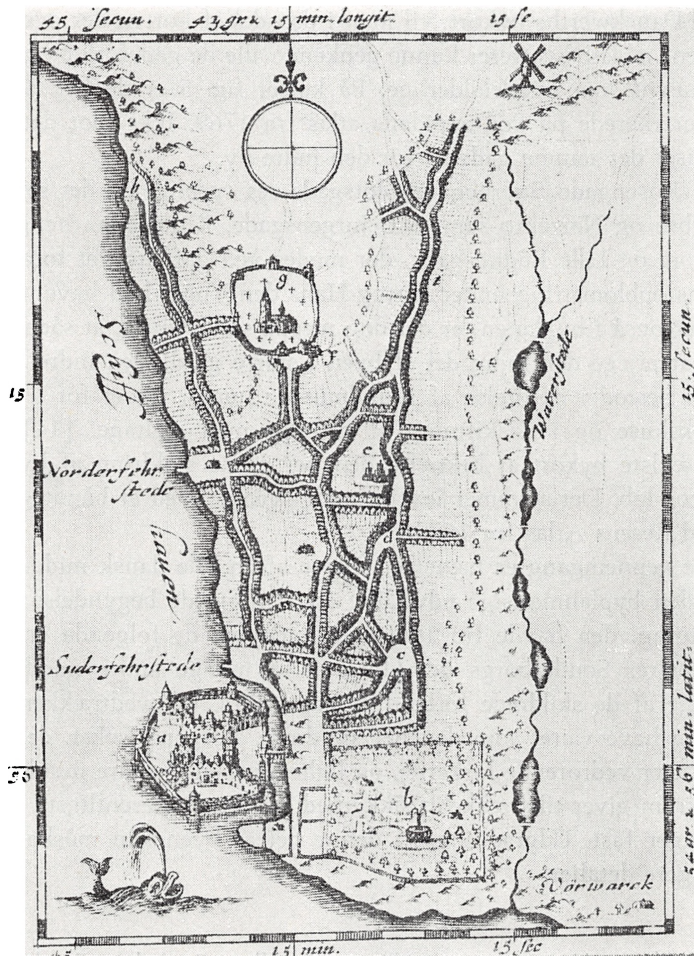

Fig. 4. Sønderborg efter Danckwerth. 1649.

rende Lille Rådhusgade, der blev skabt på denne måde med opførelse af små købmansgårde på begge sider. Snart kom bebyggelsen til at strække sig ud langs det, der dengang var landevejen til Ulkebøl og som nu er den sydlige ende af Perlegade. Derved var der imidlertid ofte brug for en smutvej ned til havnen, bl.a. når alsiske bønder ikke havde ærinde på torvet, men skulle til færgestedet ved Sønderbro for at blive ført til Sundeved. På den måde opstod endnu i middelalderen det vejforløb, der i dag ligger som gaderne Store Rådhusgade og Brogade. (Fig. 4).

En vis form for bekræftelse på denne opfattelse af Sønderborgs ældste gadenet kan man få ved at betragte den tidligste plan over byen, nemlig Danckwerths fra 1649. [13] (Fig. 4). Ganske vist viser denne plan Sønderborg efter den blomstring, som byen oplevede i slutningen af 1500-tallet og begyndelsen af 1600-tallet, og man kan derfor vente, både at byen var større end i middelalderen og at dens gadenet var tættere. Imidlertid kan man godt gå ud fra, at størstedelen af byens vækst gik mod nord udover middelalderbyens grænser. Ser man derfor bort fra

denne del af Danckwerths bykort, vil man i den del af kortet, der ovenfor er skildret som byens ældste kvarterer kunne genkende alle de gadeforløb og de to torve, der her er nævnt som middelalderlige. På kortet fig. 5 er de her nævnte gadeforløb søgt markerede på Pontoppidans atlas fra 1769. Ikke blot dette, men alle ældre kort viser det samme gadenet for den indre by.

Trekanten Rosengade–Stjernegade–Slotsgade ses tydeligt og det samme gælder både Sønderbro og Nørrebro samt Sct. Jørgensgade, Kirkegade, Stengade og forløbene af Store og Lille Rådhusgade, der mødes ved gaffeltorvet foran Rådhuset. Selvom byens opblomstring under hertug Hans den Yngre kan have medført mindre ændringer også i byplanen, er det dog næppe sandsynligt, at sådanne ændringer kom til at præge den indre del af byen i større grad. Den indre bys ændring på denne tid bestod i opførelse af grundmurede huse i stedet for ældre træ- og bindingsværkshuse og i udskiftning af stråtage med tegltage. [14] Tværtimod synes dette ældste bykort at bekræfte den her givne skildring af byens vækst i middelalderens løb. Det stemmer iøvrigt godt overens med et håndtegnet kort fra 1659 og med Resens Atlas fra 1670.

Ved denne gennemgang er tegnet et billede af en lille dansk middelalderlig søkøbstad og den byplanmæssige udvikling fra den spæde begyndelse før 1200 til den udstrækning, den havde fra 1400-tallet gennem de følgende århundreder. I store træk svarer Sønderborgs udvikling til så mange andre middelalderbyers, selvom mange af de skildrede forhold er lidt usikre. I hovedtrækkene må byens udvikling dog have været som den her skildrede. Borgens vækst, de få bevarede dokumenter især vedrørende kirkerne, og lighederne med andre mindre købstæder i samme tidsrum giver tilstrækkelig sikkerhed for, at de væsentligste træk i byens udvikling ligger fast. Udgravninger i denne del af byen kan måske efterhånden tilføje yderligere detaljer.

1. Borgens og byens ældste historie er tidligere behandlet i Sønderborg Bys historie, I, 1960 s. 9 ff (v. J. Skovgård), II, 1966, s. 265 f og 294 f (v. J. Slettebo) og O. Norn, J. Paulsen og J. Slettebo, Sønderborg Slot, 1963, s. 9–12 og 73–85, jvf. J. Slettebo: Sønderborg slot (Fra Als og Sundeved, 52), 1975, s. 29–33.
2. O. Voss: Oldtiden, i Bogen om Als, 1956 s. 68–73. Om egnens jernalderfund iøvrigt se bl.a. H. Norling-Christensen: Romerske industriprodukter i Sønderjylland. i: Jens Raben, et mindeskrift, 1960, s. 129–33. P. V. Glob: Svenskegravene, SKALK, 1959, hefte 3. Jvf. beretninger i museets arkiv.
3. O. Voss: Oldtiden, i Bogen om Als, 1956, s. 73–78. J. Brøndsted: Danish inhumation graves of the Viking-age. (Acta Archeologica, VII, 1936), s. 123–138.
4. K. Hald: Stednavne, i Bogen om Als, 1956, s. 85–95. Jvf. K. Hald: Danmarks Stednavne, 1919.
5. O. Voss: Oldtiden, i Bogen om Als, 1956, s. 72 f.
6. Kortbladet Sønderborg, udg. af D.G.U. Jvf. J. Slettebo i Dybbøl sogns historie, 1977, s. 9–14.
7. Beretning i museets arkiv.
8. Præsten Helmolds Slavekrønike, I. Oversat af P. Kierkegaard, 1881, s. 277–281. Jvf. J. Paulsen i Sønderborg slot, 1963, s. 11. Danmarks Kirker, Sønderborg amt, 1961, s. 356 ff og 360 f. J. Raben: Lysabild Kirke (Fra Als og Sundeved, 21, 1943).
9. Danmarks Kirker, Sønderborg amt, 1961, s. 83. J. Raben: Sct. Marie kirke (Fra Als og Sundeved, 36, 1957).

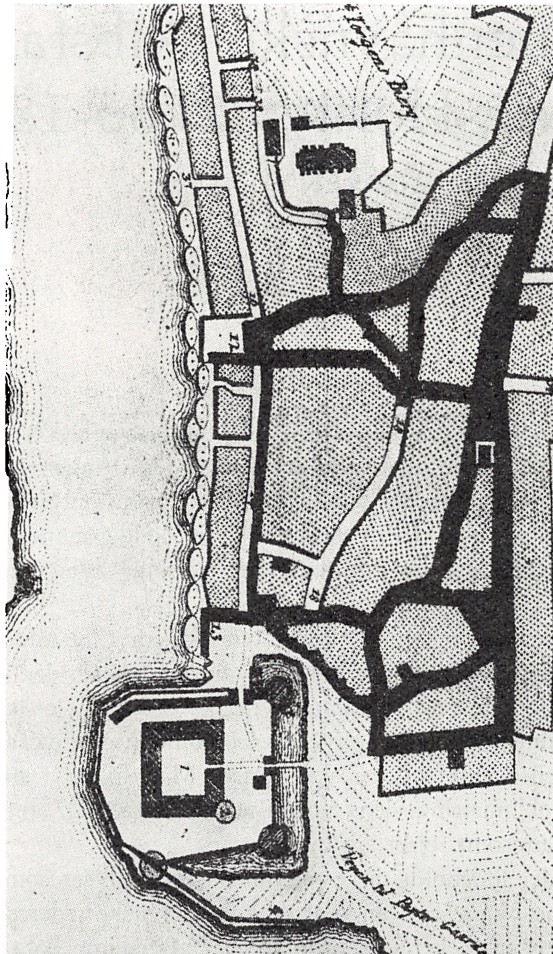

Fig. 5. Sønderborg efter Pontoppidan. 1769. De i artiklen nævnte gader og torve er tegnet sorte.

10. Thomas Riis: Sct. Nicolai i Svendborg – en købmanskirke? (Fynske Minder, 1972, s. 67–76). Jvf. Nicolaus af Myra i Kulturhistorisk Leksikon for nordisk middelalder, bd. XII.
11. Danmarks Kirker, Sønderborg amt, 1961, s. 14–19. V. Møller-Christensen: Sct. Jørgensgård. Skalk, 1959, hefte 2. Jvf. Georg i Kulturhistorisk Leksikon for nordisk middelalder, bd. V, og Hospital, smst. bd. VI.
12. Hugo Matthiesen: Torv og Hærstræde, 1922, s. 36–40.
13. C. Danckwerth: Neue Landesbeschreibung, der zwey Herzogthümer Schleswig und Holstein. Husum 1652. Kortene er tegnet af kartografen Johs. Mejer. En tegning med alle byerne, der måske er fortegning for de trykte bykort, findes i Krigsarkivet i Stockholm.
14. J. Steen Jensen: Hertug Hans den Yngre (Fra Als og Sundeved, 50, 1971), s. 61 f.

Den københavnske skibsfart og Slesvig-Holsten 1786-1830

Ved F. S. GROVE - STEPHENSEN

1. *Skibene*

Københavns skipperlaug, der blev stiftet i 1686 og først ophævet små 200 år senere, var en ærværdig institution med traditioner og orden i tingene. Dets arkiv, der er deponeret i landsarkivet for Sjælland, kan give mange oplysninger, især af personalthistorisk karakter, men en række protokoller, kaldet mandtalslister over skipperlaugets interessenter, giver mulighed for et langt dybere indblik i datidens skibsfart.

Protokollerne, der er bevaret i en ubrudt række fra 1786 til 1833 – 1830 undtaget –, oplyser år for år navnene på de af medlemmerne, der førte skib, skibets størrelse, navn, byggested og år, samt navnet på rederen. Det er rent eksakte oplysninger, og sammendrages de, giver det et billede af, hvordan flere og flere københavnske kredse indblandes i skibsfarten. Man følger i sidste del af 1700-tallet handelens opblomstring, dens floven ud og fald i 1807, og under krigene til 1814, indtil den langsomt rejser sig igen.

Protokollerne, der indeholdt disse mandtalslister, oplyser som nævnt bl.a. skibenes byggested og byggeår. Mange af de københavnske rederes skibe var bygget i hovedstaden, men en meget væsentlig del var af rederne købt på skibsværfter i provinsen. Det viser sig ved en gennemgang af protokollerne, at værfter i slesvig-holstenske byer har spillet en væsentlig rolle, så stor, at man ligefrem kan tale om skibseksport fra hertugdømmerne til København.

Nedenfor er udarbejdet en tabel på grundlag af lister over de skibe, der ifølge protokollerne er bygget i slesvig-holstenske byer. By for by er sammendraget antallet og størrelsen af de skibe, der fra de enkelte byer er indkøbt af københavnske skibsredere. Af tabellen fremgår yderligere, hvilke skibe der er ældre og hvilke der er nye. De sidstnævnte er formentlig bygget på de pågældende værfter direkte på bestilling fra rederen i hovedstaden.

Optællingen er formentlig udtømmende, men der er dog to fejlmuligheder:

Marinens folk kunne i modsætning til almindelige søfolk sejle som fører af skibe uden at være medlem af skipperlauget og i vist omfang er nogle af de største skibe derfor ikke anført.

Ordet Holsten var i datiden en slags overbetegnelse for alt hvad der vedrørte begge hertugdømmer, og flere af de skibe, der er anført under denne betegnelse kan derfor meget vel være bygget andet sted, navnlig i Egernførde eller Husum.

De før 1786 anførte skibe er alene de, der også efter 1786 var i fart for københavnsk regning.

Mens norske skibe og skippere tilsyneladende ikke spillede nogen større rolle i det københavnske mønster, er det bemærkelsesværdigt at se, hvordan den københavnske skibsfart har bygget på den slesvig-holstenske og navnlig på byerne Flensborg, Sønderborg, Åbenrå og Egernførde. Ikke alene m.h.t. bygningen af skibe, men også med hensyn til skipperne og dermed formentlig også søfolk i almindelighed. Her kommer især vestslesvigerne ind i billedet – vadehavsoernes kommandører.

En eksport af skibe som den her anførte har medført en gensidig afhængighed mellem køber-byen og værftsbyerne. Den dag dette samarbejde hørte op, kunne det blive overordentlig trykkende for den mindre part, d.v.s. værftsbyen. De københavnske redere kunne nok finde andre værftsbyer, der kunne levere de nødvendige skibe, men kunne de små byer finde andre redere til deres værfter, der var af væsentlig betydning for deres erhvervsliv?

Ser man f.ex. på Sønderborg, så havde byen i løbet af 1700-tallet opbygget sin skibsfart på eksport af teglsten fra Broagerland og Nybølner og på korn og andre landbrugsprodukter fra Als og Sundeved. På dette grundlag var etableret 2–3 skibsværfter og skabt en flåde af skibe på omkring 100, der holdt sig nogenlunde konstant. Ved den pludselige eksport af nye skibe i 1790-erne skabtes en højkonjunktur, der medførte, at ét værft beskæftigede 50–60 mand, men da ordrene ebbede ud omkring 1801, kom beskæftigelsestallet ned på 13–15 mand.

Det lyder ikke af ret meget, men ser man på disse tal i sammenligning med befolkningstallet og befolkningsfordelingen bliver resultatet, at der har været tale om en alvorlig krise.

Efter Johan Hvidtfeldt fordelte befolkningen i Sønderborg sig kort før år 1800 således:

1. embedsmænd	3,71 %
2. bestillingsmænd	5,30 %
3. købmænd og kræmmere	5,38 %
4. skippere	17,39 %
5. gæstgivere	2,38 %
6. bryggere	0,79 %
7. vognmænd	1,24 %
8. håndværkere	29,30 %
9. svende og matroser	16,95 %
10. daglejere og arbejdere	6,35 %
11. forskelligt	11,21 %
	<hr/>
	100,00

Med en befolkning på 2.761 (1803) bliver den voksne befolkning kun på 1800 individer, hvoraf halvdelen var kvinder. Rest 900. Svende, matroser, daglejere og

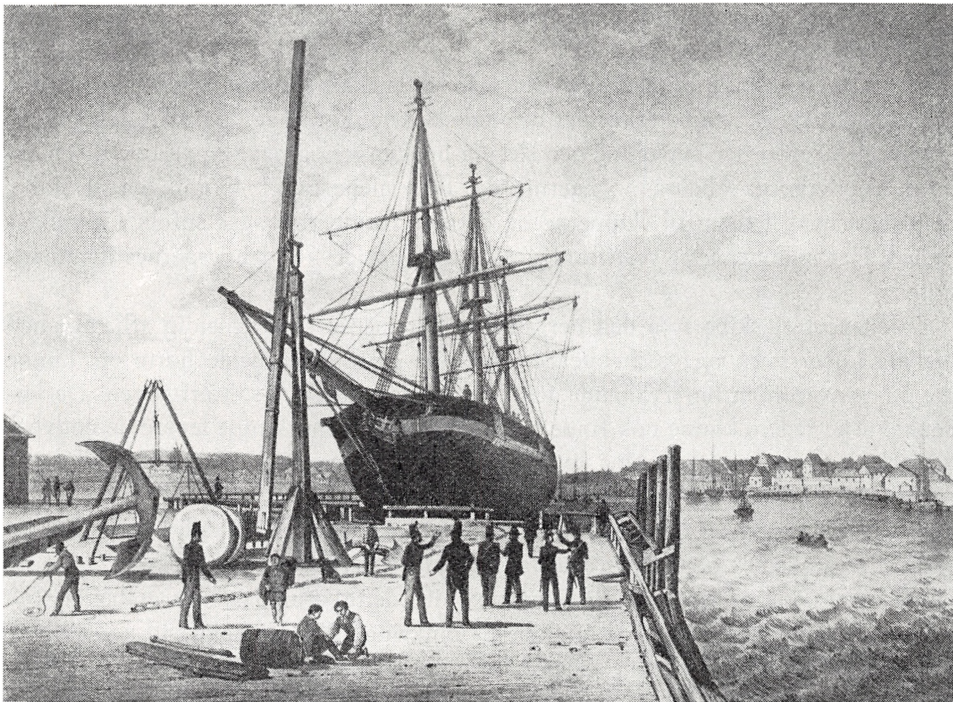

Fig. 1. Skibet »Cherusher« (284,5 commercelæster) på bedding i 1848 på Th. Andersens værft i Abenraa. Stik af C. W. Arldt efter tegning af Otto v. Brück, udgivet i Dresden.

arbejdere udgjorde 23 % heraf eller godt 200. Mister 40 mand heraf arbejdet ville det sige en arbejdsløshed på 20 %, idet det anslås, at antallet af vandrende svende og matroser opvejer hinanden.

Først da byens egne redere og storkøbmænd begyndte at bygge deres flåder op efter krigen sluttede krisen.

2. De københavnske redere

I sidste del af 1700-tallet var begrebet »Hver mand sit skib« ved at være forladt og adskillige større redere var ejere af flere skibe med ansatte skippere. I virkeligheden var det et fåtal af skibene, der blev bygget til eller solgt til en skipper, der stod som ene-ejer og som selv ville føre sit skib og selv sørge for alle dets forhold. Af de i tabellen nævnte 325 skibe fra Slesvig-Holstenske byer var der ca. 40 skibe, der ejedes og førtes af samme mand. Af disse skippere var der dog adskillige, der ikke var ene-ejere, men som var med i et interessentskab, der ejede skibet.

De øvrige skibe ejedes af en eller flere redere og førtes af en ansat skipper. Henvend 100 af de københavnske redere, der var købere til tabellens skibe, havde kun købt et enkelt skib. Modsat havde en enkelt reder, købmand Chr. Fr. Fiedler, købt ikke færre end 13 skibe, erhvervet i tre forskellige slesvigske byer og to redere havde fordelt deres indkøb i fire forskellige byer.

Som det fremgår af nedenstående liste, var de fleste større københavnske redere med ved køb fra slesvig-holstenske byer:

- Christian Friedrich Fiedler, sukkerrafinør, til Basnæs 1775–1829
13 skibe på tilsammen 784¹/₂ cl. (60,3 cl. pr. skib).
10 fra Sønderborg, 2 fra Åbenrå, 1 fra Flensborg.
- Brødrene Tutein-Dietrich 1751–1827, Peter 1752–1828.
6 skibe på tilsammen 475¹/₂ cl. (79 cl.)
2 fra Holsten, 4 fra Flensborg.
- Jens Holbech, grosserer, kaperreder, 1782–1848.
6 skibe på tilsammen 376 cl. (62,6)
2 fra Sønderborg og 4 fra Flensborg.
- Niels Ryberg, agent, 1725–1804, J. C. Ryberg, 1767–1832.
6 skibe på tilsammen 378 cl. (63)
4 fra Egernførde, 1 fra Kiel, 1 fra Åbenrå.
- J. F. Zinn, grosserer, 1779–1838.
5 skibe på tilsammen 241¹/₂ cl. (48)
2 fra Kappel, 2 fra Flensborg, 1 fra Altona.
- L. Larsen, skibsreder, 1758–1844.
6 skibe på tilsammen 418 cl. (70)
2 fra Sønderborg og Egernførde, 1 fra Flensborg og Åbenrå.
- J. Ludvigsen, skibskaptajn, grosserer.
5 skibe på tilsammen 187 cl. (36)
2 fra Sønderborg og Kiel, 1 fra Arnis.
- Laur. Schiødt, grosserer, 1776–1848.
5 skibe på tilsammen 160 cl. (32)
4 fra Flensborg, 1 fra Holsten.
- Georg L. Becher.
5 skibe på tilsammen 310 cl. (62)
2 fra Flensborg og Egernførde, 1 fra Sønderborg.
- de Coninck, købmand, 1740–1811 – sammen med Reiersen.
4 skibe på tilsammen 181¹/₂ cl. (63)
1 fra Flensborg, Sønderborg, Egernførde og Kiel.
- J. Kornbeck, skibskaptajn.
4 skibe på tilsammen 274 cl. (68¹/₂)
3 fra Sønderborg, 1 fra Kiel.
- Chr. M. Broberg, grosserer, 1776–1832.
4 skibe på tilsammen 274 cl. (68¹/₂)
2 fra Åbenrå, 1 fra Kiel og Altona.
- Ditlev Kirketerp, handelsmand, 1734–92.
4 skibe på tilsammen 257¹/₂ cl. (63)
2 fra Sønderborg, 2 fra Flensborg.
- Laurids Nicolai Hvidt, finansmand, 1777–1856.
4 skibe på tilsammen 349 cl. (87)
2 fra Flensborg, 1 fra Åbenrå og Egernførde.
- P. Kofoed Anker, kaptajn, kaperreder.
4 skibe på tilsammen 117 cl. (29)
2 fra Flensborg, 1 fra Åbenrå og Egernførde.
- Andreas Nielsen ?
4 skibe på tilsammen 116 cl. (29)
2 fra Flensborg, 1 fra Egernførde og Kiel.
- Svend Gad, købmand ?
4 skibe på tilsammen 155 cl. (38³/₄)

Hauschildts værft i Sønderborg med skib under bygning. Tegnet af Gustav Møller, august 1854.

alle fra Flensborg.

O. B. Suhr, grosserer, 1762–1815.

4 skibe på tilsammen 166½ cl. (41½)

2 fra Kiel, 1 fra Flensborg og Sønderborg.

Andresen og Schmidt ?

4 skibe på tilsammen 197½ cl. (49)

Pingel, Meyer, Prætorius og Co., 1745–1823.

4 skibe på tilsammen 228 cl. (57)

2 fra Arnis, 2 fra Egernførde.

Kanalkompagniet.

4 skibe på tilsammen 285 (76)

1 fra Nienstadt, 1 fra Holsten, 2 fra Egernførde.

Med 3 skibe kan nævnes gros. N. Nissen, Søren Jacobsen, L. Hammerich, sekretær Ågesen, gros. Frisk, Jacob Holm, grosserer Schiødt, købmand Wulf, Etatsråderne Hagen og Hemmet, og mange andre optræder med 2 skibe. Bemærkelsesværdigt er, at landets største reder før år 1800, Duntzfeldt, tilsyneladende ikke er imellem.

3. Skipperne

Mens skibenes oprindelsesområde var de slesvigske østkystområder, så var skippernes hjemstavn især vestkysten.

Det vil være vanskeligt år for år at konstatere, hvorfra de enkelte skippere stammede, men da man ved udgangen af 1824 påbegyndte en ny form for journalføring, blev alle dalevende skippere overført til den nye protokol med anførelse af oprindelsessted. Pr. 1. januar 1825 skulle der derfor være mulighed for en eksakt opgørelse. Den omfatter samtlige registrerede skippere på københavnskejede skibe, altså ikke blot på de 325 i tabellen anførte skibe. Skipperne på ialt 725 skibe stammede fra:

1. Als og Sundeved	33	4,6 %
2. Åbenrå med Løjt og Genner	53	7,3 %
3. Haderslev og Østeramtet	17	2,3 %
4. Vestslesvig med Vesterhavssøerne, Ballum, Ribe og Tønder	181	25,0 %
5. Jylland iøvrigt med Samsø og Læsø	30	4,2 %
6. Flensborg med Angel, Slesvig og Femern	31	4,3 %
7. Fyn med Ærø, Tåsinge og Langeland	26	3,6 %
8. Lolland-Falster	6	0,8 %
9. Bornholm og Christiansø	91	12,6 %
10. Sjælland og Møn	19	2,6 %
11. København, Christianshavn og vestlige forstæder	101	13,9 %
12. Dragør og Amager	44	6,1 %
13. Norge	29	4,0 %
14. Holsten	10	1,4 %
15. Udlandet	12	1,7 %
16. Uanført – flere var uanført, men en analyse af andet stof gjorde det muligt at placere adskillige	34	4,7 %
	<hr/> 725	<hr/> 99,9 %

Hvis man tager hertugdømmet Slesvig for sig selv, drejer det sig om ialt 315 skippere, eller 43,4 % af de 725 skippere.

De, der sejlede som førere af københavnske skibe havde pligt til at være medlemmer af lauet (med mindre de var søofficerer på orlov). Var man en gang blevet medlem blev man kun strøget, når man selv begærede det og tilbageleverede sit borgerbrev. Kun i et tilfælde er det set, at en person blev ekskluderet. Han havde været kaper og var gået over til svenskerne.

Foruden opgørelsen over skippernes hjemsted pr. 1. januar 1825 findes en særskilt protokol over de skippere, der erhvervede borgerskab i København i forbindelse med deres indtræden i Københavns skipperlaug. Også her var slesvigerne i klar overvægt i perioden efter 1760. For tidsrummet 1780–1833 var de totale tal på skippere fra slesvigske byer, der erhvervede borgerret i hovedstaden:

Haderslev	32	skippere
Flensborg	66	–
Sønderborg	94	–
Åbenrå	110	–
Vestslesvig	369	–

Protokollen har desuden for årene 1823 og 1824 en opgørelse over de i laugget optagne skipperes beskæftigelse de pågældende år. Når tallene ikke helt svarer til de ovenfor for 1825 nævnte tal, skyldes det, at de i løbet af 1824 døde eller udmeldte er taget med i listen for 1825. I protokollen hedder det: »Af skipperlaugets rulle for året 1823 (1824), som viser, hvor mange skipper der er i laugget, hvor mange der fører skibe her i staden og udviser, hvor mange der farer for styrmand, hvor mange, der opholder sig udenrigs samt hvor mange, der opholder sig i provinsen og her i staden.« Tallene for de to år er:

	1823	1824
Med fregatter og andre 3 mastede skibe	38	32
i brigantiner	56	52
galeaser, huggerter og skonnerter, smakker og kuffertter	85	74
slupper, jagter og dæksbåde	65	56
	244	214
De som opholdt sig udenrigs	20	22
De som farer for udenbys regning	4	6
De som farer som styrmand eller bekendt mand	84	20
De som opholder sig i provinsen formedelst alderdom, anden håndtering eller af mangel på emploier	245	282
Ligesom, og boer i staden og på Dragør af lige årsager	179	200
Hertil kommer laugets embedsmænd	7	7
	783	751

Når den ubeskæftigede del af medlemmerne er så stor, skyldes det flere årsager, men hovedårsagen var, at man simpelthen nødtigt meldte sig ud. Der findes flere skibsredere både fra provinsen og København, der stod som medlemmer til deres død, og selvom en skipper kom i armod, blev han alligevel stående som medlem.

Dette gjaldt også skipperne, der forlængst var blevet landmænd og levede fredeligt på Løjtland eller i Asserballe Skov.

En kaptajn Frahm, der var født i Aabenraa, og som ikke havde ført skib siden han blev opbragt af englænderne i 1807, stod trods dette endnu ved sin død 1848 som medlem.

På et mindre økonomisk område synes det her at fremgå, at en provins har været mere afhængig af hovedstaden end hovedstaden af provinsen i en afgrænset tidsperiode, og det kunne måske være spændende at få konstateret, om det samme var tilfældet i 1864.

		før 1786	1786–90	1791–01	1802–07	1808–15	1815–	uang.	ældre	nybg.	total
Åbenrå	æ	2 136 ^{1/2}		6 488	3 181	2 121			13 926 ^{1/2}		22 1616 ^{1/2}
	n	2 252 ^{1/2}		3 144	3 232		1 61 ^{1/2}			9 690	
Sønderborg	æ	5 258 ^{1/2}	1 42	7 287 ^{1/2}	2 101		3 149	1 24	19 862		45 2297 ^{1/2}
	n	3 220 ^{1/2}	3 147	17 928	3 140					26 1435 ^{1/2}	
Flensborg	æ	12 755 ^{1/2}	7 286	25 1031	14 599	7 428 ^{1/2}	24 1599	9 518	98 5217		112 5884 ^{1/2}
	n		3 75 ^{1/2}	6 367	2 171	2 29	1 25			14 667 ^{1/2}	
Kappel	æ	1 24 ^{1/2}		4 125	2 38	3 56	6 158 ^{1/2}		16 402		16 402
Arnis	æ	2 94		2 44	3 56				4 194		
	n	4 278	1 40 ^{1/2}	2 32 ^{1/2}						7 351	11 545
Slesvig	æ	1 134	2 214						3 348		3 348
Egernførde	æ	15 985	3 176 ^{1/2}	4 265 ^{1/2}	3 119	1 11	4 210 ^{1/2}	3 120	33 1887 ^{1/2}		41 2385
	n	6 398 ^{1/2}		1 76	1 23					8 497 ^{1/2}	3 140
Husum m.fl.	æ					1 70	1 64	1 6	3 140		
Slesvig ialt		53 3537 ^{1/2}	20 981 ^{1/2}	77 3788 ^{1/2}	36 1660	15 715 ^{1/2}	40 2267 ^{1/2}				
Altona m.fl.	æ			1 56	2 62	3 194	3 187	1 151	10 650		10 650
Kiel	æ	3 188 ^{1/2}		2 95 ^{1/2}	2 92 ^{1/2}	3 63	3 90 ^{1/2}	1 11 ^{1/2}	14 541 ^{1/2}		27 1171 ^{1/2}
	n	2 77	1 44	1 24 ^{1/2}	5 206	2 113 ^{1/2}	2 165			13 630	
Holsten i øvrigt	æ	3 74		5 221	3 146	8 216 ^{1/2}	11 237	4 173	34 1067 ^{1/2}		35 1145 ^{1/2}
	n	1 27			1 51					2 78	
Holsten ialt		9 466 ^{1/2}	1 44	9 397	13 557 ^{1/2}	16 587	19 679 ^{1/2}				
Ialt		62 3904	21 1025 ^{1/2}	86 4185 ^{1/2}	49 2217 ^{1/2}	32 1302 ^{1/2}	59 2947	20 1003 ^{1/2}	247 12236	79 4349 ^{1/2}	325 16585 ^{1/2}
Heraf nybyggn.		18 1353 ^{1/2}	8 307	30 1572	15 823	4 142 ^{1/2}	4 251 ^{1/2}				
Gennemsn. cl.											
pr. skib	æ	63	48,8	48,7	45,3	40,7	49,9		49,5		
do. pr. nybyggn.	n	75,2	38,4	52,4	54,9	35,6	62,8			55,1	50,9

æ = brugte n = nybygning

Noter:

1. Husum m.fl. er 1 skib fra Husum, Rendsborg og Egersund, men det er mest sandsynligt, at Egersund er en fejlskrift for Egernfærde, hvis det ikke drejer sig om den norske by Egersund. I Altona er medregnet skibe fra Glückstadt og Itzehoe. Kiel medtager tre skibe fra Niendorf.
2. Rubriceringen af de enkelte personers tilknytning til en egn er sket efter et skøn. Aabenraa omfatter Sønder Rangstrup og Rise herred. Als og Sundeved dækker området til og med Gråsten. Haderslev hele det gamle Haderslev amt fra før kommunesammenlægningen. Flensborg foruden den sydøstlige del af Slesvig med Femern også nordsiden af Flensborg fjord. For Vestslesvigs område var hovedparten af de optalte skippere fra Rømø, Sild, Amrum og Før, mens der fra fastlandet kun var et større antal fra Ballum. Nogle enkelte personer fra Fanø, Ribe, Tønder og enklaverne er medtaget her. Mærkværdigvis var der ingen skippere fra Egernfærde, ligesom det kan undre, at antallet af Ærøboere var meget ringe.

Kilder:

- Landsarkivet for Sjælland, Københavns Skipperlaug, Mandtalslister over Skipperlaugets interessenter 1786–1833.
Generalmandtalsliste 1825–
Sønderborg Bys Historie I. Sønderborg 1960.
Johan Hvidtfeld: tidsrummet 1667–1807.
Holger Hjelholt: tidsrummet 1807–1848.
Bibliografi om den nordlige del af Slesvigs skibsfart er bedst angivet i: Schiffart und Häfen: udg. af Gesellschaft für Flensburger Stadtgeschichte, red. H. T. Schütt, Flensborg 1971.

»Hånd i hånd«

om håndfaste symboler, især i smykkekunsten

Af INGE ADRIANSEN OG KAREN ANDERSEN

Håndtryk besegler mange situationer i menneskelivet. Ordene »Goddag«, »Farvel« og »Tillykke« ledsages ofte af håndtryk, d.v.s. af to personers sammenlagte højrehænder.

Håndtrykket får en særlig højtidelig karakter ved et kirkebryllup, hvor brud og brudgom rækker hinanden hånden foran alteret. Ved konfirmationer iagttages endnu i mange sogne den skik, at konfirmanden rækker præsten sin hånd som tegn på fornyelsen af sin dåbspagt. Også altergang afsluttedes tidligere med et håndtryk. Fra det verdslige overdrev kan nævnes håndtryk som bekræftelse på en afsluttet handel af lidt større format. Såvel håndtryk som håndklask kan ses på de fleste markeder, f.eks. Hjallerup hestemarked. Håndtryk kan følges op med, at der drikkes lidkøb, men handlen er en urokkelig kendsgerning fra håndtrykket.

Sammenlagte hænder finder vi i dag på en del smykker, hvor vi må opfatte symbolet som tegn på en indgået aftale. Blandt hårsmykkerne på Museet på Sønderborg Slot og Bangsbomuseet i Frederikshavn optræder de sammenlagte højrehænder ofte. Umiddelbart kan disse hårsmykker betragtes som eksempler på 1800-årenes følelsesbetonede frembringelser, men motivet med de sammenlagte hænder har rødder længere tilbage end til Victoria-tiden.

Fra den klassiske oltid kendes symbolet med de sammenfoldede hænder; romerne betegnede det som »Dextrarum junctio«, forenede højrehænder, og anvendte det flittigt, men det stammer antageligt fra Grækenland. På græske gravsten, de såkaldte steler, findes motivet fra det 4. århundrede f.Kr. [1] Det kan være et spørgsmål, om håndtrykket er udtryk for de levendes afsked med den afdøde, eller om det er hans velkomst i Hades. Det er en naturlig – ja vel instinktiv handling – at holde en døende i hånden for at give en ordløs forsikring om, at vedkommende ikke er alene. Derfor kan det ikke overraske, at motivet i forbindelse med gravfærd vinder stor udbredelse – både i tid og rum.

Op til vore dage har håndtrykket været anvendt til gravsten og til kistesmykning. Gipsafstøbninger med sammenlagte hænder anvendtes som begravelsespynt i Danmark endnu i begyndelsen af 1900-årene. [2] I papmaché og forsølvet papir stansede man sammenlagte hænder ud til at sætte på kisteenden, evt. sammen med andre udstansede motiver, f.eks. tro, håb og kærlighed. Mindeblade med vers om afdøde, smykket med sammenlagte hænder og kors blev undertiden skænket af ligkistesnedkeren til de efterladte.

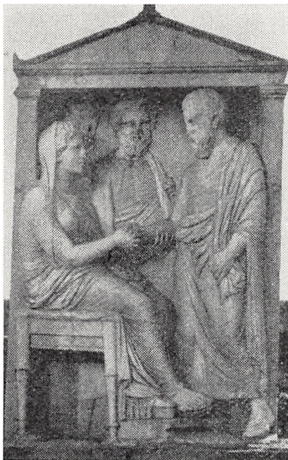

Fig. 1. Græsk stele, 4. årh. f.Kr. Typisk eksempel på græsk gravsted fra denne periode. Håndtrykket kan også forekomme alene.

Fig. 2. Kistepynt af forsølvet karton. Stammer fra et snedkerværksted i Sønderborg, ca. 1930. (Museet på Sønderborg Slot).

Håndtrykket er et letfattelig sindbillede på venskab, hengivenhed og kærlighed, og det er derfor naturligt at finde det på en række smykker, især ringe, som vi må anse for at være trolovelsesringe. Det ældst kendte eksemplar er et romersk jordfund fra England fra det 4. århundrede, [3] men først fra 1300-årene bliver fundene hyppige. Da udvikledes en forfinet, ridderlig livsstil med tilbedelse af kvinden og kærligheden som noget centralt. Dette afspejlede sig i smykkekonsten. Smykker blev nu i langt højere grad end tidligere anvendt som tegn på et nært forhold mellem giver og bruger. Kærlighedspanter i form af ringe med knuder, indskrifter eller sammenfoldede hænder blev et af tidens fænomener. Fingerringen som troskabssymbol var – som håndtrykket – et lån fra middelhavslændene, formidlet af den katolske kirke. Såvel fra England, som Sverige og Danmark kendes middelalderlige trolovelsesringe med »dextrarum junctio« som udtryk for den kommende forening. Håndtrykket kan – uden større overfortolkning – opfattes som billede på omfavelse, og dermed den grundlæggende og globale form for menneskelig kontakt. Selvom ringe med håndtryk anvendes gennem hele middelalderen, udvikles ingen faste typer. Variationer i form og materialer er betydelige. [4]

Om håndtrykkets popularitet i den middelalderlige smykkekonst kan der ikke være tvivl. Udover de nordeuropæiske ringe kendes en række tyske og svenske sølv- og tinspænder med håndtryk, [5] og i tyske laugsforordninger for guldsmede i 1300- og 1400-årene indgik et »Handtrow-Bratze« som var blandt de smykker, der skulle udføres til mesterprøven. Vi gætter på, at disse spænder har svaret til ill. nr. 12. [6]

I renaissancetiden blomstrede den profane smykkekonst op over hele Europa, og de foretrukne figurmotiver var allegoriske fremstillinger af dyderne, elementerne og årstiderne. Håndtrykket blev dog aldrig helt forladt som billede på kær-

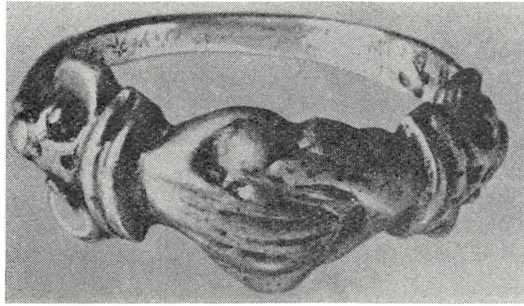

Fig. 3. Antagelig dansk middelalderring af sølv. Halland. (Nordiska Museet).

lighed. Det brugtes ikke blot på ringe, men også på armbånd og halskæder der nu blev vanlige i trolovelses- og bryllupsudstyret i Nordeuropa. På Nationalmuseet findes et trolovelses-armbånd fra 1630, på hvis lås man ser en mand og kvinde udveksle håndtryk over en kæde. [7] Lignende armbåndslåse kendes fra Rosenborg og Kunstindustrimuseet. Vi finder det også på norske halskæde-låse fra 1650'erne. Her sker håndtrykket over en amboltlignende genstand, som vi vil fortolke som et alter, da der svæver en due øverst. [8]

De nævnte smykker har alle i kraft af deres værdi haft tilknytning til samfundets øverste lag. Om håndtrykket også havde yndest hos almuen, som det et par hundrede år senere blev tilfældet, kan ikke afgøres, men om håndtrykkets popularitet i samfundets top er der ingen tvivl:

I 1692 fik Christian 5. således en ring med to sammenlagte hænder og tre forglemmigejer i emalje samt navnetræk og en krans af hår. Alle symbolerne giver udtryk for det samme: giveren elsker ringens ejer. [9] Da ringen bærer årstallet 1692 – 25-året for Christian V's bryllup, er det rimeligt at gætte på, at den er en sølvbryllupsgave fra dronning Charlotte Amalie. Selvom Christian V som den første danske konge havde en officiel maitresse, syntes der livet igennem at have

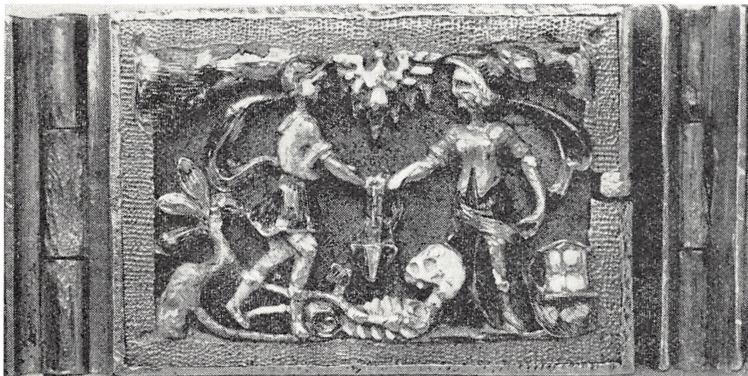

Fig. 4. Antagelig dansk armbånd, 1630. Trolovelsesarmbåndet har tilhørt Margrethe Laxmand, gift med Henrik Wind til Aggersvold. Over hænderne hænger en lænke med et hjerte, måske »fæsteguldet«. Skelettet kan symbolisere »til døden os skiller«. (Fot. Nat.-mus.)

Fig. 5a. Bryllupsmedalje 1667. Christian V og Charlotte Amalie udveksler håndtryk som tegn på ægtepagten. 5b. Bryllupsmedalje 1773. Frederik V og Louises hænder mødes over et alter. 5c. Sejrmedalje 1715. Håndtryk udveksles mellem den danske konge, Frederik IV, den preussiske, Frederik Vilhelm I og den polske, Frederik August (den Stærke).

været et nært forhold mellem ægtefællerne. [10] Hårringen med håndtrykket kan tages som en bekræftelse herpå.

Hårsmykker vandt i slutningen af 1700-årene indpas ved det danske hof, og der er endnu bevaret en række hængesmykker med hårlokker bag glas, bl.a. tilhørende Frederik VI's datter arveprinsesse Caroline med hår fra hendes forældre. [11]

Også indenfor medaljekunsten kan vi finde håndtrykket som symbol på troskab og redelighed. Ved Christian V's bryllup i 1667 prægedes en medalje, hvis bagside viser de nygifte hånd i hånd. Også kronprins Frederik (V's) bryllupsmedalje fra 1743 viser brudeparrets sammenfoldede hænder, denne gang svævende over et alter.

Et noget ejendommeligt håndtryk udvekles på medaljen, der blev slået efter Stralsunds erobring i 1715. Tre højrehænder trykker hverandre i hånden som udtryk for »Frederikernes trefoldige Forening for den almene Ro.« Det er Sveriges fjender, Danmark, Polen og Preussen, som her er forenede, men 5 år senere trykker Sverige og Danmark hinanden i hånden på medaljen for Freden i Frederiksborg 1720. [12]

Det er dog ikke i medaljekunsten, men smykkekonsten at håndtryk virkelig vinder udbredelse. I 1820'erne og -30'erne nåede romantikken et højdepunkt. Som i riddertiden blev der lagt vægt på en højere vurdering af følelser. Denne holdning afspejlede sig i tidens sentimentale smykker. Kærlighedsguder, indskrifter, billeder af og hår fra elskende optræder på mange af smykkerne. Også de sammenlagte hænder blev meget anvendte, især i Victoria-tidens England. Håndtrykket kendes fra engelske ørenringe, brocher og ringe, udført i sølv, guld eller emalje, indrammet i guld. Disse affektionsbetonede smykker kunne være symboler for elskende, for slægtninge, for kompagniskab i forretningsforbindelser, for levende og for døde. Det kan synes lidt ejendommeligt, at samme symbol anvendes som tegn på moderkærlighed, en redelig forretningsforbindelse og på elskov. Det drejer sig jo om ret forskellige følelser, men den engelske biolog Desmond Morris beskriver i sin bog om menneskers adfærd håndtrykket således: »Dets særlige karakter er dets gensidighed. Begge parter udfører samme handling og på den måde kom-

Fig. 6. Tysk bogtrykkermærke fra 1600-årene. Trykkeriet ejedes af to brødre. Hænderne og valgsproget udtrykker det samme: Fuld ærlighed og tillid. (Efter Sv. Tito Achen).

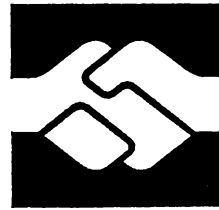

Fig. 7. Forsikringsselskabet Hånd i Hånd. Forenklet udgave af selskabets opr. bomærke 1973.

med adfærden til at betyde en lighed i engagementet . . . Personer, der holder i hånd, tænker ikke over status. De er i den lykkelige fase, hvor de giver sig selv til den anden. Ingen er interesseret i at være »den øverste hånd«, og der findes heller ikke en sådan, når man holder i hånden.« [13]

Håndtrykkets forsikring om lighed i engagementet gør dette symbol velegnet til at anvendes i forretningsmæssige forbindelser, men danske eksempler er dog ikke hyppige. Det mest markante eksempel er forsikringsselskabet »Hånd i Hånd«, stiftet i 1890 – med et par sammenlagte hænder som bomærke.

I Danmark anvendes håndtrykket i nyere tid især indenfor den lille genre, der hedder hårsmykkekunsten.

Hårsmykker forarbejdet i Dalarna i Sverige havde vundet et stort marked hos den danske almue i begyndelsen af 1800-årene. Også højere stand tog hårsmykkerne til sig – dog oftest i form af medaljoner eller ringe med indlagt hår. Samtidigt blev det udbredt – tilsyneladende i alle samfundslag – at lade hårsmykker, ofte urkæder fremstille af sit eget hår for at skænke dem til ægtefælle eller børn. Vi har nævnt Christian V's ring, men endnu et hårsmykke med sammenlagte hænder kendes med tilknytning til en dansk konge. Det er en lang herreurkæde på Jægerspris, som formodes at være købt i Göteborg af Frederik VII i 1855. En anden af kongens kæder, fremstillet af blondt hår, kan måske være lavet af grevinde Danners hår. [14]

Skikken med at skænke smykker fremstillet af eget hår kendes på Als fra første halvdel af 1800-årene og indtil de første årtier i dette århundrede. Blandt sønderborgske hårarbejder er denne tradition knyttet til flere, og blandt hårarbejder i privateje kan nævnes en trolovelsesgave fra 1920, hvorom en af ægtefællerne kan berette:

»Min forlovede havde et svært mørkebrunt hår og gemte gennem længere tid, hvad hun dagligt redte af, og traf aftale med guldsmed Røpke i Nordborg om montering af kæde«. Røpke har næppe selv foretaget monteringen, men har nok overladt den til andre, til hvem vides ikke.

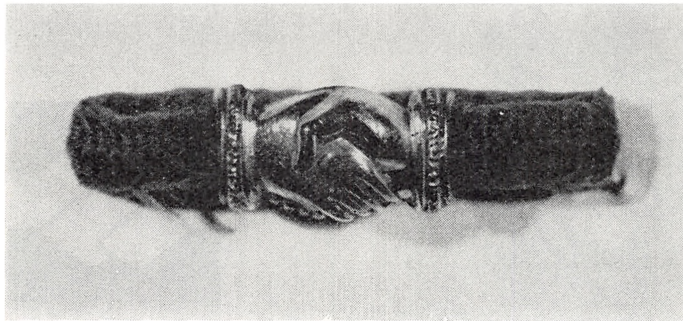

Fig. 8. Sönderjysk hårring. Tilhører Museet på Sönderborg Slot (nr. 486).

Efter alsisk skik gav jeg min kæreste en ring og et granatsmykke og fik en ring og hårkæden, der kostede 120 kr. Det var jo før armbåndsurene blev almindelige, og jeg har kun båret kæden ved særlige lejligheder, den tåler næppe heller meget slid.« [15]

Den højtidelige udveksling af trolovelsesgaver kaldtes på alsisk »å gi e handtro.« Dette eksempel på en trolovelsesgave i form af et hårsmykke i 1920 er overraskende sent, de fleste hårarbejder af denne type kan dateres mellem 1830 og 1900, og de kendes over hele landet.

Der er dog ikke altid troskabssymboler på disse trolovelsesgaver; der kunne også være anden guldsmykning, som røde flusser eller sorte jets i guldindfatning. Det er svært at finde oplysninger om hårarbejdernes guldornamenter, herunder de støbte metalhænders tilblivelse. Ældre guldsmede mener, at de blev indført sydfra. Varen er tynd og billig i lighed med de brocher, der udførtes i Tyskland i samme tidsrum – »guldblik« eller flensborger-guld kaldtes materialet i folkemunde. Men såvel i Bangsbomuseet som i Sönderborg er udvalget af sammenfoldede hænder så stort, at man kan se en ikke ringe forskel på forme og materialer. Der er hænder i tombak, i forgyldt sølv og i guld af flere slags lødighed. Næsten uanset ens økonomiske formåen havde man således mulighed for at skænke det dobbelte troskabssymbol til sin kæreste i form af et smykke af eget hår med et håndtryk på tro og love. I jævne folks forestillingsverden indgik endnu op i 1900-årene en idé om, at den, der ejede hår fra en anden person, derved fik en vis magt over vedkommende, fordi hovedhåret rummede noget af personlighedens kraft. [16] Tænk på hvorledes det gik Samson, da han blev klippet af Dahlila. Det var derfor en stærk kærlighedserklæring at skænke hårsmykket »af egen avl«, hvad enten det var en mor til sine børn eller en kvinde til sin kæreste.

Vort udgangspunkt, de tynde, ret uanseelige hårkæder med guldornamenter, der viser sammenlagte hænder har ført os vidt omkring – fra græske steler og til sønderjyske forlovelsesgaver i 1920. I dag vil de fleste opfatte motivet som altmodisch og sentimentalt, men det bruges endnu og værdsætte i hvert fald eet sted

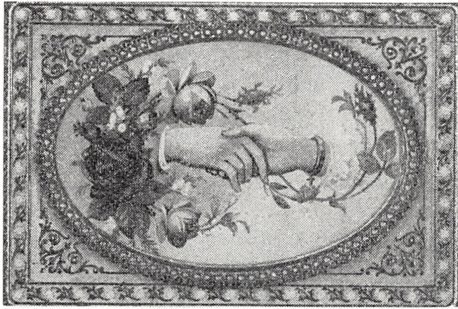

Fig. 9. Lykønskingskort o. 1900. Fmtl. tysk. (Åbenrå Museum).

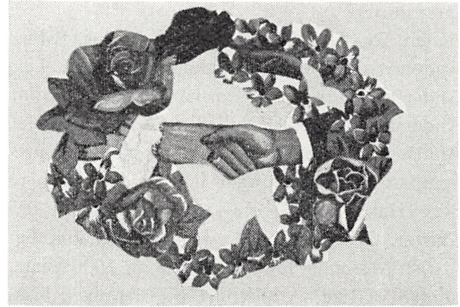

Fig. 10. Glansbillede fra 1970'erne.

– i glansbilledalbum. Netop i disse år er interessen for glansbilleder genopbluset, og mange glansbilledark fra perioden 1890–1920 genudgives. Derfor kan også et kig i et nutidigt glansbilledalbum vise billeder med sammenlagte hænder – det er det barnlige, stærke venindesymbol.

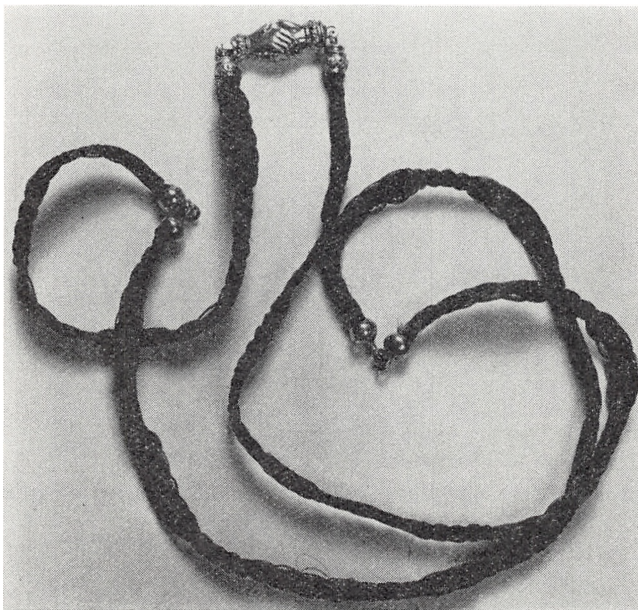

Fig. 11. Hår-urkæde, fremstillet af hår fra Christine Berg, f. Kier, 1801 i Stollig i Løjt sogn. Kæden er antageligt udført til brylluppet i 1831. (Tilhører Bangsbomuseet).

Litteratur:

- Achen, Sv. Tito: Symboler omkring os. (Kbh. 1975).
Andersson, Arno: Fingerring. (Kulturhist. Lex. f. Nordisk Middelalder).
Andersen, Karen: Lidt om hårarbejder i Danmark (Arv og Eje 1959).
Andersen, Karen: Hårbilledkunst (Arv og Eje 1964).
Andersen, Karen: Hårsmykkerne på Jægerspris (Frederikshavn 1973).
Bengtsson, Bengt: Ringar från medeltid och renässans. (Kulturen 1974).
Berg, Hakon: Den sorte kiste. (Arv og Eje 1958).
Galster, Georg: Danske og norske Medaljer og Jetons ca. 1533–1788. (Kbh. 1936).
British Museum: Jewellery through 7000 years. British Museum. Publications LTD. (London 1976).
Lindahl, Fritze: Armbåndet fra Hjembæk kirke. (Guld fra Nordvestsjælland. Holbæk 1975).
Morris, Desmond: Menneskers adfærd. (1977).
Rosenberg, Marc: Geschichte der Goldsmiedekunst. (Frankfurt 1918).
Scholz og Roques: Smykker gennem 5000 år. (1960).
Nordiska Museet: Smycken i svensk ägo. Katalog, Nordiska Museet. (Stockholm 1949).
Kunsthindustrimuseet: Smykket i dansk eje. Katalog. Kunsthindustrimuseet. (København 1960).
Whittick, A.: Symbols, Signs and their meaning. (London 1960).
Waagepetersen, Chr.: Stoppet med mit hår. (SKALK, 1970, nr. 2).

Noter:

1. Whittick. p 195, 206.
2. Hakon Berg. p 30.
3. Jewellery. p 256.
4. Anderson. p 268.
5. Bengtsson. p 52–54.
6. Rosenberg. 1918.
7. Lindahl. p 190.
8. Wiese Rygge. p 31.
9. Smykket, p 51, nr. 105.
10. Jørgensen og Skovgaard: Danske Dronninger. 1910. p 172–173.
11. Karen Andersen 1964. p 103.
12. Galster nr. 168, 315, 363, 415.
13. Morris, p 97.
14. Karen Andersen, 1973 p 7.
15. Optegnelse på Museet på Sønderborg Slot, juli 1978.
16. Waagepetersen, p 12–13.

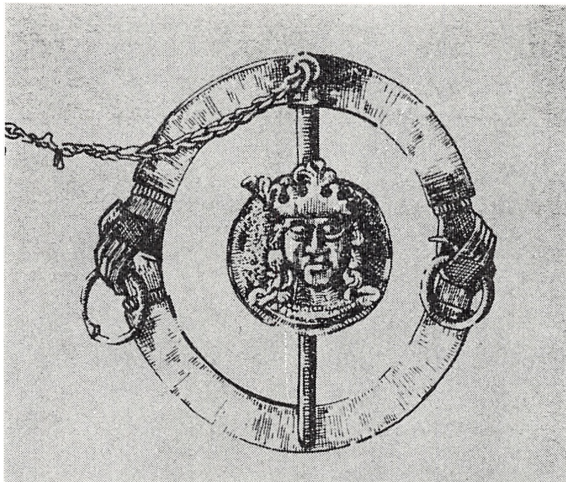

Fig. 12. Tysk tinspænde fra 1300-årene, tidligere i Schlossmuseum i Berlin. Tegnet efter Rosenberg af Margareta Drougge.

Antikke kort og bybilleder

Af H. P. JENSEN

*Den lidenskab at jage noget er dybt rodfæstet
i menneskets bryst.*

(Charles Dickens i Nicolas Nickleby.)

Der er skrevet hundreder af bind om dette emne, og dog er hvervet vanskeligt. På få sider er det umuligt at frembringe et fyldestgørende koncentrat eller en beskeden håndbog. Lydhørheden er dog sikkert til stede for et forsøg. Vor tids velstand og fritid afføder hobbyer indenfor emnet. Megen interesse og omhu lægges i boligkulturen, hvor antikke islæt altid vil pryde. Tilmed er adgangen til en speciel viden jo lettet og demokratiseret også gennem de store medier. Emnet har alle dage været genstand for samlermani, i vor tid med bismag af investeringsobjekt. Det, der udbydes i almindelig tilgængelig handel, bliver sjældnere og sjældnere, og priserne stiger naturligt mod skyerne. Denne artikel kan derfor kun blive et beskeden forsøg på en status for antikke kort og bybilleder med hensyn til Nordslesvig, som er den nordlige del af Sønderjylland. [1]

Skal sådant være af værdi, må læseren forstå, at en evne er nødvendig og et ståsted gavnligt. Evnen er den at læse og ståstedet et enkelt værk af Bo Bramsen: Gamle Danmarkskort. Det er af grundmuret soliditet og dog letlæseligt og siger egentlig alt fornødent. Det er opslagsværket. Detailler kan søges i engelsk, tysk og fransk litteratur, hvis interessen kræver dem.

Interessen for antikke kort og stik er gammel. Hr. von Goethes fader bragte eftertragtede romerske kobberstik til hjemmet i Frankfurt. Den danske kongeslægts kortsamlinger og kobberstikkabinet er af betydelig ælde. Menigmands interesse gik dog oftest mod det tilfældige eller personligt eller lokalt interessante, jævnligt animeret til tegning og kortlægning af egne omgivelser, som pastor Kier i Øster Løgum sogn. Lejlighedsvis slog amoren ud i lys lue. Berømte samlere hobe det ufattelige sammen om alt, noget eller lidet, tilsidesættende egne og familiens behov for det jordbundne til dagligdagen. Nød kunne tvinge til utidig afhængelse, som skildret af Stefan Zweig i novellen Den usynlige samling i Kalejdoskop. Oftest endte livsværket dog i glørværdige auktioner, hvis kataloger i sig selv nu er sjældenheder. Den henholdte efterslægt glædede sig ved det kontante udbytte af samlerens mani, og spredtes end det sammenhobede, så indgik det dog i et nyt kredsløb og var næring for nye livslange lidenskaber.

Fra litteraturen ved vi, at lidenskab tit opstår tilfældigt og pludseligt. Et kig ind ad vinduet i Blochs nu forsvundne antikvariat i Fiolstræde. Her kunne hænge Abraham Ortelius' primitive, men velafbalancerede og dekorative kort af det danske rige fra 1584 tilmed i antik ramme. – En hastig søgen ly en regnvejrsdag i det

Fig. 1. Johannes Mejer: *Nordertheil des Herzogthums Schleswig*. Til Nordslesvig hørte Kalvøslund Herred nord om Ribe købstad, der lå en som enklave, og de 8 sogne i det nordøstlige hjørne, men derimod ikke Bov og dele af Handved sogne, der hørte til Flensborg amt, og som i 1920 kom til Danmark.

også forsvundne Kobberstikhus i Kron-Prinsens-Gade. Her lå Johannes Mejer kort og Braun und Hogenberg bybilleder på disken. En gang spist af æblet i paradiset have, og syndefaldet er sket og vil vare, så længe der er noget at synde med. I unge år må de horrible priser magtes ved afkald på middagsmad og unyttigt tøj. Savnene kan dulmes ved læsning, og lykkeligt var Bo Bramsens bog udkommet i 1952, omend fortvivlende dyr for den tid. Låne? – nej eje, det er giften.

Journalisters viden siges at udvikle sig til intetsomhelst om altsomhelst. Videnskabsmandens derimod til alt om intet. Enhver samler bør tidligst muligt erkende sandheden i de gamle ord om begrænsningens kunst og nødvendighed. De bør vejledes af de handlende og i disses egen interesse. De tjener ikke mindre af den grund. De kender meget godt Haderslevsamleren, Tøndersamleren, manden med Helgoland på hjernen. specialisten i stik fra de slesvigske krige. Derfor vil sidste stik til Full house i en serie Lahde billeder, Heuer litografier eller Mejer kort altid være det dyreste. Den handlende vil nemlig altid have noteret ned, hvad modspil-leren allerede har købt og har på hånden.

Slesvig er Nord- og Sydslesvig og alt Slesvig er dyrt. Her mødes to nationers interesser og kappestrid. To landes institutioner og borgerskaber samler, plus en fælles overmægtig fjende: Det rige Hamborg. Det eksisterende materiale er næsten konstant, hvilket er fordyrende men betryggende. Trods alt hører disse egne ikke

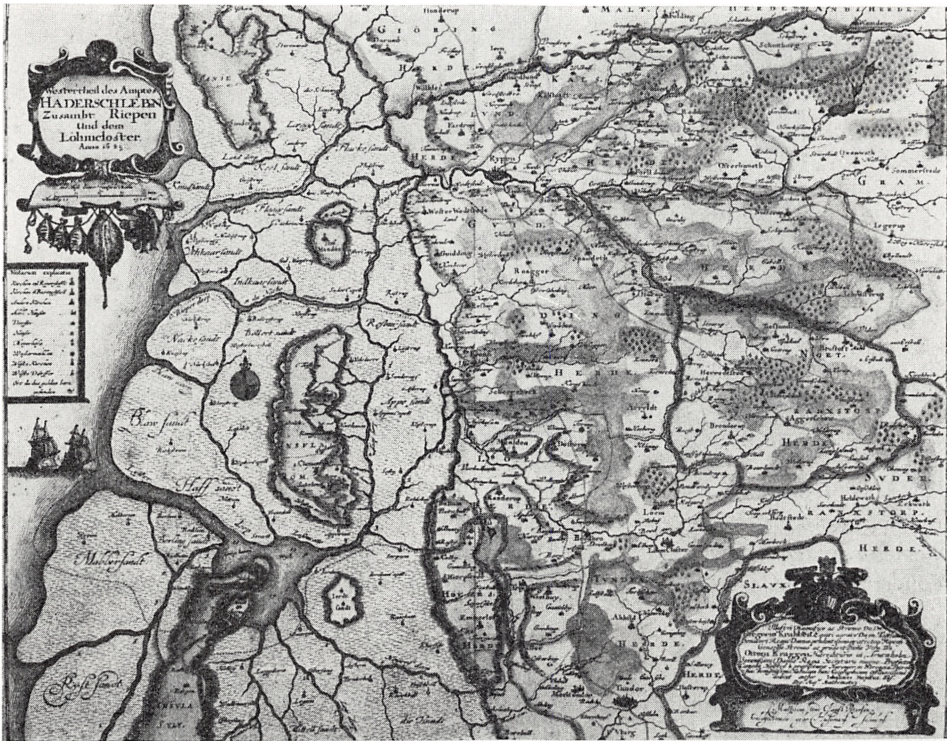

Fig. 2. Johannes Mejer: *Westertheil des Ambtes Haderschleben zusambt Riepen und dem Löhmcloster Anno 1645.* – Skrubber, pighvar og østers under kartouchen fortæller om vadehavsfiskeriet. Guldhornenes findested ved Gallehus er markeret.

til celebre italienske, tyske, franske og engelske byer og lande, hvis emner er så dyre og eftertragtede, at de forlængst er eminent forfalskede. I indrammet stand kan det være nærmest umuligt at skelne mellem ægte og forfalsket, i uindrammet ofte ret vanskeligt. Der stikkes, trykkes og fotograferes perfekt, men det gamle papir har man endnu ikke rigtig fundet recepten på. Sådan vil det sikkert ikke vedblive at være. Er efterspørgslen stor nok, vil det identiske papir blive produceret. Den moderne kopieringskunst er i sig selv fygtindgydende og menes i løbet af nogle år at umuliggøre brugen af frimærker og pengesedler.

På disse egne kan en samler endnu holde sig til den ægte vare. Ikke blot af snoberi .men fordi optryk af de kendteste kort og bybilleder fra papir til tryk er iøjnefaldende ringere end originalerne. Forbedres processerne, og files der på patinaen, som på så meget andet antikt, kan det blive vanskeligt at skelne mellem originalt og eftergjort.

Al kultur kom fra sydvest skriver Helge Paludan i Gyldendals nye Danmarkshistorie, og denne generalisering kan udmærket bruges om kartografiens vej til Danmark. Kompassrosen svinger mellem syd og vest: Italien – Nederlandene – Frankrig

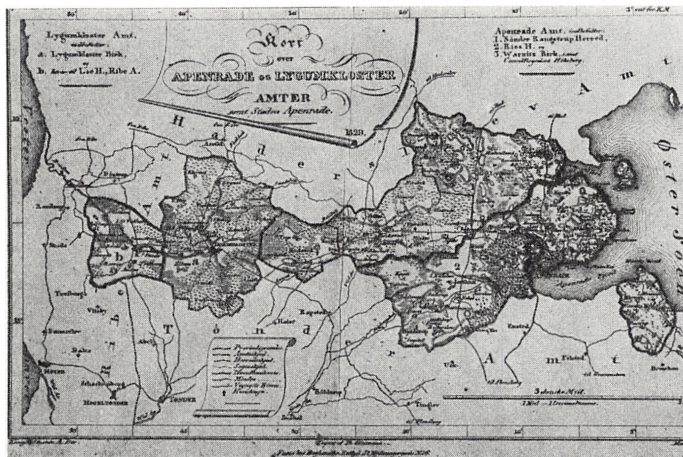

Fig. 3. Th. Gliemann: Kort over Apenrade og Lygumkloster Amter samt Staden Apenrade. 1829. Løgumkloster var Løgum klostres verdslige efterfølger og omfattede også strøgods uden for amtets snævre grænser. Varnæs birk hørte til Åbenrå amt, Lundtoft herred til Tønder, der således gik fra Vesterhavet til Østersøen, både ved Åbenrå og ved Flensborg fjord.

– Tyskland og England fra omkring 1400 til henimod 1750. Rødderne går dog i tid meget længere tilbage og i sted videnom. Også her må der begrænses. Et kort blik på kartografiens opståen og anvendelse er derfor nødvendigt.

Oldtidens kulturland var ofte af ringe udstrækning: Den snævre Nildal, Kreta eller de græske og romerske bysamfund. Om dem lå umådelige strækninger af »udforsket land«, og i eller udenfor dette anedes andre centrer, som det ville være fordelagtigt at komme i kontakt med først og fremmest for at handle.

I knaphedens og møjsommelighedens tidsalder indebar enhver rejse usikkerhed, anstrengelse og måske fare. Enhver viden, oplevet eller meddelt, var derfor en kapital, der værnedes primært ved at blive nedfældet. De første primitive korttegninger indeholder med alle mangler værdifuld viden. Kortet er simpelthen et magasin for viden, som vogtedes skinsygt og stadig søgtes udbygget gennem rejser og observationer. Hvor kortet skildrede egne kendte egne, kunne det være grundlag for militære, skattemæssige og kommercielle formål.

Dermed er allerede antydnet, at kortet var et værktøj i udforskningen af delvis kendt land. Det tillod kontrol af landemærker og ruter, og suppleret med tabeller over afstande, positioner, dagsmarcher og årstider betød det et fæste i tid og sted for de navigerende pilgrimme, karavaner, hærskarer og skibe. Der er næppe tvivl om, at eksempelvis det romerske riges udstrakte postvæsen og vejssystem og yderst effektive administrationssystem har arbejdet med kort, tabeller og topografier, men ej heller at sådant har været betragtet som statshemmeligheder, der ikke kunne cirkulere blandt menigmand. Så sent Danmark fik del i dette kulturgode, kan man dog få underlige tanker ved synet af Johannes Steenstrups kort over den ældst kendte danske herredsinddeling med dens tilstræbte adgang til havet for indlands-

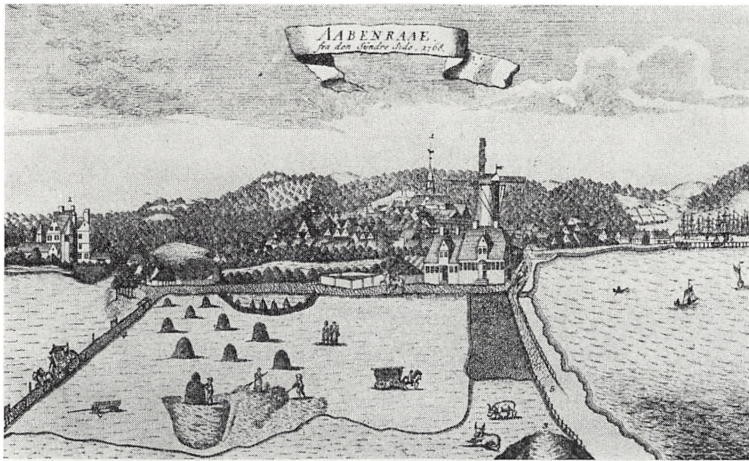

Fig. 4. Aabenraae fra den Syndre Side 1768. Kobberstik af I. G. Schmid i Pontoppidans Danske Atlas.

herreder og formentlige bonitering. Kan sådant være sket uden et indgående kendskab til landets egenskaber, lettest at sammenfatte og overskue i kortform, og bekvemt at benytte og ajourføre? Dermed ville vi vel være omkring år 1000, men det er kun en flyvetanke.

Før der går til det konkrete, skal endelig nævnes, at ethvert antikt kort uanset groteske fejl og digtninger, altid indeholder noget principielt rigtigt. Der kunne digtes om Himmeriges udstrækning og udseende, og teorien om den flade jord kunne føre til underlige krumspring, men fortidens rejsende observatører var af naturen tvunget til det empiriske og nøgterne. Britannien er to store øer. Thule ligger langt mod nord. Danmark er to halvøer: Den jyske og den skånske med mange øer imellem. Anholt tegnes frygtindgydende stor midt i Kattegat. De farlige rev om øen var de søfarendes skræk. Århundreders skibbrud tvang til at tegne stort for at få efterfølgende til at søge langt nok udenom. Grønland og Vinland er rammende benævnelser af datidigt korrekte og iøjnefaldende træk ved disse lande.

Talrige iagttagelser, erkendelser og opfindelser bliver først betydningsfulde når de kompileres. Den store sammenbringer i oldtidens verdensbeskrivelse er den alexandriske astronom og geograf Claudius Ptolemæus, hvis kort over den beboede del af verden som det første opregner Danmark. Hans kort er udgangspunktet, og det på græsk skrevne værk »Geographia« giver en række positioner over det af Danmark kendte. Hans korttegnning kendes som Ptolemæuskort og er kompilerede af ældre viden, samtidig litteratur (Plinius d. Æ.) og formodentlig en systematisk indsamling og bearbejdelse af enkeltpersoners iagttagelser. Det er ikke utænkeligt, at en tilsvarende og måske mere omfattende og detaljeret viden har eksisteret, men været gemt og hemmeligholdt i statsarkiver.

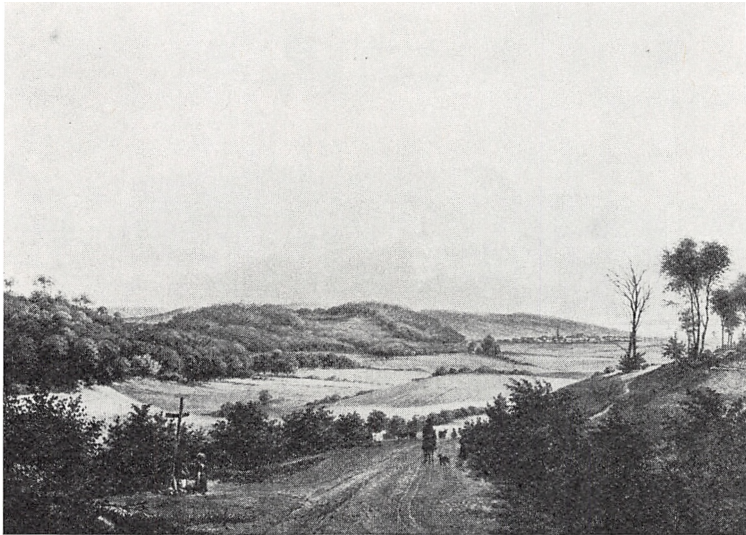

Fig. 5. Em. Bærentzen: Aabenraa. Litografi fra Danmark. 1856.

Ptolemæus' verden var kugleformet og stillestående. En tidligere Alexandriner Eratosthenos havde beregnet denne kugles omkreds til omkr. 40.000 km. Uheldigvis foretrak Ptolemæus Strabos måling af jordkloden ved ækvator på omkring 30.000 km, hvorved en betydelig fejl var placeret i al viden og brug af længdegraderne. Ptolemæus' Danmarksdetaille angiver således Skagens breddegrad ca. 2° for nordligt, hvorimod længdegraderne fra Elbens Nordsøudløb til Skaanes østkyst angives at være 13 mod de rigtige 7, altså den principielle målesvaghed. [2] Kortet viser den kimbriske halvø (Cimbria Chersonesus), med nogenlunde begreb de store danske øer og et muligvis øformodet Skaane, og desuden en række øplaceringer uden hold i virkeligheden. Ptolemæus anfører en række bosiddende folkeslag, Kimbrer i Jylland, Goter i Skaane o.fl. Med al unøjagtighed rummer kortet en grundlæggende viden om land og folk i det fjerne Barbarien.

Til videnskabsmanden Claudius Ptolemæus' landvindinger hørte regler for en projektionslære efter hvilken kugleflader kunne udtegnes på plane flader. Hans stordåd var imidlertid skrevet på græsk, og med det romerske riges undergang gik den ganske i glemmebogen. Den græske kultur genfødtes i Renæssancen, men inden da var hans »Geographia« i 1409 oversat til latin. Middelalderen bedømmes mørk, om end med tvivlsom ret efter Jean Gimpels bog: *The Medieval Machine*. Den genopstandne Ptolemæus virkede alligevel som en umådelig og inciterende bevidsthedsudvidelse og sammenlignes af Bo Bramsen med bogtrykkerkunstens opfindelse og Amerikas opdagelse. Al nytænkning har en mærkelig hang til ufejlbarlighed. Som sådan blev Ptolemæus betragtet en tid lang, indtil vældige bevægelser i handel, søfart og tankegang skabte en empirisk videbegærlighed og krav om revision af al dogmatik.

Oldtidens berømte søfarere, Fønikierne, havde efterladt den enkle viden, at al

Fig. 6. O. v. Brück: Der Kirchplatz von Apenrade. Litografi 1849.

last lader sig ulige lettere transportere i skibsrums end på landjorden. Navigare necesse est vandrede som kombination af filosofi og trang til livsophold Middelhavet rundt, opslugte den iberiske halvø, vendte mod nord: Frankrig, Nederlandene, England og genoplivede ældgammel idræt i det der engang var Vikingernes Norden. Søfarten havde brug for og udviklede søkort (Portolaner) og søbøger (Periplusser) med kort. Deres emne er i ringe grad land, i nogen grad havet og absolut kysterne. De er tit unøjagtige og uden gradangivelse. En kompasrose er næsten altid centreret. Dernæst er et stort antal landemærker på kysterne ofte særdeles nøjagtigt indtegnet. Sindrige stregsystemer og vinkelmålinger muliggjorde ved brug af kompas, lodskud og studium af vind og vinkler en sikrere navigation. I denne atmosfære, hvor en viden eksisterede på Bjerget, og hvor trang og lyst drev ud på havet og skabte praktisk sømandsværktøj, tegnedes det ældste eksisterende Danmarkskort af fynboen Claudius Clavus i 1427: Ptolemæus med forbedringer. Claudius holdt lidt skæg med eftertiden og puttede et skæmtevers ind i navnebetegnelserne. Grundige tyskere og svenskeren Olaus Magnus samlede og rettede. Det afgørende gennembrud til en overvejende principiel lighed og nøjagtighed mellem virkelighed og kort kom imidlertid fra Nederlandene.

Inden dette gennembrud når Danmark bør nævnes to kendetegn for den tidlige kartografi over Danmark.

Bo Bramsen indleder Gamle Danmarkskort med Helge Rodes vers: Havombruset yngler landet, tusind øer gik af havn. Danmarks blanding af land og vand, dets umådelige kystlinie omkr. 7.500 km og dets talrige øer går igen fra Ptolemæus til satellitfotoet, og intet giver et kort liv som dette sammenstød mellem to elementer. Tilmed havde det gamle danske rige en naturlig afbalanceret skikkelse. Det tunge

Fig. 7. Wilhelm Heuer: *Gravenstein*. Litografi i *Malerische Ansichten von Schleswig, Holstein und Lauenburg*. Verlag Charles Fuchs, Hamburg 1847.

Jylland modsvarede af vor del af den bastante skandinaviske halvø. Øerne bandt sammen og gav liv. I det lemlæstede Danmark er København for stor og afsides. Alene af kartografiske grunde burde Skaane, Halland og Blekinge aldrig være opgivet. Fra 1550 og gennem to hundrede år foregik en ofte smertelig kamp for at gengive dette ørige på kortet. Smertelig fordi egne nationale tiltag ofte forsømmes, ignoreres eller misbruges. Trods alle isolerede lysglimt, skønt glimrende dansk-tegnede korttegninger hænger i de danske kongers arbejdsværelse og i Admiraltetet, er arbejdet og profitten gennem de to århundreder oftest på udenlandske hænder: Hollændere, Franskmænd, Englændere og Tyskere på godt og ondt. De alment tilgængelige og brugte kort er fremstillet i udlandet. Da kortfremstillingen degenerer med Homannfirmaernes masseproduktion i 1700 tallet, nøjes vi med det og lader os smitte af forsimplingen.

Prægtige arbejder af Hans Lauremberg, Christian den IV's kartograf, af den geniale sønderjyde Johannes Mejer fra Husum, Jens Sørensen, søkorttegneren på Christian den V's tid og Peder Resen, der tragtede efter et »Atlas Danicus« forblev på tegnestadiet og uudnyttede.

I den sidste halvdel af 1700 tallet vågner selvhævdelse ved Erik Pontoppidan og Videnskabernes Selskab. Søkortarkivet og Geodætisk Institut opstår, og i begyndelsen af 1800 tallet er værket bragt til ende: Det danske rige er som det hedder på kortene: Under det Kongelige Videnskabernes Selskabs Bestyrelse ved rigtig Landmåling optaget samt ved trigonometriske og astronomiske Operationer prøved. [3] Kortene er målte, reducerede og tegnede og ikke mindst fremragende kobberstukne.

Kort sagt kortene er nøjagtige. Bo Bramsen sukker, at dermed ophørte de at være kunst. Dort wo Du nicht bist, dort ist das Glück. Lykken kunne dog også findes

Fig. 8. Georg Braun: Haderslebia. Kobberstik fra *Civitates Orbis Terrarum*. Köln 1585. – Blandt stikkets mange enkeltheder ses domkirkens da eksisterende tårn og den kanal, der siden blev til gaden Gravene.

efter år 1800. Postrutekort, militære kort, skolegeografikort og utallige specialkort, der ved siden af absolut nøjagtighed rummer betydningsfuld historie. I denne landsdel f.eks. tyske manøvrekort fra årene lige før første verdenskrig.

Før man når så vidt, er de gyldne samleår fra ca. 1550 op til slutningen af 1700 tallet med dets overvejende udenlandske produktion af kort over det danske rige helt eller dets prægtigste provins hertugdømmet Slesvig, særligt Pars Septentrionalis, den nordlige del, der forblev dansk.

Slesvig er ofte betragtet som front og bro. Op over broen kom fra sydvest kartografien og naturligt interesserede den sig også for broen.

Holland og det flamske Belgien er land og vand. Luften er diset, byerne tæt sammenklumpede, skibe synes at sejle på den grønne mark, hver landevejsgrøft er kanal. Gennem denne vandgrød gik elektriske strømme i 1500 tallet. Skibsfarten florerede, vejen til Ostindien var fundet, en frihedskamp udkæmpedes mod Spanien. Kunst og videnskab blomstrede.

De søfarende hollændere havde håndgribeligt brug for kort over kyster og kystlande. Danmark lå om en af deres vigtigste handelsveje, adgangen til Østersøen. Formentligt omkring 1550 tegnede Cornelis Anthoniszoon det banebrydende »Caerte van Oostland«, der nu kendes i eet eksemplar. Det har været grundlag for to meget kendte og fine Danmarkskort – Ortelius 1570 og 1584: *Daniae Regni Typus*, trykt i Antwerpen. Kortenes Danmarksbillede er velproportioneret. Afstande, flademål, indbyrdes beliggenhed stemmer så nogenlunde. Kortet er baseret på en række positionsbestemmelser kombineret med kurs- og distancedata. Kystlinien iøvrigt er dog yderst tilfældig og fortegnet. En nærmere læsning af navne, øers og byers placering og skildringen af indlandenes geografi viser et ganske overfladisk kendskab til næsten alle detaljer, der er tegnede vom Hören sagen. Det overordentligt dekorative i det gamle Danmarkskort er iøjnefaldende.

Trykkekunstens første midler havde været trætyper og træsnit. Det ændrer sig i løbet af 1500 tallet mod bly og kobberstik, der tillader langt renere tryk. Disse

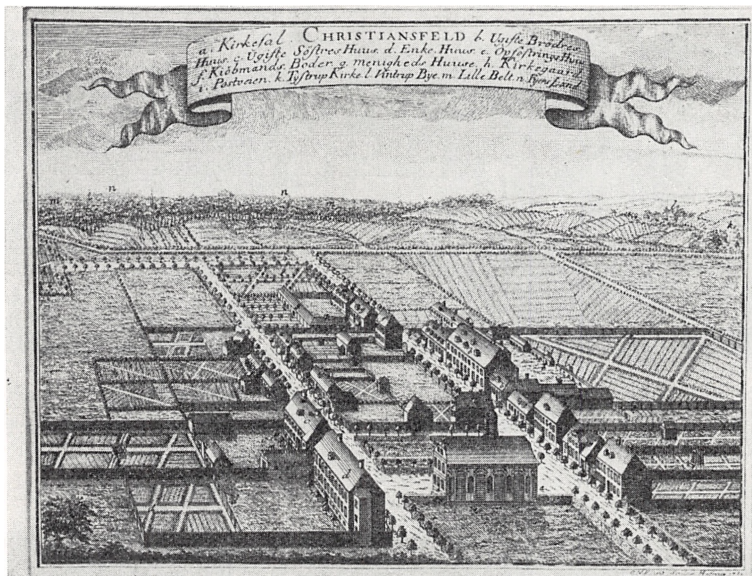

Fig. 9. O. N. Flint: Christiansfeldt. Kobberstik i Pontoppidans Danske Atlas. 1782.

tekniske fornyelser vandrede flersteds fra mod det pengestærke og handelsdygtige Holland. Som geografiske data via skibsfart og handelshuse sivede til moderlandet, blev de enten indarbejdet på ældre kortgrundlag eller anvendt i nye kortarbejder, der nu kunne masseproduceres ved ny teknik. Kort- og billedproduktion blev en industri i trekanten Köln – Antwerpen – Amsterdam. Berømte forlagshuse udviklede en regulær stordrift på basis af rigelig kapital, en moderne teknisk arbejdsfordeling og systematisk indsamling af data og kortlægning. Det sidste ofte som fordækt handelsspionage.

Det første selvstændige danske tilløb udføres af dansk professor, holstensk født, Marcus Jordan (1521–95), der må have udført et ganske betydeligt, men nu ukendt opmålingsarbejde. Hans hovedværk er Danmarks kortet fra 1585, trykt 1588 af Georg Braun i »Civitates Orbis Terrarum«, en samling prospekter af talrige europæiske byer. Jordan modtog en mangeårig støtte fra den lærde og rige greve Heinrich Rantzau, hvis fader feltherren Johan Rantzau mindedes i den fangne skipper Clement i fængsel, anbragt i kortets kartouche. En gennemgang af kortet viser meget principielt rigtigt, grove unøjagtigheder og fragmentarisk kendskab til lokaliteter, men iøvrigt, at Danmarksbilledet begynder at »skabe sig«. Detailrigdommen er slående sammenlignet med Anthoniszoon/Ortelius' kort.

Den hollandske kortindustri udviklede sig til et monopol, der holdt omkring 100 år. Epoken har naturligvis et utal af navne, som det vil være umuligt at placere overskueligt, og der må derfor plukkes. Den allerede nævnte kortforlægger Abraham Ortelius (1527–98) opfandt og masseproducerede det solide kortatlas, d.v.s. trykning af sammenhængende kortemner i ens format, paginering, falsning og indbinding i skind. Ved samarbejde med dygtige fagfolk og en slags koncernopdeling nåede han frem til fremstilling af regulære standardværker, det kendteste er »Tea-

Fig. 10. High Street, Hadersleben. Reportagetegning i *The London Illustrated News*. London 1864.

trum orbis terrarum«, der udkom i talrige oplag. Fra 1579 således med et kort over Slesvig-Holsten, tegnet af Marcus Jordan. Et af sammes ældre kort over samme emne er trykt 1559 i Hamborg, men kendes kun i et eksemplar.

To teknisk begavede landsmænd til Anthoniszoon og Ortelius, søkorttegneren Lucas Jansz. Waghenauer og geografen Gerard Mercator udvikler yderligere den tekniske standard, der var forudsætning for den hollandske dominans. Mercators projektion er endnu et dominerende begreb, og først i disse år har en tysk forsker begyndt at korrigere på Mercators fejlejligheder, der faktisk ligger i det så velkendte verdenskort på glober, og som egentlig angiver helt urigtige fladeforhold og indbyrdes proportioner.

Fra 1600 til 1650 blomstrer den hollandske kortindustri, dog danske indslag begynder at melde sig. Hans Lauremberg, Christian den IV's »mathematicus« foretog på kgl. anordning et mangeårigt opmålings- og korttegningsarbejde, der aldrig tryktes direkte, men indirekte indgik i Jan Janssonius Atlas Novus 1647. Laurembergarbejder gik igen hos en anden berømt hollænder Jan Blaeu i Atlas Maior 1662, begge kortværker trykt i Amsterdam. I Blaeus Jyllandskort ses første gang Jylland med den berømte pukkel og liggende på det lange led. Puklen kom til at leve længe.

Det næste danske navn var sønderjyden Johannes Mejer fra Husum (1606–74). Han blev Laurembergs efterfølger. Af hans flittige virke blev kun Slesvig-Holstenkortene trykt i Danckwerths: *Neue Landesbeschreibung der zwey Herzogthümer Schleswich und Holstein*. Forarbejder til et fuldstændigt Danmarkskort og en videre

Fig. 11. S. E. Holm: Kort over Haderslev, Apenrade og Lügumkloster Amt. Fra Samling af smaae Landkort. 1828.

nordisk kortlægning blev ikke trykt i hans tid, men først delvis i 1942 som Kort over det danske Rige I–III, udgivet af N. E. Nørlund.

Mejers kort er den dag i dag ufattelige, når man erindrer den beskedne danske tradition forud for ham og hans for vor tid primitive hjælpemidler. Hans svendestykke var Aabenraa amt, helt ned på landsbyplan. Hvor sørgeligt, at hans iver og dygtighed alene skulle nå så meget for denne forkælede egn, men kun bevæge sig på amtsplan for den øvrige del af hertugdømmet Slesvig. Ifl. en overlevering skal Mejer være bebrejdet den brug, den svenske fjende i 1657–60 gjorde af hans fortræffelige Slesvig-Holstens kort, der udkommet i 1652 allerede var meget udbredte. Hans sidste år var tunge, og hans enke lod kobberrollerne sælge til familien Blaeu, der finansstærk gjorde megen brug af Mejers værk. En skildring af hans måle- og beregningsteknik kunne være anbragt, men undlades af pladshensyn. Ofte er dog nævnt hans næsten overnaturlige evne til at se et terræn gengivet rigtigt. Afstande, positioner og al indbyrdes proportion og placering indgik i en forbavsende korrekt syntese. Johannes Mejer er det store samlerobjekt for kortsamlere i og af Slesvig.

Interessen for Danmarks omstændigheder vandrer op gennem 1600 tallet fra Holland mod Frankrig og England, følgende magtskifte og handel. Fra det engelske bør nævnes John Speeds Danmarkskort hhv. 1626 og 1676. Kartografisk intet sammenlignet med hollænderne og Mejer, men dekorative uden lige. Friser, kartoucher og mindre pryddetailler viser, at Speed var kunstner. På hans kort ses også, hvor stor en fordel den engelske brug af latinske skrifttyper var og iøvrigt vedblev at være langt op i 1800 tallet. Uanset at en tysk dominans indtraf i kartografien, nåede den aldrig forudgående standard, hverken i korttegning og gengivelse, og den tyske gotiske skrift, hærgede 1700 tallet med snørkler og urenhed.

Fig. 12. I. G. Friedrich: Sønderborg. Kobberstik i Pontoppidans Danske Atlas 1781.

Den hollandske storhed er i zenith med en række berømte navne: William Blaeu, Jan Janssonius, Nicolaus Piscator (Vischer) og søkorttegneren Theunis Jacobz. Der er nu interesse og penge i at gå nærmere på det danske riges enkeltheder: Øerne, Jyllands forskellige dele, men først og fremmest Slesvig og Holsten. Tiden stjæler på bedste skub. En englænder Moses Pitt (1654–96) køber og låner hos Janssonius og bringer kort af Slesvig og Nord- og Sydslesvig. Hans værker er kendte og eftertragtede på grund af fint tryk og kolorering, karakteristisk indrammet med røde dobbeltstregninger.

Johannes Mejers banebrydende arbejder vandrer Europa rundt som grundlag for mange navnes værk. Forud for ham og sideløbende må imidlertid også være foretaget meget, der blev en art fælleseje. Mange kilder må være ukendte, og det kan være vanskeligt at afgøre, hvem der har frembragt hvad. Copyrighten kendes ikke.

Den hollandske epoke ebber ud med kendte navne som Johan Blaeu, Frederik de Wit, medlemmer af Piscator (Vischer) familien, søkortforlæggeren Johannes van Keulen og Gerard Valck. Det endelige forfald er så udpræget Pieter van der Aa (1670–1720), hvis gnidrede, sjælløse kort forekommer uforståelige på baggrund af fordums storhed.

Tendensen svinger til det elegante og klare Frankrig ved Nicolas Sanson (1600–67) og Hubert Jaillot (1632–1712). Ingen af dem har trykt Slesvig alene, men i generalkort: Le Royaume de Danemark. Samtidige engelske tiltag er af forbavsende ringe kvalitet i alle henseender. Den praktiske handelsø bøvlede ikke selv med en opsøgende kortlægning udenfor moderlandet og dets kolonier (hvor det var fremragende), men købte det bedste, hvor det var at få, i reglen Holland.

Den derefter følgende tyske periode præges af Nürnbergnavnet Homann, først

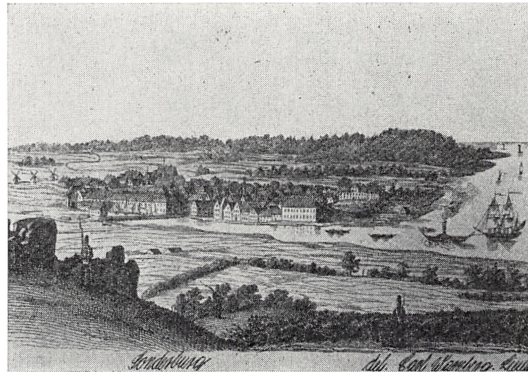

Fig. 13. Sonderburg. Litografi fra Carl Warnbergs: *Album Schleswig-Holstein etc. Regensburg 1848.*

i slægtens eje, derefter som »Homännische Erben«, en periode fra o. 1695 til 1813. Næppe en egn af den dakendte verden undgik firmaets forretningsans. Styrken var produktion og fordeling, grundlaget geografisk viden og kortlægning var ringe, i bedste fald lånt. Kortenes udsmykning var i reglen tung og smagløs, koloreringen voldsom og anlagt på flade fremfor detaillier og linier, skrifttyperne uklare. Priserne var imidlertid masseproduktionens, og brugbarheden nogenlunde. Homann-firmaet og ligesindede samtidige som Matthäus Seutter (1678–1757) dominerede efterhånden ganske det store europæiske behov for kortmateriale. Deres ringe håndværk og ret kyniske forretningsmetoder smittede af. Kartografien forsimplede. Jyllands pukkel levede i mere end 100 år, fordi forlagene stjal andres forarbejder og ikke selv foretog en forskning. Fra denne periode stammer en lang række kort over hertugdømmerne, de første og bedste af slægten de Wit i Amsterdam, de efterfølgende næsten alle »homaniserede«.

Midt i 1700 tallet vågner dansk ønske og evne til nøjere at kende dets egne og selv at gøre det opsøgende arbejde med et moderne ord. Erik Pontoppidan (1698–1764), dansk præst, norsk biskop, sidst prokansler for Københavns Universitet begyndte 1763 udgivelsen af det monumentale Danske Atlas, rigt illustreret med nytegnede byplaner og prospekter og med et prægtigt kortmateriale, der var udarbejdet på grundlag af Johannes Mejers gemte og næsten glemte tegninger (hvilken arbejdskraft har denne mand ikke været). Stikning og trykning sker i Danmark, og resultatet på samtiden er overmåde stort. Udlandet fatter ikke, at Danmark skal se sådan ud på kort. De indfødte må også først vænne sig til det, men en rasende iver efter det reale og nøjagtige vågner og bliver til det kongelige danske Videnskabernes Selskab. Dette giver sig i lag med en opmåling af landet, der vil vare 80 år fra omkr. 1760 til omkr. 1842. Hjælpemidlerne var dels astronomiske observationer, dels triangulære udregninger, der indpassedes i et nationalt og internationalt system. Den matematiske proces skal lades ligge og kun nævnes, at den indebar et uhyre antal målinger, beregninger og kontrolfunktioner. Op-

Fig. 14. Amterne Sønderborg-Nordborg. 1825. Fra Th. Gliemann: Kortet over Amterne i Danmark. Ærø hørte til Nordborg amt i hertugdømmet Slesvig. Ved Wienerfreden 1864 blev øen modregnet de kongerigske enklaver i Slesvig og forblev ved Danmark.

målingen gennemførtes stort set i løbet af 40 år, korttrykningen haltede længe efter. Kontrolarbejdet fortsatte tæt op til Treårskrigen. En ung officer med så meget geni, at han helst skulle være smidt ud af hæren og i hvert fald chikaneres bedst muligt, var gentagne gange afkommanderet til dette »straffearbejde«. W. H. F. A. Læssøe har i breve og dagbog givet fortræffelige udtryk for sin afsky for det.

Under det lange og komplicerede arbejde droges landets bedste teknikere, kunstnere og administratorer til dets gennemførelse. Resultatet er endnu prægtigt, trods kortenes lidt triste gråhvide ydre. Tegning, stikning, skrifttyper og komposition er præget af klassicistiske træk. 1700 tallets snask, utydelighed og rod fik en forpanden. Dette arbejde satte simpelthen skel.

Endnu et glemt og mishandlet dansk navn, Jens Sørensen (1666–1723), Danmarks første hydrograf, kom frem i lyset, men længe efter, at han kunne opleve et livs arbejde brugt. Han havde været Christian den V's Søcartdirecteur og anvendt et helt liv på at opmåle land, vand og kyst. Et geni og med et sådants stride og ufordragelige sind. Hans produktion var enorm, men næsten intet kom på tryk af militære og måske kommercielle grunde (indtægterne fra lodsningen gennem de danske bæltter og Sundet). Hans værk blev næsten 100 år efter tituleret makulatur. Bo Bramsen kalder det systematisk spild af en genial mands kræfter og talent, et taknemligt offer for misundelige middelmådigheder.

Videnskabernes Selskabs landmåling og korttryk, og Poul de Løwenørn (1751–1828) 1784 chef for Søkartarkivet, fik brudt med denne mentalitet. Alt eksisterende opmålingsmateriale hentedes ud af arkiverne og blev vurderet, nye må-

Fig. 15. Tøndern. Kobberstik af O. I. Weysse i Pontoppidans Danske Atlas. 1781.

linger til supplement foranstaltetes, alt blev samarbejdet rationelt. Fra 1790 og fremefter udkom de berømte danske søkort og »Efterretninger for de Søfarende –«. Det blev til »Den Danske Havnelods« i 1843 og siden til måske verdens bedste søkort, som også udenlandske krigsskibe bruger gennem de danske farvande. Forhåbentlig navigeres der så godt efter dem, at en russisk atomubåd ikke en dag grundstøder uhjælpeligt på Vengeancegrunden, som andet godtfolk har gjort det før.

Med det matematisk korrekte forsvandt Bo Bramsens interesse i »Gamle Danmarkskort«, men med nogen urette.

For blot at nævne et eksempel, bør man se Th. Gliemanns: Kortet over Amterne i Danmark 1824–29. Det er Videnskabernes Selskabs grundlag med kunstnerisk komposition og kolorering. (Meget sjældent). Kønnest er vist de mindre øer og de slesvigske egne gengivet.

Skolelæreren S. E. Holms: Samling af 50 smaa Landkort i Træsnit til Brug i Skoler paa Landet fra 1820erne giver et indtryk af de lave skolestuers muligheder for et begreb om den store verden, og han havde mange kaldsfæller over hele landet.

Den søgende vil finde et utal af sjældne kort skabt eller præget af særlige omstændigheder, vidt forskellig brug og meget svingende standard.

Oprørshæren i 1848–50 og de preussisk-østrigske hære i 1864 bedrev en kartografi for opgaven. I 1870erne iværksatte kongeriget Preussen en ny stor opmåling af det erobrede Slesvig, og dens matrikelskort er såre interessante. Kort med linieforslag fra den store jernbanetid i Slesvig og selv ganske ordinære kort, der ligger blot 30 år tilbage kan være overraskende. Vort lands udseende ændrer sig med stadig hastigere stormskridt. Bulldozeren gnaver på dets overflade, vejene elsker den rette linie, byerne ekspanderer.

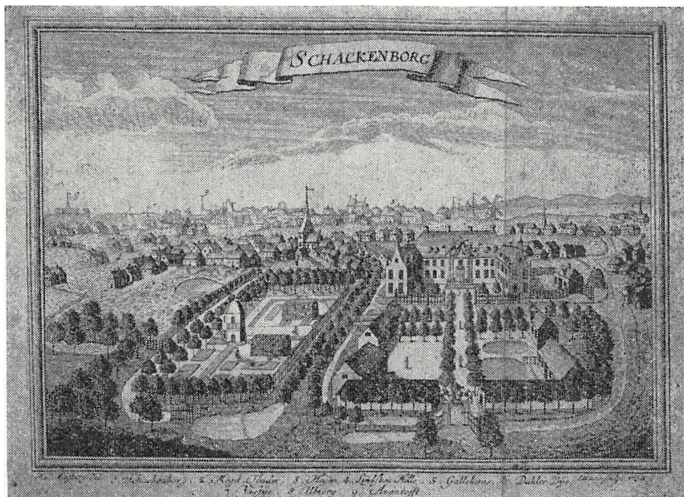

Fig. 16. Schackenburg. Kobberstik af M. Haas i Pontoppidans Danske Atlas 1769.

Kunsten er måske nok gået ud af kortene, men et fast åremål for det antikke er vanskeligt at angive.

Om den moderne kunst siges ofte, at den slet ikke ligner. At ligne for godt er også galt, men både antikke og nyere kort har det tilfælles, at de altid fortæller historie.

I almindelig sprogbrug dækker stik eller kobberstik nok over så meget, der ikke har med den særlige trykmetode at gøre, hvor et billede graveres i en glatpoleret kobberplade. Pladen smøres med sværte, aftørres, så sværten kun sidder i graveringen, og trykkes mod fugtigt papir i en trykpresse. Der findes et ret stort antal reproduktionsmetoder. Kobberstik og litografi, hvor der anvendes en særlig, finslebent kalksten som trykplade er de bedst kendte.

Hvad der kaldes antikke stik, omfatter et utal af motiver: Uniformer, jagt- og fiskeriscener, skibsbilleder, maritime scener, utalligt andet og naturligvis bybilleder: Planer, prospekter, panoramaer, enkeltemner.

I den antikke kortfremstilling er kun anvendt træsnit og kobberstik. I billedfremstillingen vel omkring tyve forskellige metoder.

Skal emnet sættes i relation til antikke landkort, særligt Nordslesvig, må en afgrænsning foretages. Den sker automatisk ved at udsøge et ståsted i lighed med Bo Bramsens: Gamle Danmarkskort. Ståstedet hedder her: Ortsansichten und Stadtpläne der Herzogtümer Schleswig, Holsten und Lauenburg. Karl Wachholtz Verlag, Neumünster, 1962. Forfatterne er Olaf Klose og Lilli Martius – kort Klose eller Klose og Martius.

Værket er opdelt i fire afsnit: Byernes Historie, Stedbilledets fremstilling i perspekt og plan, Katalog over stedprospekter og byplaner og endelig et udførligt register, ialt omkring 720 sider i to bind.

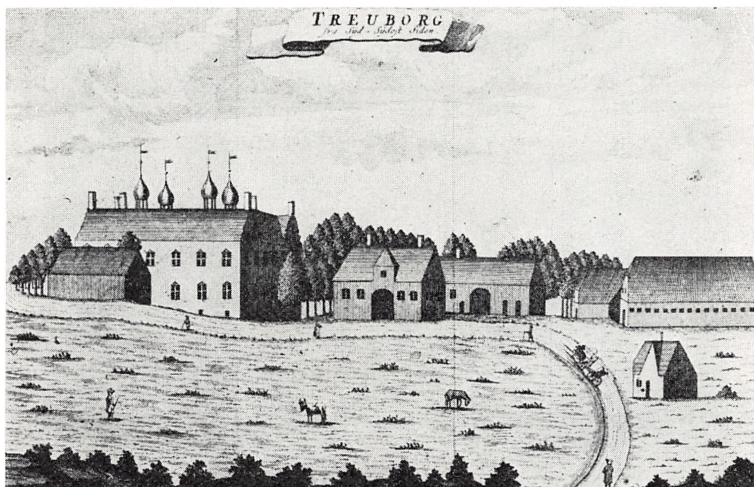

Fig. 17. Treuborg. Kobberstik af J. G. Schmid i Pontoppidans Danske Atlas. 1769.

Det ville være tilstrækkeligt alene at anvise læsning af dette værk, så ved man hvad der er værd at vide om bybilleder fra Nordslesvig. Det er tysk grundighed i bedste forstand, og værket er en uvurderlig vejleder, da det er letlæseligt, udmærket illustreret og omtrent 100 % dækkende. Der kan være smuttet småting, men det er uvæsentligheder.

Bybilledet har næppe så lange traditioner som landkortet. Byens karakteristiske træk var jo netop det begrænsede og af mennesker opførte. Den var simpelthen kendt for dens egne borgere fra senatorer til gadedrenge, og den fremmede kunne altid finde vejledere.

En forløber for bybilledets opståen kan søges i den middelalderlige trang til at manifestere sig ved almindelig kendt våben, der ofte har rummet et eller andet karakteristisk træk. Berømte domkirketårne var så kendte, at byen alene kunne identificeres udfra tårnet, som Køl, Speyer, Bamberg eller Ribe herhjemme. Nürnbergs »Burg«, Londons broer og Moskvas Kreml er andre eksempler. På de middelalderlige rutekort var det tidligt skik at markere den by, ruten gik igennem, ved et sådant symbol eller en groft skitseret bysilhouet. Vejen til det detaljerede prospekt var ikke lang. Den tilhørende grundplan fulgte naturligt efter, den kunne anvendes som en grov ledetråd for den ikke stedkendte. De to afbildninger forenedes senere i panoramaet, hvor øjet betragter emnet oppefra under en vinkel, og hvor de kendteste seværdigheder var trukket op, så de kunne sammenholdes med silhouetten.

Udgangspunktet for Nordslesvigs bybilleder er en række afbildninger fra et berømt værk, der udkom i Køl: *Civitates Orbis Terrarum*, i flere optryk fra 1572 til 1617. Udgiverne var Georg Braun, der tog sig af billedtekst og indsamling af

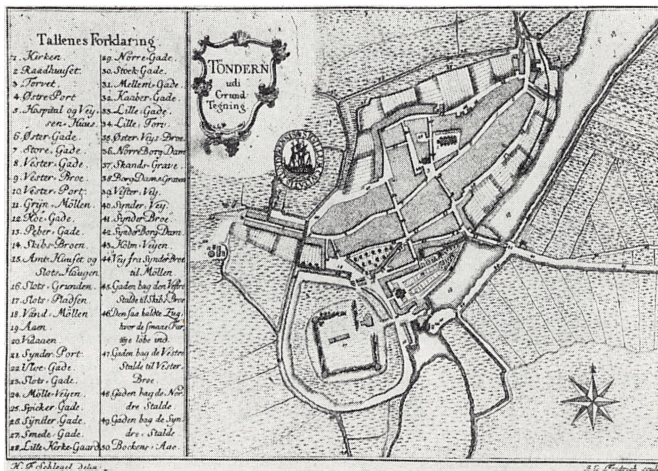

Fig. 18. Tøndern udi Grundtegning. Kobberstik af J. G. Friedrich i Pontoppidans Danske Atlas. 1781.

data, medens Franz Hogenberg stod for den tekniske og kunstneriske ledelse. Stikkene fra værket kaldes kun Braun und Hogenberg, de er et begreb i alle europæiske lande og flere. Det var udgiverens hensigt at beskrive samtlige datidens kendte byer i afbildning og tekst.

Danmark fik en meget fremtrædende placering i dette værk, takket være en forbindelse mellem Georg Braun og Heinrich Rantzau. Som eneste kort i værket bragtes Marcus Jordans Danmarks kort. Selv ret små danske byer fik den ære at komme med på parnasset, og der lagdes en særlig omhu i billed- og tekstbeskrivelse af disse byer.

To af de prægtige Braun und Hogenberg stik afbilder nordslesvigske byer, nemlig Haderslev, der tegnet fra bakkerne syd for byen, kunne bringes i et altdækkende panorama, og Tønder, hvor Rantzauslægtens tre borge ses: Trøjborg og Møgeltønder (senere Schackenborg) der ved at ignorere en korrekt afstandsafgivelse kunne bringes med på bybilledet, der viser den tredje borg Tønderhus.

Forarbejderne til de to stik gik igen i adskillige senere bybilleder af de to byer, fremstillet i Italien, Nederlandene og andetsteds.

I forbindelse med den revolutionerende kortlægning fulgte Johannes Mejer ret selvfølgelig efter med en række byplaner af købstæderne på amtskortene, dels indføjjet på det enkelte kort, dels i form af selvstændige byplaner over Haderslev, Aabenraa, Sønderborg og Tønder. Ret grove, men med karakteristiske træk, der genfindes i nutidens gadenet.

Op til Pontoppidans Danske Atlas er derefter stilstand bortset fra tilfældigheder, som f.eks. byplaner over de nordslesvigske købstæder af Pieter van der Aa, der er gnidret utydelig. Til gengæld blev Pontoppidan et gennembrud for de nordslesvigske bybilleder med detaljerede planer og veltegnede prospekter af Christiansfeld,

Fig. 19. Lügumkloster. Litografi fra Carl Warnbergs Album Schleswig-Holstein etc. Regensburg. 1848.

Haderslev, Aabenraa, Graasten, Sønderborg, Nordborg, Tønder, Schackenborg og Trøjborg samt Vestslesvigs beskedne hovedstad Løgumkloster. Tegnerne var gode kunstnere, gengivelsen godt kobberstik, og synsvinklerne velvalgte ofte støttet af et forskubbet perspektiv som ved Nordborg og Schackenborg, der tillod en gengivelse af omegnen og hovedprojektets placering i denne.

Pontoppidan skabte megen interesse for det slesvigske, og i det efterfølgende århundrede op til krigen i 1864 var Slesvig en af Danmarks førende landsdele. Naturligt fulgte derfor en lang række afbildninger som led i bogillustration, seriebeskrivelse og enkeltgengivelse. Navnene er blandt andre O. J. Rawert, Laurids Rasmus Lyngbye, J. F. Fritz, J. M. Graack, J. L. Hansen d. Æ., R. Duhn o.fl. – Et enkelt kuriøst indslag er de kendte kosakbilleder fra Tønder under den russiske besættelse i 1813, der kun findes som unica (enkelteksemplarer). Grundlaget for dette kunstneriske virke er dels det slesvigske borgerskabs glæde ved byer og egne, dels vågnende interesse for det omstridte land både nord for Kongeåen og syd for Ejderen.

Fra omkring 1800 skabte ny teknik som litografi og lidt senere stålstikket mulighed for billig massefremstilling. Billedet kunne blive folkeeje.

Et vistnok overset træk i den nationalitets- og kulturkamp, der kulminerede i de slesvigske krige, er at den tysksindede part i vid udstrækning benyttede netop billedgengivelserne som et folkeligt våben. Maleren Georg Kurz og stålstikkeren Johann Poppel skabte en række stik også fra Nordslesvig, der mangfoldiggjordes i Herman Biernatzki: Schleswig-Holstein, 1848. Et lignende kompagniskab: Maleren Wilhelm Heuer og Charles Fuchs, litograf og forlægger, bragte en lang række emner i Malerische Ansichten aus den Herzogthümern o.s.v. 1847 og 55. De sidste skal være bragt i enkeltbladsform som indlæg i tyske Volkskalendere, og værkerne var uhyre populære i begge lejre.

Litografiet tillod en fortræffelig gengivelse af maleri, akvarel, tegning o.s.v. og til priser, der var overkommelige for menigmand, hvor de store samleværker indtil da havde været forbeholdt de få. I 1856 kom Emanuel Bærentzens: Danmark, der

bragte et stort antal slesvigske motiver og med dansk tekstbeskrivelse. Værket dækkede et virkeligt behov på dansk side også i Nordslesvig.

Årene fra omkring midten af 1840erne op til omkring 1870 bragte et stort antal afbildninger af nordslesvigske byer og egne, så mange at de ikke kan beskrives indenfor snævre rammer, men mange er pittoreske.

En ung bayrisk løjtnant Karl v. Warnberg færdes i Treårskrigen år med skitseblok i saddeltasken og tegnede beskedent men kønt mange motiver fra Nordslesvig. Hjemkommet gjorde han sit arbejde i penge ved Album Schleswig-Holstein und Jütländischer Ansichten.

En saksisk ordonansofficer O. v. Brück tegnede i Aabenraa og på Sundeved og bragte skitsebøgerne til tryk efter hjemkomsten. Under 64 krigen færdedes The London Illustrated News reportagetegnere i hælene på danske og tyske hære. Talrige tegnebegavede på begge sider nedfældede skitser, der offentliggjordes under den ene og den anden form. Den nationale kappestrid bragte en lang række værker, der i billedets form fortalte fra og om Nordslesvig. Klose og Martius er en fortræffelig vejleder omend ikke helt komplet. Kilderne i vort Illustreret Tidende og det tyske Leipziger Illustrierte har man delvis ladet ligge.

Hundrede år siges at være grænsen for det antikke. Dertil er at sige, at den perfektion landkortet kunne nå, aldrig har kunnet eller vil kunne nås på billedgengivelsens område. Kunstnerens øje kan stadig se noget som fotografiet ikke kan. Årstiderne skifter, og det gør byernes indre og ydre også og stadig hastigere. Maleri, tegning, akvarel o.s.v. kan stadig fastholde udseende og stemning som fotografiet kun kan det undtagelsesvis.

Mangfoldigheden, det sjældne og specielt bevarings- og samlingsværdige fortsatte derfor for billedgengivelsens vedkommende længere end for kortlægningens og er ret tæt på nutiden.

I nederlagets smerte efter 1920 udkom således en serie slesvigske bymotiver i Tyskland. Kvaliteten er god og serien omfatter også Ribe, der i margenen har to edsfingre, Christian den I's monogram og årstallet 1460. Der mindes om »Up ewig ungedeelt«. Lignende små hak i hælen findes på andre eksemplarer af serien, hvis trykplader gik til under anden verdenskrig. Serien er meget sjælden og værd at forsøge samlet.

I de senere år har postkortene fra Nordslesvig fanget interessen. Den til grund liggende fotografering er ofte af mådelig kvalitet, men mange oversete lokaliteters gamle udseende er bevaret på dem.

Alle nordslesvigske billeder er efterspurgt både nord og syd for grænsen. Alligevel er det nok lettere at komme igennem med færre penge og dog erhverve det værdifulde og seværdige, end tilfældet er med kort.

Såvel kort som stik og billeder af enhver art er også museumsobjekter. Hvert af de nordslesvigske museer ejer værdifulde samlinger, der i reglen har koncentreret sig om hjembyen og dens historie.

Haderslev Museum har således samtlige Slesvigs kort af Johannes Mejer i smuk indramning. Sønderborg ejer meget omend ikke alt fra Als, Sundeved og Sønder-

borg samt de slesvigske krige. Tønder turde været meget nær det komplette Tønderstof. Aabenraa det samme for denne bys vedkommende sammen med mange minder fra dens skibsfartshistorie. Samlingen af skibsbilleder er en af Nordeuropas bedste.

Mindre byer som Nordborg, Augustenborg, Graasten, Christiansfeld, Løgumkloster og Højer er afbildede gennem mange årtier, og der hænger et og andet på det lokale rådhus og i de spendable pengeinstitutter.

Jævnligt høres, at kort og billeder nærmere hører hjemme på et arkiv end på et museum. I vort tilfælde burde dette være Landsarkivet i Aabenraa, der har en historisk billedsamling. Med landsarkivar Peter Kr. Iversen som drivende kraft er nu oprettet en selvstændig institution: Historiske samlinger for Sønderjylland, der vil gøre en energisk indsats for en repræsentativ kort- og billedsamling. Opgavens løsning kræver penge og fagmænd samt en hel del plads.

En permanent, skiftende udstilling turde være en nødvendighed, men emnet er også velegnet til vandrestillinger. En vis publikationsvirksomhed vil kunne styrke interessen. Nogen rådgivning skulle også helst kunne magtes.

Den udbyggede kort- og billedsamling vil nok forudsætte glade gaver fra kort- og billedsamlere, også fordi de sjældnere ting næppe vil være til at opdrive eller betale. De penge, der kan opnås til foretagendet, bør primært anvendes på gode faciliteter, sagkyndig udstilling og præsentation samt på konservering.

Den, der allerede er bidt af samlermanien, er det nok håbløst at rette på. Den nyvakte interesse bør advares mod altfor store anlæg.

Et enkelt antikt kort over hjemegnen er smukt endog i det helt moderne. Enkelte bybilleder pynter ved skrivebordet eller kaminpladsen for ikke at tale om spisestuen. Det er ikke klogt at have alt hængende på væggene på grund af brand- og tyverifare. Har man løse ting, bør de anbringes i mapper. Eksistensen i en bankbox er sikker men kummerlig. Samleren vil betragte tingene.

Hel- og halvoffentlige institutioner har gennem årene haft nogen interesse i de gamle ting som vægprydelse. Ofte dog smagløst indrammede eller opklæbede på pap, der revner i den konstante centralvarme. Rådhus, biblioteker, skoler og pengeinstitutter giver imidlertid et stort publikum lejlighed til at se minder fra hjemby og opland.

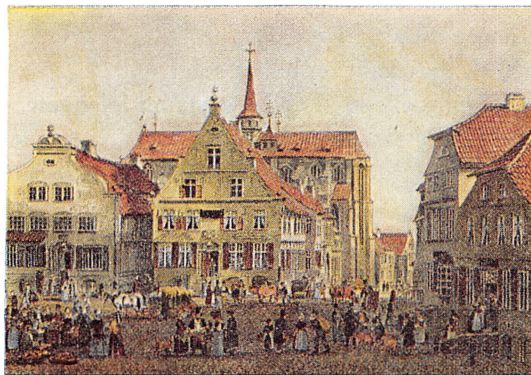
Begynder man at samle, melder en række praktiske spørgsmål sig. Nogle kan besvares, men læsning og egen erfaring hjælper dog bedst.

De fleste kort og billeder har oprindeligt siddet i store indbundne værker og har derfor kunnet overleve så godt, som tilfældet ofte er. Der er nok ofte solgt enkelark eller enkelemner sideløbende med hovedværkets udgivelse, men det store materiale er kommet fra »slagtning« af større værker. Slagtefortjenesten har i reglen været så enorm, at kun store biblioteker og eksklusive privatsamlinger har det komplette.

Officielt afskyr alle slagtingen, men adskillige lever af den. Får man en ukomplet eller mishandlet ting i hænde, er der intet forkert i at bjærge, hvad bjærges

Johannes Mejer: Das Amt Tondern ohne Lundtofftharde. Vestkystkortene illustrerer mødet ml. landjord og hav. Skibene i Listerdyb minder om Chr. IVs søslag med en svensk-hollandsk flåde 1644. – Ved kartouchen står en vestslesvigsk marskbonde med engspade og springstok og en kniplingspige. Det er sandsynligvis det danske riges rigeste amt der er afbildet på kortet.

Wilhelm Heuer: Hadersleben. Markplatz. Litografi i Malerische Ansichten. 1847.

kan. Man bør dog betænke sig. Lejlighedsvis kan der måske ske en komplettering. Priserne stiger, og det har altid kunnet betale sig at vente og se tiden an.

Kort og billeder købes her i landet bedst i København, selv om visse emner nu næsten er forsvundne eller ikke til at betale. Hamborg er så ikke langt borte og har nogle af Tysklands bedste antikvariater. I flere tyske byer afholdes auktioner. Bestilling kan afgives mundtligt på auktionen eller skriftligt som limit. Omkostningerne oven i prisen er ret høje. Er man på rejse, er besøg i antikvariater godt tidsfordriv. Lykken kan stå den søgende bi og tit uventet. Bytning mellem Liebhaberere er der vist ikke så meget af. Dødsboer går i reglen gangen til de store auktionshuse.

Mange spørgsmål går på koloreringen. Noget er koloreret samtidig med trykningen, det meste siden. Kvaliteten kan være meget varierende. Visse farver har kunnet oxydere og har ødelagt både udseende og papir. Man skal næppe spekulere så meget på koloreringens ælde. Gammelkoloreret kan være hæsligt, nyt smagfuldt og udført med de rigtige engelske plantefarver. Skader på papir og kolorering kan ofte afhjælpes, men fagfolk bør gøre det. Det gamle papirs udseende og konsistens er blikfang i sig selv. Mange mener, sort-hvid original er sagen, og at kolorering er vulgært. Det kan der skændes om.

Indramning eller opbevaring i mapper er et andet stridsemne. Samlere vil ofte kunne betragte en samling hver dag, og derfor kommer den på væggene. Løse ark er nok noget lettere at sælge. Lader man indramme, bør det ske ved en god håndværker, og det fornødne bør ofres. Det er ikke helt billigt. Der er mange finesser. Befugtning af papiret, punktophængning, der forhindrer spænding, lufttæt indramning, der beskytter mod støv og kondensfugt o.m.a. Opklæbning på pap bevirker ofte revner på grund af forskellig spænding. Temperatursvingninger og tør, stærk varme er ikke godt, men måske uundgåelige. Stærk sollys skal undgås.

Vil man læse, er to store opslagsværker nævnt. De store boghuse har altid noget om kort og billeder til overkommelige penge, for det meste udenlandsk litteratur. Udsalgs katalogerne er gode at studere, og ellers er der bibliotekerne. Så er der endelig priserne. En tid lang bør man studere kataloger og prislister. Alle vil gerne gøre et billigt fund, men det bliver sjældnere og sjældnere.

Sidste stik i full house vil altid være dyrt.

Som helhed bliver alt dyrt købt og billigt solgt.

For det ægte kan knaphedens lov kun blive stadig føleligere.

Noter.

1. Kort, der udelukkende afbilder Nordslesvig, er for få. Emnet må også søges som en del af hele Slesvig, Slesvig-Holsten eller hele det danske rige.
Med hensyn til bybilleder kan emnet nøje afgrænses.
2. Antikken skabte både et bredde- og et længdegradsystem, det sidste behæftet med stor unøjagtighed. Columbus regnede før Amerikafærden således kun med halvdelen af den virkelige distance.
Breddegraderne målt ved dagens længde eller stjernebilleders position. Længdegraderne lod sig først nøjagtigere måle efter kronometerets opfindelse.

3. Landkort er formindskede, plane afbildninger af større eller mindre dele af jordens krumme overflade. Overgangen fra kuglefladen til planet medfører uvægerligt fejl med hensyn til vinkler, areal og afstande. Det plane kort er enten fremstillet på grundlag af en matematisk beregning (indirekte projektion) eller som en projektion. Fejlen i Mercators projektion lå væsentlig i arealforholdene.

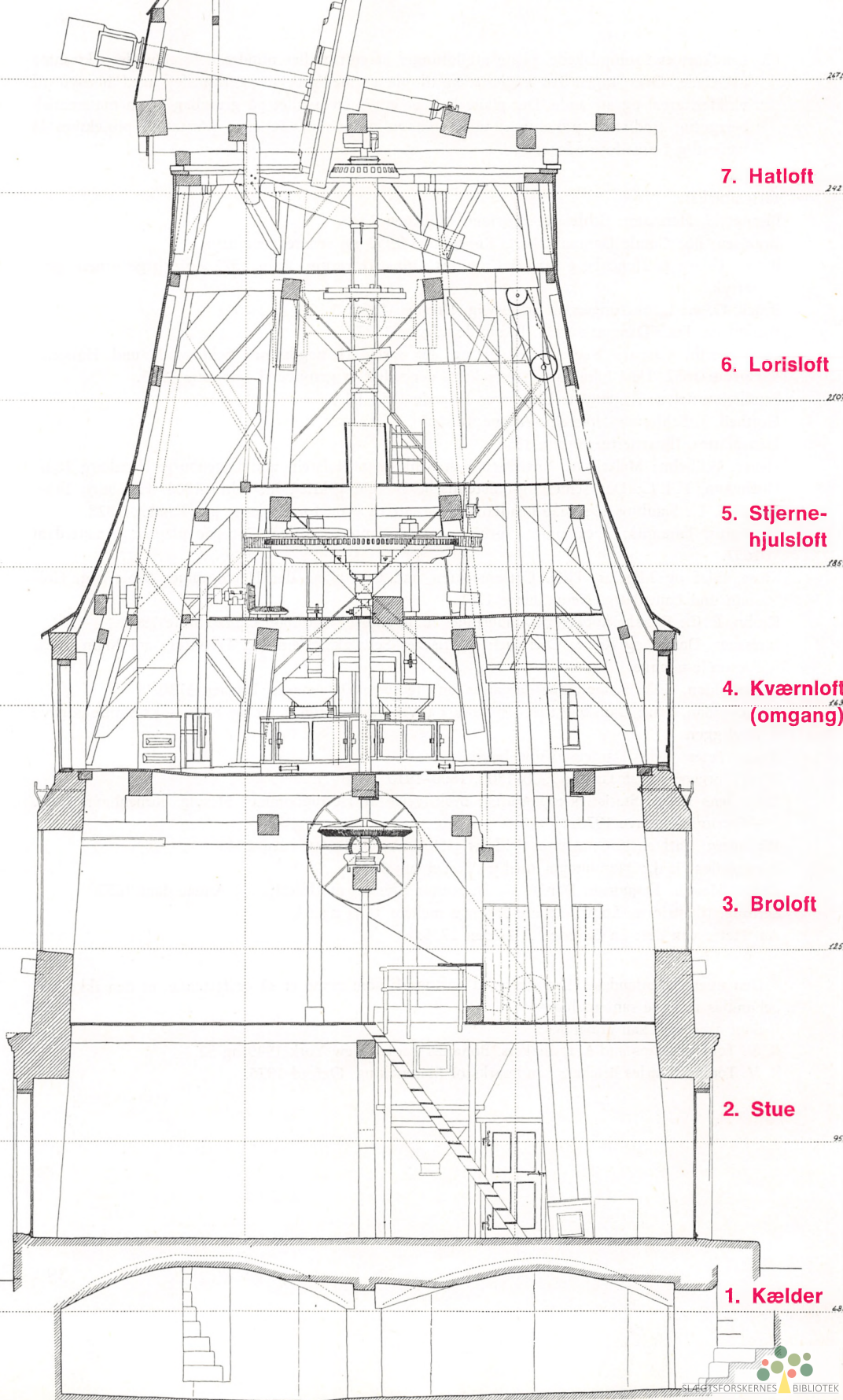
Litteraturliste.

- Biernatzki, Hermann: Schleswig-Holstein. München 1848.
Bramsen, Bo: Gamle Danmarkskort. København 1952 og senere genoptryk.
Braun, Georg & Hogenberg Franz: Civitates Orbis Terrarum. Køløn 1572 og talrige senere genoptryk.
Brück, O. v.: Erinnerungen an Schleswig. Dresden 1850.
Bærentzen, Em.: Danmark 1856. Facsimile-udgave 1977.
Danckwerth, Caspar: Neue Beschreibung der zwey Herzogthümer Schleswich und Holstein. Husum 1652. Heri Johannes Mejers kort, der siden er gengivet i facsimile 1963.
Familiejournalen: Årgangene Illustreret Tidende 1861–64.
Gottheil, J. Schleswig-Holstein. Altona 1864.
Hausblätter, Illustrierte. Altona 1855.
Heuer, Wilhelm: Malerische Ansichten von Schleswig, Holstein und Lauenburg. Hamburg 1847.
Hoffmann, P. I. L.: Der schleswig-holsteinische Befreiungskrieg im Jahre 1864. Hamburg 1864.
Holm, S. E.: Samling af smaae Landkort i Træsnit til Brug for Skolerne paa Landet. 1828.
Jansonius, Johannis: Theatrum... urbium... ad Septentrionalem Europae plagam. Amsterdam 1657.
Klose, Olaf og Martius, Lilli: Ortsansichten und Stadtpläne der Herzogtümer Schleswig, Holstein und Lauenburg. Neumünster 1962.
Krohn, F. C.: Danske kobberstik, raderinger m.m. København 1889 og facsimile 1962.
Meissner, Daniel og Kieser Eberhard: Politisches Schatzkästlein etc. Frankfurt am Main 1623. Facsimile-udgave 1974.
Pontoppidan, Erik: Schaubühne des alten und jetzigen Dänemarks. Bremen 1730.
Pontoppidan, Erik: Danske Atlas – bind V og VII. København 1769 og 1781. – Facsimile-udgave foreligger.
Resen, Peter: Atlas Danicus. København 1677.
Sthyr, Jørgen: Dansk Grafik 1500–1800, 1800–1910. 1943/49.
Trap, Jens Peter: Statistisk-topografisk Beskrivelse af Hertugdømmet Slesvig. København 1864. – Facsimile-udgave 1975.
Warnberg, Carl el. Karl: Album Schleswig-Holstein... Regensburg 1848.
Westphalen, E. J.: Monumenta inedita... Leipzig 1739.
Zeiler, Martin: Regnorum Daniae... Ducatum Slesvici et Holsatia... Amsterdam 1655.
Zeitung, Illustrierte: Leipzig. Flere årgange mellem 1845 og 64.
Aa, Pieter van der: La Galerie... Leiden 1715.

Den nyere udenlandske litteratur med kartografi som emne er så omfattende, at den ikke kan behandles i denne sammenhæng.

Som eksempel kan anbefales:

- R. V. Tooley: Maps and Map-makers. Bonanza Books, New York 1949 og 52.
R. V. Tooley/Charles Bricker: Landmarks of Mapmaking. Oxford 1976.

7. Hatloft

6. Lorisloft

5. Stjerne-hjulsloft

4. Kværnloft (omgang)

3. Broloft

2. Stue

1. Kælder

Møllen i Højer

Af ARNE HOU & SIG. SCHOUBYE

Som vor kulturs ældste industribygning – som sognekirken vartegnet i ethvert mindre bysamfund – er det indlysende at *møllen*, den naturdrevne, som type må sikres og have sin funktion som minde om vore forfædres århundredgamle mere renlivede søgen efter energi.

Til den hollandske vindmølle på Dybbøl (1864/1935) som nationalt vartegn, med vandmøllerne i Vibæk på Als (1756) og i Tønder (1598), og Møgeltønderstubmøllen på Haderslev Museum (1742) danner »kælderhollænderen« i Højer (1857) et logisk og savnet supplement.

Som på så mange andre områder i riget var Sønderjylland også med hensyn til møllebyggeri toneangivende. Allerede cistercienserne i Løgumkloster opførte o.å. 1200 vore første vandmøller, og på vesteregnen i øvrigt har vi daterede vandmøller i Jejsing (1272) og i Visby (1278), i Skærbæk (1544) og i Brøns (1579), altså helt til den tid, da de første stubmøller dukker op. Blandt stubmøllerne bør foruden den ovennævnte fra Møgeltønder (1742) også nævnes familien Kaufmanns i Sønderborg fra 1785. Den flyttedes 1865 til Saksborg i Burkal sogn, hvor den 1934 overtoges af Tønder Museum, men allerede 15 år senere måtte museet give op på grund af manglende bevillinger til vedligeholdelsen, og 1950 opstilledes i museet et 90 cm højt brudstykke af den 70x70 cm svære stub, med Chr. VII's monogram, årstallet 1785 og navnet Adelheit Kaufmann, et begravelseskapitel i dansk museumshistorie som forhåbentlig ikke vil gentage sig i vort nye møllekapitel i Højer.

Afløseren af stubmøllen blev den hollandske vindmølle, hvor kun hatten (»kappen«) med vingernes aksel er bevægelig for vingernes opdrejning mod vinden. Opfindelsen går tilbage til renæssancetiden og tilskrives Leif Andriesz van Moerbeke 1573. Af de fem-seks forskellige hovedtyper er den ottekantede platformsmølle med indstillingsmekanismen fra rundgangen (»stelling«) den hos os hyppigst forekommende kornmølle, og til denne type hører da også møllen i Højer.

Den meget intense forbindelse mellem Holland og Vestslesvig i 1600- og 1700-årene førte selvfølgelig også denne mølletype til landsdelen. Via Altona bredte de sig her, den første vi kender 1739 i Rudbøl, men Dybbøls første mølle fra 1744 var også en »hollænder«.

Med ophævelsen af mølletvangen og med næringsfrihedsloven blev det i mere end 200 år privilegerede erhverv gjort frit fra 1. januar 1862, hvorefter der kom gang i byggeriet af de pompøse hollændere. Det blev ganske vist en kortvarig opblomstring. Dampmaskinen var allerede i brug o.1800, og den første elmølle er

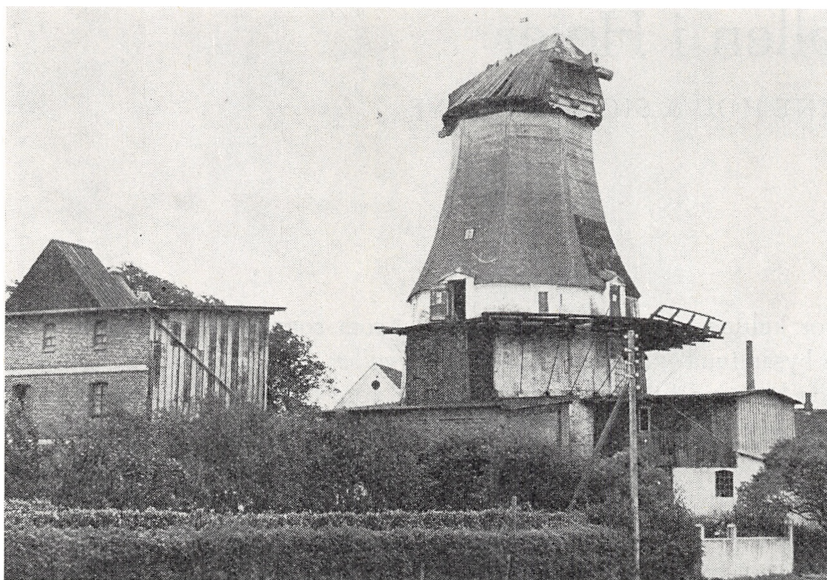

Fig. 1. Møllen i totalt forfald 1964. Set fra vest. Til venstre i billedet gavlen til møllerboligen og kornmagasinet. Maskinhus og skorsten nedrevet.

fra 1913, men Højer Mølle fra 1857 er et værdigt industri- og arkitektmonument over en til da uafbrudt mølletradition.

Den henved 22 m høje møllebygning (ca. 30 m over havoverfladen det højeste punkt) er en såkaldt svikhollænder, d.e. mølle med omgang, med overtræk (kværnene anbragt under stjernehjulet), med omvendt bådformet hat (den sydvestjyske type), lorisloft, mezzaninloft, kværnloft, broloft, butik og kælder, altså ikke mindre end 7 etager.

1. Kælder Delt i to rum med svagt hvælvet loft. 4.5x9 m. Fra 1912, da man indførte dampkraft, anvendtes den til opbevaring af kul. Upraktisk og anstrengende har det været ad den smalle trappe (fig. 4) at slæbe kullene til det nu nedrevne maskinhus.

2. Stueetagen. Har en østlig og en vestlig indgang. Nu anvendes kun den østlige. I dette rum var møllens butik (fig. 3 og 5) som er søgt bevaret og nu tillige anvendt som billetkontor for museet. Helt indtil 1972 solgtes fra butikken mel og gryn og forskellig slags foder. Det nygotiske støbejernsvindue er baggrund for en gammel vægt og en kollektion af jernlodder. Disken med de forskellige melskuffer er bevaret sammen med pengekasen. En særlig kuriositet er et bevaret *bund-*

Fig. 2. Interiørbillede fra kværnloftet 1964 med møllens signalapparater. I signaltønderne er anbragt nogle bjælder, de såkaldte skvalderklokker. Ved et snoretræk fra stueetagen kunne man give signal til mølleren.

spor, dvs et aksel-leje bestående af en med bly i en jernskål indsmeltet messing-dåse med en kobber-femøre og en aksel, som de findes i møllekværnene på 2. etage.

Den øvrige del af stueetagen er påtænkt indrettet som en slags møllemuseum, hvor mølleriets betydning skal belyses. En melsigte fra 1847, fremstillet af et fåreskind, og enkelte redskaber fra møllen sammen med afbildninger af bevarede mølleprivilegier er en beskeden begyndelse til det nye museum.

Fra stueetagens sydside er der indgang til den i 1889 opførte pakhusbygning, hvor man tidligere modtog korn til formaling. De smukt restaurerede rum i pakhusets to etager egner sig fint til udstillingsbrug, og skiftende udstillinger påtænkes foranstaltet i stueetagen. I museets 1. sæson havde man således en levende udstilling, arrangeret i samarbejde med Fiskerimuseet i Esbjerg, om både og bådfolk i marsken, opstillet af museet i Tønder. Ved hjælp af bl.a. fotografier af den kendte Højer-fotograf A. Martinsen vistes områdets levevilkår før og omkring den store afvanding efter 1920.

3. Broloftet. Blandt de svære loftsbjælker er indsat en brugt bjælke fra møllen i Nørremølle, der var bygget 1739, og én fra den gamle, ca. 900 m fra den nuværende beliggende stubmølle (bukmølle). Sidstnævnte mølle der arkivalsk kan

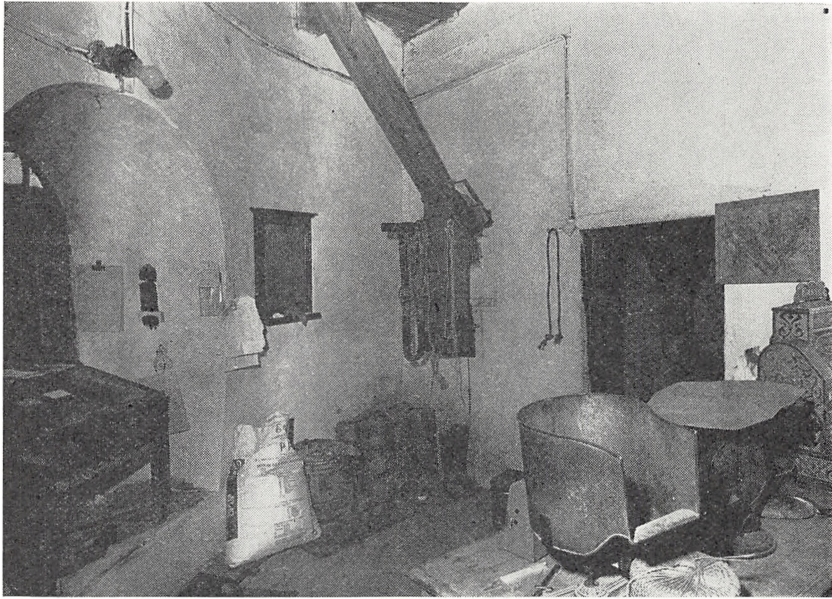

Fig. 3. Stueetagens butik 1964. I vinduet regnskabspult. I forgrunden th. disken med mel- og grynskuffer, vægt, melskovel og kasseapparat. På væggen tavle til notater og ramme med flyvehavre.

spores tilbage til 1569 og som måtte nyopføres efter den store stormflod 1634. blev nedrevet i 1853, umiddelbart før vores mølle blev opført, men den nye møller bevarede altså pietetsfuldt to mindelser fra hver af de to møller den 1857 opførte hollænder skulle erstatte.

På broloftet (fig. 6) var anbragt *melsigten* og en rensemaskine. Ved det store svinghjul kan iagttages de forskellige maskestørrelser i melsigterne. 1920 gik man over til anvendelse af en dieselmotor, når vindkraften svigtede. Dampkraft havde som nævnt været anvendt fra 1912. Fra 1940 anvendtes elektricitet, og denne som sidste energiform indtil mølleriets ophør 1972.

Fra broloftet er adgang til førsteetagen på den omtalte pakhusbygning. Også denne har med held kunnet indrettes til museale formål. Efter den faretruende stormflod 3. januar 1976 tilrettelagdes i Tønder en omfattende planche- og foto-udstilling som anskueliggjorde naturkræfterne og de forholdsregler mennesket nu og før har taget. Denne udstilling er nu fast stationeret i møllen, og i et særskilt derrum er indrettet fremvisningslokale for film og tekstede diasserier om stormfloder. Forståeligt nok virker denne del af møllen særlig attraktiv og forklarer den store publikumssucces.

4. Kværnloftet. Trælemmene i gulvet dækker over de åbninger mølleren benyttede, når han trak korn op og ned i møllen. Når møllens kværne med en fart af

Fig. 4. Kælderen med den smalle trappe efter møllens restaurering.

henved 70 km i timen var igang, kunne man ikke selv ved råben komme i kontakt med hinanden, men måtte med hejseværkets reb give signal fra stueetagen og opefter. Et ryk i rebet betød at en sæk skulle tilvejs (fig. 2).

Foruden en flensborgsk valsemaskine er der fire *kværne* med hver to møllesten. Deres kolossale vægt forklarer nødvendigheden af det meget svære tømmer. Den nordligste kværn benævnes »franskeren«, fordi den anvendtes til formaling af mel der brugtes til menneskeføde, altså til finere brød. Kranen med de buede gribetænder anvendtes når møllestenene skulle skærpes, »bildes«. Dette foregik ved hjælp af en pighammer, og under dette arbejde var møllens vinger naturligvis sat i pausestilling. Denne proces foregik fire gange om året. En sådan pighammer, hvor hovedet som på oldtidsøkser er indsat i selve skaftet, er bevaret i møllen. Møllestenenes indbyrdes afstand, som er bestemmende for kornets finhedsgrad, reguleres ved hver kværn ved hjælp af et træhåndtag.

Til hver kværn hører en kasse til det umalede korn som via en bevægelig klap løber ned i et rysteapparat som regulerer det videre til »øjet«. Gennem træsluser glider så endelig det malede korn ned i godt fastspændte sække.

»Franskeren« kunne angiveligt male henved 1200 pund korn i timen. En el-dreven slagmølle klarer flere tons. Intet under derfor at den klassiske mølle er blevet et museumsstykke. Højers sidste møller havde ofte en arbejdsdag på 14 timer og kunne først i 1973 tillade sig at holde ferie!

Fig. 5. Det nygotiske smedejernsvindue i butikken med udsigt til kornmagasinet.

Den nævnte valsemaskine der en tid lang brugtes til havre, viste sig ueffektiv og gik hurtigt ud af brug.

Udgangen til *platformen* (omgangen, galleriet) sker fra denne etage. »Omgangen« (Stelling på hollandsk) var nødvendig på de høje møller, hvor hat og vinger ikke kan indstilles fra jorden. Ved hjælp af et drejeværk – »krøjeværket« – drejes her den 17-18 t tunge bådformede hat, så vingerne kan drejes op mod vinden, og med en bådshage sættes vingerne i sving herfra.

Vingerne er 22–23 m l. og ca. 2 m br. De er fremstillede af Douglasfyr fra Langesø på Fyn. CF-kolonnen fra Haderslev udførte det ikke helt dagligdags arbejde med at sætte dem op. Vingerne har træklapper som sættes på eller fjernes efter behov. Møllens ansigtsspejl (fig. 12) er anbragt ud for stedet hvor vingerne krydser hinanden.

Galleriet er ca. 9 m over jordoverfladen med en udsigt til 7 kirkesogne. Mod *vest*: vadehavet, diget fra 1861 og Højer sluse. Mod *syd*: den restaurerede Kiers gård, østershuset og Højer tæppefabrik, samt videre Ny og Gl. Frederikskog. Mod *øst*: Højer kirke, kornsilo og mølleri, møllerboligen og kornmagasinet fra 1904. Mod *nord* Digeskolen, bagved hvilken den gamle stubmølle lå, ungdomsskolen og den tyske privatskole. Videre kan herfra ses strandhotellet ved Emmerlev klev.

På galleriet kan man nærmere iagttage møllens nye beklædning af egespåner. De er fremstillede på nationalmuseets værksted i Lumby på Fyn, og der er an-

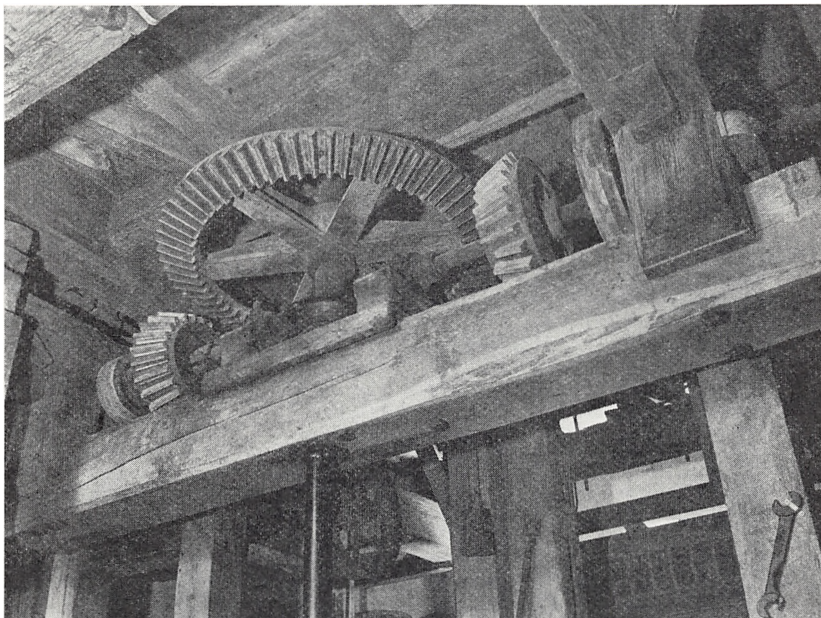

Fig. 6. Her på broloftet en motor, som benyttedes, når vindkraften svigtede. Hjulet her trak hele »kongevellen« og dermed også stjernehjulet og de 4 kværne, mens vingernes hathjul blev sat ud af drift. I baggrunden en melsigte.

vendt 30.000, som er fastgjort med kobbersøm. Også tagrenderne er af kobber, fordi dette metal ikke angribes af egespånernes syre.

5. Stjernehjulsloftet (fig. 9) el. mezzaninloftet rummer som navnet angiver det store hjul som overfører kræfterne til kværnhjulene. Tapperne er fremstillet af rødbøg. Ved placeringen *over* kværnene har møllen således som anført overtræk.

6. Lorisloftet (fig. 10) har formentlig rummet hejseværket til kornsækkene. Det mærkelige ord synes afledt af det plattyske »lojeri« og det hollandske »luierij« som kommer fra verbet »luien« = at hejse. Som en romansk granitsøjle behersker den jernbundne lodrette egeakse som forbinder stjernehjulet med hathjulets overførselshjul, det smukke rum. Aksen har den fornemme betegnelse: *kongevelle*.

7. Hatloftet (fig. 11) er sidste etage på det imponerende bygningsværk. Her foregår via det store hathjul den direkte transmission af vinge kraften til den øvrige møllemekanisme. Under hathjulets akse er persebummen (persen), den vigtige træbremse, placeret. Den løftes og sænkes, alt efter som møllen skal fungere.

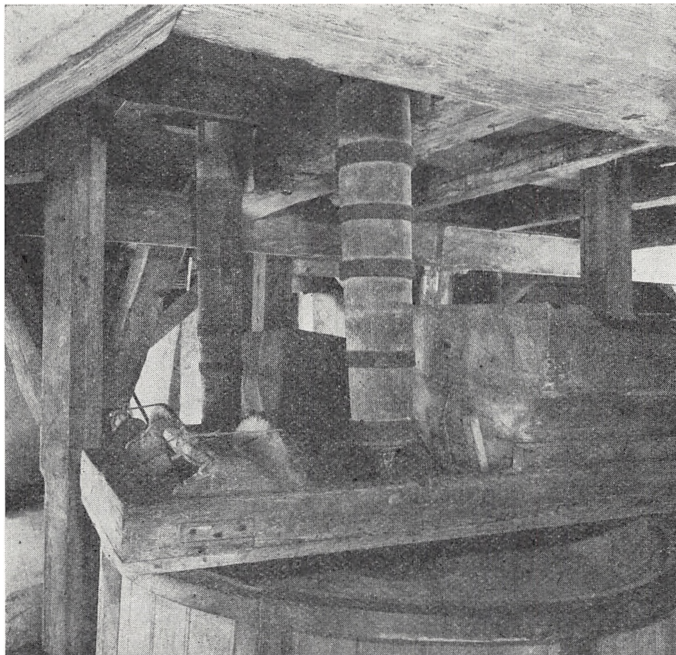

Fig. 7. På kværnloftet trækker de to lodrette akser med jernringene kværnene. En akse
jern ender i et bundspor, hvor akseu hviler på kobber-femøre.

Hathjulets akse hviler i en såkaldt *katsten* som reducerer den voldsomme varme der opstår når vingerne er i gang. Her skal der smøres både morgen og aften når møllen bruges. Pulveriseret katsten lugter angiveligt af kat. Deraf navnet.

Transmissionen fra »kongevælle« til hathjul sker via den såkaldte »kabunkel«, et kronhjul af høj håndværksmæssig kvalitet, hvad jo almindeligvis gælder for det eksklusive møllebyggererhverv.

Overdelen, hatten, krøjes – drejes – ved hjælp af jernhjul på en skinne der følger hatloftets gulv. Det foregår som nævnt fra omgangen, men når møllen var i funktion, måtte mølleren flere gange daglig op ad trapperne for at sikre sig at alt fungerede.

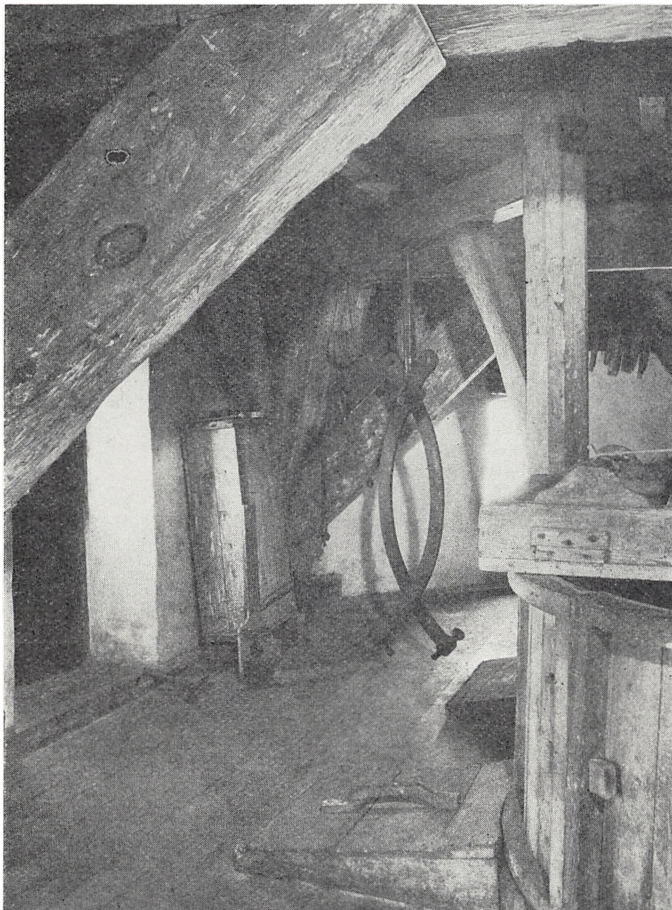

Fig. 8. En af møllens fire kværne («franskeren»). Kranen med gribearme benyttes, når møllestenene løftes fra hinanden for at blive skærpet. På gulvet en pighammer, der bruges ved skærpingen.

NOTER TIL HØJER MØLLES HISTORIE

- 1569. Stubmøllen i Højer omtales.
- 1570. Navnet Paul Müller anført som pagter.
- 1594. Navnet Jürgen Müller (en søn?) anført som pagter.
- 1707. Den tidligst kendte møllepagt sluttet mellem den fungerende hertug, fyrstbiskop Christian August og Wulf Wulfsen fra Højer med dennes formynder og garanter. Møllen overdrages ham fra 1. maj 1708 mod en arveafgift på 339 rigsdaler og 30 skilling, 2 rosenobler for kontrakten og pr. 1.5.1708 det første års bidrag for benyttelse af møllen: 125 rigsdaler.

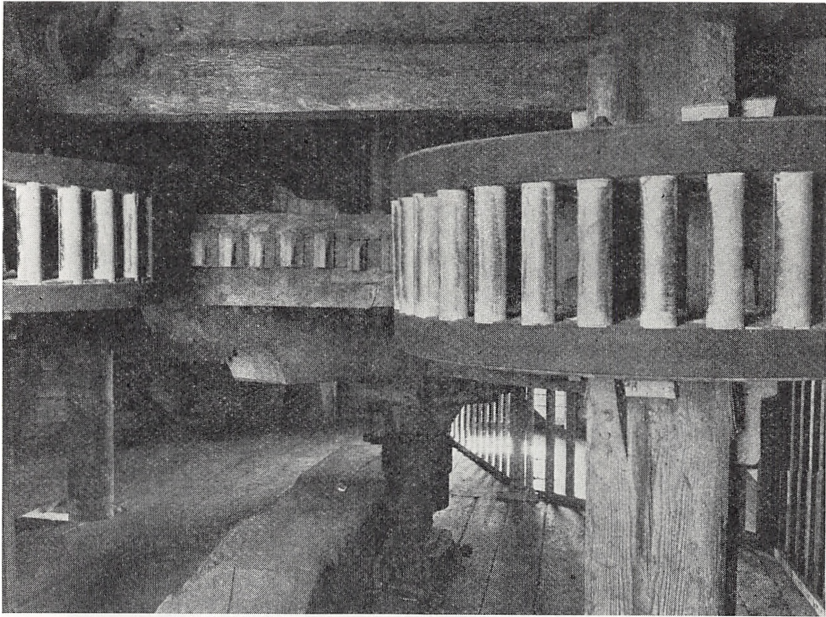

Fig. 9. Stjernehjulsoftet hvor kongevellens stjernehjul trækker drivhjulene, hvis akser går til det underliggende kværnloft.

Det fremgår af overenskomsten at møllen ikke alene ejes, bruges og benyttes af mølleren fra slægt til slægt, men at også de tilknyttede møllegæster fra sognet, for så vidt de efter sædvane har ydet deres mølleafgift, må benytte den. Men de der søger fremmede møller og derved unddrager sig hvad der påhviler dem, henvises til at udrede deres gebyr. Når man griber dem, skal deres korn konfiskeres.

Hvis der gennem arvtageren sker skade på møllen, må han selv erstatte den, men i tilfælde af lynnedslag, oversvømmelse eller stormskade vil herskabet yde en vis støtte. Reparationer og vedligeholdelse af møllen påhviler alene arvtageren.

Dokumentet foreligger i to eksemplarer, et med hertugens og et med Wulfsens underskrift, beseglet og sammenlignet med hinanden på Gottorp den 27. september 1707.

1731. Efter Wulfsens død 1731 overdrages rettighederne den 3. augsut s.å. til enken. Hertugfamilien var 1721 sat ud af spillet, og kontrakten der er enslydende med 1707-udgaven, er underskrevet af den danske konge, Christian VI.
1748. Wulf Wulfsen jun. ansøger om tilladelse hos Frederik V. til at indrette et pilleværk og en grønmølle, fordi der i Frederikskogen og omegnen findes tre sådanne møller der knap nok ligger en kvart mil fra hans egne møllegæster, hvorved hans indtægter svækkes betydeligt. Han får tilladelse til anlæggelsen af disse mod at svare en årlig afgift på 8 rigsdaler.
1819. Mod en arveafgift på 16 rigsdaler stadfæster Fr.VI i 1819 Wolf Møllers overtagelse af denne grynmølle, som pagteren af Højer mølle 1810-17, har haft. Han hed Jens Bojsen. På sin fødselsdag i 1819 stadfæster kongen ligeledes at Møller med en arveafgift på 250 rigsdaler og kontraktafgiften på de to rosenobler overtager møllen i Højer.

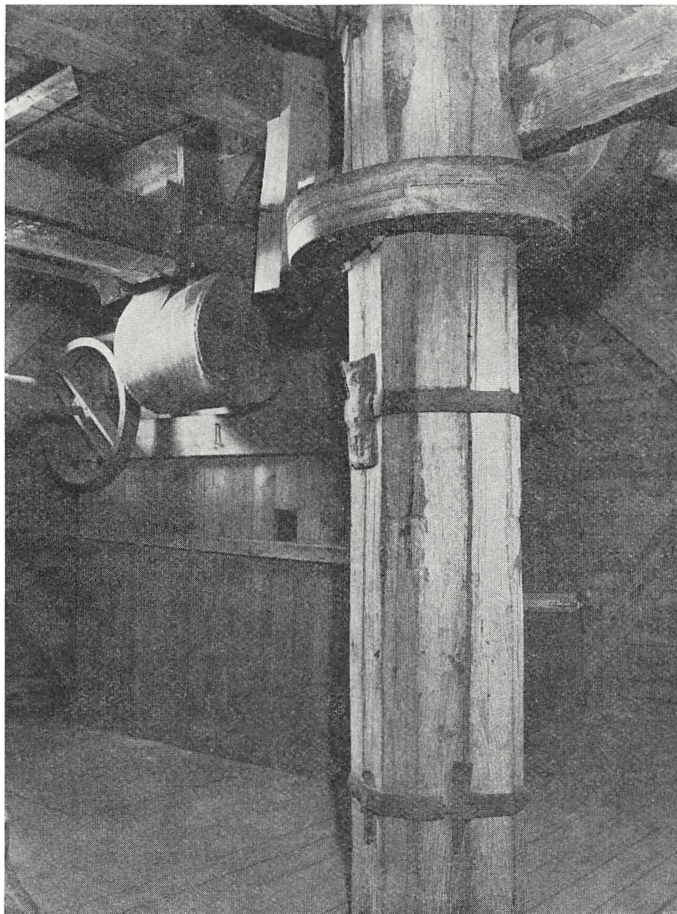

Fig. 10. Lorisloftet (snoreloftet) med »kongevællen«, der befordrer drivkraften til stjerne-hjulet nedenunder.

1827. Frederik VI stadfæster over for nedenanførte Peter Todsen overtagelsen af møllen. Rådsherre Wolf Møller der havde overtaget møllen allerede 1817, stillede den til offentlig auktion 1826, hvor den for en sum af 3700 rigsdaler overtages af Peter Todsen, Mejerholm ved Tønder. Det oplyses her at der foruden selve møllen er et beboelseshus på 19 fag og en lade på 7 samt have og et stykke tilkøbt havejord. Pagtsummen sættes til 133 rigsdaler. Også han skal betale to rosenobler.
1829. Todsens fætter Andreas fra Højer overtager møllen til samme pris og på samme betingelser.
1831. Andreas Todsen får bekræftelse på at han har overtaget møllen i Højer og må udrede en årlig pagtafgift på 125 rigsdaler og dertil de traditionelle to rosenobler.
1853. Frederik VII stadfæster for Carl Emil Roll (I) retten til at drive pilleværk og grynmølle.
1856. Godsejer Hinrich Thor Straten, Lütjenhorn, som 1832 havde overtaget grynmøllen på mellemdiget i Frederikskogen, sælger den for 5333 rigsdaler til Carl Emil Roll (I). Pagtsummen er 202 rigsdaler.

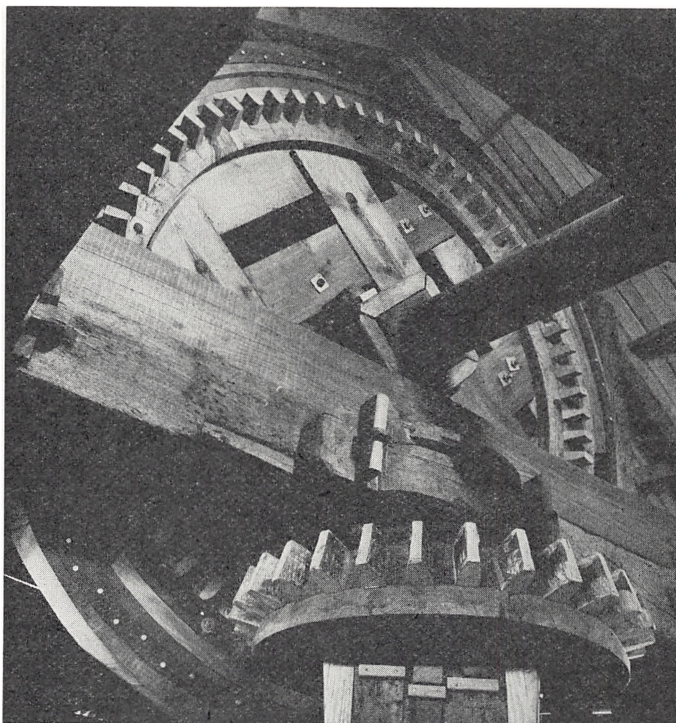

Fig. 11. Hatloftet med vingeaksen og hathjulet, der overfører drivkraften til kronhjulet (kabumklen) på toppen af kongevellen.

1858. En 1857 indgået handel mellem Rosina Rehr og Carl Emil Roll ang. en 98.75 roders toft til 700 rigsdaler bekræftes kontraktligt. På den henvend 2600 m² store grund opførte Roll altså allerede inden kontrakten vores mølle.
1868. Med den tyske næringsfrihedslov fra dette år fulgte at den hidtidige årlige pagtsum på 104 rigsdaler ikke længere skal betales, men derimod som grundskyldsafgift på 70 rigsdaler.
1870. Slesvig-Holstens møllere samles til et møde i Rendsborg og protesterer mod næringsfrihedslovens liberalisering af erhvervet.
1871. Carl Emil Roll (I) får den 2. februar stadfæstet de efterhånden begrænsede rettigheder af den kongelige præjssiske regering i Slesvig. De to rosenobler er omsider konverteret til 12 rigsdaler og 24 sølvgroschen.
1887. Otilie Roll anføres som den første ejer af Højer mølle.
- 1893-1930 Carl Emil Roll (II) ejer.
- 1930-1948 Carl Emil Roll (III) ejer.
- 1948-1974 Bernhard Roll og Jacob Schmidt ejere.

Fig. 12. Møllens ansigtsspejl som kunne bære fire årstal: 1569 – 1739 – 1857 – 1977, som markering af møllens hoveddata. Hatten vejer 17–18 t.

Efter krigen da de nye energiformer slog igennem overalt og da alt lagdes an på stordrift, var det indlysende at den gamle lokale vindmøllers tid var endeligt forbi. Fra nationalmuseet sattes kraftigt ind for at redde de bedst bevarede møller, der fordi de så vanskeligt kan anvendes til andre end deres oprindelige formål (hvad man i mange tilfælde har kunnet med andre bevaringsværdige overflødiggjorte industribygninger) kun kan få monument-funktion.

Højer mølles sidste ejere drev mølleri og kornhandel til 1972, og møllen forfaldt så stærkt at den stod til nedrivning og at selv nationalmuseets mølleudvalg ikke ville have kunnet redde den, hvis ikke en kreds af Højers borgere med mere end almindeligt vidsyn havde grebet ind og dannet fonden til Højer mølles bevarelse den 3. januar 1974.

Initiativet støttedes kort efter af den lokale sparekasse og af bankerne i Tønder, og Nationalmuseet bistod med uundværlig eksperthjælp. Efter et halvt års forløb blev der fra skibsreder A. P. Møller og hustru Chastine Mc-Kinney Møller fond givet tilsagn om at fonden alene ville yde det af Nationalmuseets mølleekspert anslåede beløb til møllens restaurering.

I januar 1975 modtog fonden skødet på møllen, så man straks kunne gå igang med istandsættelsen, der stod på i to år. November 1976 opsattes møllevingerne

og i juni 1977 åbnedes de første to udstillinger i pakhuset; mens den egentlige indvielse først fandt sted to måneder senere. Ved denne lejlighed modtog fondens målbevidste formand, boghandler Tage Bundgaard, Højer, nøglen til møllen af skibsreder Mærsk Mc. Kinney Møller, hvis fond omsider havde investeret ikke mindre end 650.000 kr. i projektet.

Med tilskud fra Højer kommune erhvervedes også møllens kornmagasin, så man dermed sikrede sig muligheder for et påtænkt marskmuseum, og generøst skænkede de to sidste mølleejere møllefonden 10.000 kr.

I løbet af 1978 konserveredes møllen indvendigt, og kornmagasinet istandsattes, så det kunne blive midlertidig ramme om en smukt indrettet butik for kunsthåndværk.

De to første sæsoners overvældende store besøg af turister og lejrskoler bekræfter fondets visioner. Højer mølle er netop den bygning der manglede i byens kulturliv, så der i sommerhalvåret er et fast punkt at søge til Højer efter. Og for det i øvrigt så veludbyggede sønderjyske museumsvæsen er den en perspektivrig nydannelse.

Litteraturhenvísninger:

Niels Meyn og H. Loft: Danske Møller. Erhvervsforlaget. Kbh. 1934.

Hans Linow og Jens Lampe: Møller på Als. Åbenrå 1966.

D. Claus Rolfs: Geschichte des Kirchspiels und Fleckens Hoyer. Preetz 1926.

I. Stüdtje: Mühlen in Schleswig-Holstein. Heide 1968.

Møllefondens protokol og tegninger.

De anvendte arkivalier er oversat af W. Christiansen, Tønder.

Grænsestriden 1918-20

AF BJØRN SVENSSON

Redaktør Bjørn Svensson vurderer de to udkomne bind af professor, dr. phil. Troels Finks værk »Da Sønderjylland blev delt 1918–1920« og behandler i denne og en følgende artikel nogle af de problemer, der rejses. Han finder, at den sejrende politik også har sejret i historieskrivningen, og at det er gået for hårdt ud over modstanderne af den officielle politik.

Institut for grænseregionsforskning har udgivet foreløbig to bind af professor Troels Fink om afstemningstidens historie »Da Sønderjylland blev delt 1918–1920«, og et tredje vil følge. De to bind er på henholdsvis 288 og 208 sider, ialt 496, så der er tale om en grundig gennemgang af problemerne.

Når nu netop Institut for grænseregionsforskning står som udgiver, kunne man have ventet en fremstilling, der lagde særlig vægt på forløbet i grænseregionen og sammenhængen her med fortid og eftertid. Udgangspunktet for Troels Fink er imidlertid et andet. Han har villet skildre den officielle danske politik, som den blev ført i de to centre, af regeringen i København og af H. P. Hanssen med basis i vælgerforeningens tilsynsråds flertal, og berette om de vanskeligheder, som den måtte overvinde i forhold til de allierede og Tyskland og overfor indre modstand i Kongeriget og Sønderjylland. Og vennerne ikke at forglemme, for de var ikke alle lige heldige.

Bedømt i forhold til dette udgangspunkt er det en ypperlig fremstilling, Troels Fink har givet. Det er en speget historie, men trådene bliver redet ud med en detaljerigdom, der næsten kan virke overvældende. Og Troels Fink har efter omfattende studier formået at sætte de hjemlige stridsspørgsmål i den rette

internationale ramme med orientering om, hvorledes man så på det dansk-tyske grænse-spørgsmål i de bestemmende instanser i USA og England, Frankrig og Italien, forskelligt og i øvrigt skiftende selv inden for korte perioder.

Det var ikke mindst Kielerkanalens fremtid, der gav det sønderjyske spørgsmål storpolitisk interesse, og det var som bekendt en sag, som tilhængerne af en Danevirke-grænse spillede på med stor dygtighed. Troels Fink klarlægger omhyggeligt, hvad der var kandestøberier, og hvad der var storpolitiske realiteter; undertiden var afstanden ikke særlig stor, og især det franske gesandtskab i København, hvis trapper blev slidt flittigt af folk, der ville spænde ben for den officielle danske politik, bidrog til at reducere indtrykket af afstand. Det var jo Frankrig, der var ivrigst efter at stække Tyskland militært, og eftersom Kielerkanalen var bygget overvejende af militære hensyn for at lette forskydningen af de tyske flådestyrker mellem Østersøen og farvandene vest for Jylland, var den stærke franske interesse i en kanalordning forståelig. At de Danevirkefolk, der søgte at knytte løsningen af det dansk-tyske grænseproblem til en militærpolitisk kanalordning, var ude i farligt ærinde, må være lige så indlysende. Men USA var bange for konsekvenserne for Panamakanalen, så der var nok til at bremse.

I øvrigt lå en af de vigtigste scener i Paris, hos Fredskonferencen, også et område, der beherskes af Troels Fink. Vi får hele persongalleriet, også af de danske agerende og statter: H. V. Clausen, der var den danske regerings sagkyndige, overtræder omgående sine instrukser; Ionas Collin og Bent Holstein, der virker i kulisserne, opnår en des-

avouering af den danske regering; den danske fredsdelegation, som optræder med en enighed, der overrasker, blandt andet fordi i hvert fald franskmændene er klar over, at H. N. Andersen er uenig, skønt han tier. Paris er et mærkeligt kapitel i genforeningshistorien.

Foruden de politiske og storpolitiske interesser gjorde også personlige holdninger sig gældende, og derfor er det af værdi, at Troels Fink også har sans for at belyse indstillingen hos de personer, der står centralt placeret i udviklingen. Dog føler jeg mig ikke sikker på, at Troels Fink altid forstår at sortere motiverne ret. For eksempel skriver han i bind I, side 84: »Franz v. Jessen var en brændende fædrelandsven, men han nærede et ubændigt had til den radikale regering og ganske specielt til udenrigsminister Erik Scavenius, og det prægede hans holdning i årene 1918–20.« Det må man jo forstå sådan, at Franz v. Jessen af uvedkommende – dvs. i denne forbindelse usaglige – grunde nærede et sådant had til denne regerings medlemmer, at de krydsede den indstilling, han ellers ville have haft som varm fædrelandsven. Men var det ikke netop hans flammende tro på fædrelandets forpligtelser, der havde skabt hadet til regeringen?

Franz v. Jessens aversion gjaldt tyskerkursen, tilnærmelsen til Tyskland, som man havde betalt for højt, og som han havde kritiseret allerede under venstre regeringerne, der gik forud for den radikale, men linien blev fortsat af Erik Scavenius. Dennes censur strøg under verdenskrigen enhver omtale af Sønderjylland. Når f.eks. Franz v. Jessen sendte telegram til Berlinske Tidende om, at Anatole France havde skrevet en artikel om alle dem, der ser hen til Frankrig som befrier, alle de, der lider i Alsace, Lorraine, i Polen og Slesvig, så modtog Anatole France fra Danmark breve med beklagelser over, at han havde tiet om Slesvig. Det havde den danske censur nemlig strøget!

Og da Franz v. Jessen gjorde de franske

myndigheder opmærksom på de danske sønderjyder blandt de franske krigsfanger og dermed gav stødet til en gunstigere behandling af dem, stemplede udenrigsminister Erik Scavenius hans henvendelse som »uforsvarlig og under de forhåndenværende forhold i høj grad skadelig«. Tardieu, den franske statsmand, kommenterede senere sarkastisk, at den danske gesandt i 1919 på den samme udenrigsministers vegne erklærede, at Danmark og de danske sønderjyder aldrig ville glemme, hvad de skyldte det franske folk, fordi det havde tilstået disse krigsfanger en begunstiget stilling! Da havde Frankrig ikke glemt den modsatte holdning.

Et tredje eksempel: Da Franz v. Jessen ved en bestemt lejlighed havde kontaktet Clemenceau for at glatte ud efter en mindre velbetænkt artikel af Georg Brandes, fordømte Erik Scavenius overfor en københavnsk redaktørforsamling Franz v. Jessens virksomhed og erklærede, at Clemenceau var en »gammel afdanket politiker«, der »nu ikke længere blev taget alvorlig i politiske kredse«. Da Erik Scavenius som dansk udenrigsminister måtte anmode om at få det slesvigske spørgsmål taget op af den allierede fredskonference, var Clemenceau denne konferences præsident.

Derfor havde Franz v. Jessen – og med ham mange andre – al mulig grund til at mobilisere skepsis overfor den radikale regering og dens udenrigsminister, og man havde haft en bedre baggrund for at forstå begivenhederne, hvis Troels Fink havde trukket denne baggrund op.

Troels Fink søger at gøre ret og skel i dette værk. Han forklarer således forskellen mellem Zahle, der som dansk regeringschef stædigt fastholdt, at Flensborg skulle møde med absolut dansk flertal for at blive modtaget, og H. P. Hanssen, der kunne indse, at man ikke kunne sige nej til en dansk stemmeandel på f.eks. 49 %, og at det følgelig måtte blive et spørgsmål om hvor meget eller hvor lidt.

Fink skildrer også regeringens ivrige ven,

professor Aage Friis, som havde et væsentligt ansvar for Oktoberadressen 1918, der temmelig klodset var formet næsten som et opråb til det tyske folk: »Vi danske mænd og kvinder vender os til det tyske folk med indtrængende henstilling om helhjetet og klogt at lade den folkelige retfærdighed ske fyldest også over for vort folk.« Friis havde også et tungt ansvar i forbindelse med nationalbankdirektør Rubins artikel, der under pseudonym blev bragt i Preussische Jahrbücher 1911 for at appellere til tysk forståelse for de danske sønderjyder, men som rummede den uheldige vending om, at »kun tåber i Danmark og folk uden indflydelse tror på en genopvågning af artikel 5 eller lignende«. Uheldig var Aage Friis også, da han oplyste, at H. P. Hanssen havde godkendt artiklen, for slet ikke at tale om, at han anlagde sag mod Christmas Møller og andre, der nægtede at tro på, at denne oplysning kunne være sand. Disse forhold »vidnede om manglende psykologisk indsigt« og havde til følge, at »han måtte træde i baggrunden« (I 94), siger Fink. Udenrigsminister Erik Scavenius får et skudsmål, der antyder, at også han havde gjort landet en tjeneste ved at træde i baggrunden: »Som repræsentant for Danmark over for de allierede var Scavenius i den givne situation lidet egnet...« (I 77).

Selv H. P. Hanssen får hist og her en lille anmærkning, f.eks. i form af et citat fra et brev, H. V. Clausen skrev med beretning om fredsdelegationens svar, da den blev spurgt: »Hvorledes har De tænkt Dem den internationale kommission? Hanssen begynder at tale om en kommission af danske og tyske, og jeg må tisse på ham. Intet kunne være mere uheldigt at foreslå de allierede. Det blev da til en international kommission.« (I 200).

H. P. Hanssens indtræden i det radikale ministerium bliver fremstillet på en afbalanceret måde. Troels Fink har i bind II side 62 et helt afsnit om, hvorledes sagen må bedømmes, når man ser den med I. C. Christen-

sens øjne, og Troels Fink erkender, at der da tegner sig et dystert perspektiv. Så længe H. P. Hanssen var minister i Zahles regering, måtte hans politiske venner naturligt støtte denne; da H. P. Hanssen arbejdede for at indføre sønderjyderne i dansk politik via et særligt sønderjysk parti, hvor han i givet fald ville kunne møde i spidsen for 4–5 sønderjyske meningsfæller og dermed få afgørende indflydelse på hele partikonstellationen, idet Zahles flertal i folketinget kun udgjorde to mandater, så havde H. P. Hanssens ministerudnævnelse andre perspektiver end blot dette, at han skulle hjælpe med at kanalisere den genforenede del af Sønderjylland ind i den danske lovgivning og administration; dette kunne man have fundet en anden løsning på.

Alt dette til trods står vi alligevel her overfor en afgørende svaghed i Troels Finks værk. Det er nødvendigt at begrunde det udførligt, både fordi der endnu er mulighed for at få rettet nogle skævheder op i det afsluttende bind, men også fordi det under alle omstændigheder er ønskeligt at have et korrektiv stående samlet i et historisk tidsskrift til dette historiske værk.

Ingen skal sige, at Troels Fink savner hjerte og forståelse for de danske, der i 1920 blev efterladt syd for grænsen. Heller ikke savner han viljen til sandheds erkendelse eller respekt for den videnskabelige uvildighed. Men det er for tydeligt, at han mener, at den officielle politik var den eneste rigtige; hans sympati ligger klart hos det ene hold, og hans indfølelsesevne er væsentlig større, når det gælder dem, han er enig med, end de andre, og hans beundring for H. P. Hanssen slår for stærkt igennem til, at fremstillingen bliver retfærdig overfor dennes modstandere. Som så ofte er det de sejrende, der har skrevet historien, og distancen fra begivenhederne er åbenbart endnu for lille.

Det bekræfter sig, når Troels Fink i bind I side 12 kaster blikket bagud i anledning af, at H. P. Hanssen den 23. oktober 1918 i den

tyske rigsdag krævede opfyldelsen af § 5. Under fremmedherredømmet fandt H. P. Hanssen det ikke opportunt at slå på § 5, ifølge Fink: »»Protest«-folkene ville føre kampen på grundlag af retskravet i henhold til Pragfreden, medens »Forhandlings«-folkene ikke fandt det hensigtsmæssigt at basere kampen for danskheden i Sønderjylland alene på § 5.« Side 137 uddyber Troels Fink betragtningen med at fremhæve modsætningen mellem de protestfolk, der nu forlod § 5 og ville gå videre, end retskravet i henhold hertil berettigede, og »på den anden side »forhandlingspolitikens« tilhængere, der ikke havde pukket på § 5, men som havde fastholdt det idégrundlag, der var kæmpet på siden 1864.«

Ordvalget røber tydeligt Troels Finks sympati og antipati. Den fløj, der fandt det symbolsk for tyske metoder, at Bismarck i 1878 lod forpligtelsen til at holde en folkeafstemning i den nordlige del af Sønderjylland forsvinde ud i den blå luft, og som fremholdt de danske sønderjyders moralske krav i henhold til § 5 som stadig gældende, får nu at vide, at den har »pukket på« en ret, der er taget fra dem. Det er i øvrigt forkert, at protestfolkene alene byggede deres kamp på § 5. De fastholdt den, og de kunne på den måde lufte genforeningshåbet uden automatisk at risikere højforræderisag. Men samtidig ville de forhandle. De ønskede blot ikke at gå så vidt i forhandlingspolitikken som H. P. Hanssen. Et enkelt eksempel: H. P. Hanssen havde ønsket en artikel som den, Rubin skrev, for at lette forhandlingsklimaet, og han var så optaget af det, at han ved godkendelsen af artiklen ikke lagde mærke til rækkevidden af de ord, der stemplede dem, der opretholdt genforeningshåbet, som tåber og folk uden indflydelse. Og når H. P. Hanssen endnu i 1919, da han stod overfor de allierede, stadig arbejdede videre med sin forhandlingspolitik over for tyskerne, så H. V. Clausen måtte tyse på ham, forklarer det den mangel på tillid til, at H. P. Hanssen

kendte grænsen for, hvor langt han kunne gå i sin forhandlingsiver, som rådede blandt hans modstandere.

Hvorfor rejste H. P. Hanssen i det hele taget genforeningskravet med henvisning til § 5? N. J. Gotthardsen har givet udtryk for, at det vel var, fordi H. P. Hanssen dermed ville forhindre, at man kom for langt mod syd. § 5 kunne ved aktuel anvendelse afskrive de tab, der var lidt i nationalitetskampen. Det er dog ikke berettiget at ville bygge den af H. P. Hanssen og H. V. Clausen ønskede grænse på fremmedherredømmets henvisninger til § 5. Den snarlige opfyldelse af § 5, der var forudsat, ville have bragt Flensborg til Danmark, eftersom den i 1867 stemte med dansk flertal. Erik Scavenius røbede i 1925 sin frygt for, at Danmark i 1918–20 ved at påberåbe sig § 5 var blevet henvist til den konsekvens, at man måtte gå ned til linien fra 1867 og tage Flensborg med.

Ved siden af § 5 og uafhængigt af denne havde vi et krav på at få redresseret uretfærdigheden fra 1864. Troels Fink henviser jo selv til »det idégrundlag, der var kæmpet på siden 1864«, og dermed kan ikke være ment § 5, som først kom til verden i 1866.

§ 5 blev ikke opfyldt efter valget i 1867, men ophævet i 1878. En folkeafstemning i 1867 eller 1878 ville have givet en sydligere grænse. Skulle Tyskland nu belønnes for sin voldspolitik? Det var et af spørgsmålene.

Det afgørende spørgsmål måtte dog være, hvad Danmark magtede og kunne risikere ved kravet om at få fjernet historiske og aktuelle uretfærdigheder, og man skal ikke bebrejde de mere tilbageholdende deres skepsis og frygt, så lidt som man bør klandre dem, der ville gå videre end H. P. Hanssen, fordi de mente, at man kunne magte at hjælpe flere danske til Danmark, selv om der fulgte flere tyskere med.

Det er en misforståelse, at H. P. Hanssen i højere grad end Flensborgretningen byggede på selvbestemmelsesretten. En bloc-afstemningen i 1. zone var jo ret beset ikke

andet end et stykke valggeometri, der skulle redde Tønder og udelukke Flensborg. Det kunne ikke begrundes med selvbestemmelseretten at udelukke Flensborg, når man medtog Tønder, der i 1867, hvor Flensborg havde dansk flertal, kun havde 17,2 % danske stemmer, og som også i 1920 havde lavere dansk stemmeandel end Flensborg, der for resten ved afstemningen havde flere danske stemmer end Tønder, Aabenraa, Sønderborg, Augustenborg, Nordborg, Christiansfeld, Graasten, Løgumkloster og Højer tilsammen.

H. P. Hanssen skal ikke roses, fordi han i 1918 pukkede på den § 5, han tidligere havde sat i skammekrogen, og protestfolkene skal ikke dadles, fordi de nu afviser en snæver udnyttelse af den § 5, som de tidligere har krævet deres ret efter. H. P. Hanssen skal heller ikke roses på andres bekostning for sin holdning til selvbestemmelseretten.

Der var modstand mod en bloc-afstemningen og ikke alene blandt dem, der ønskede Flensborg med eller en grænse ved Danevirke. Også socialdemokraten I. P. Nielsen søgte – hvad Fink ikke nævner – ved socialistkongressen i Bern februar 1919 at opnå enighed mellem de danske og de tyske forhandlere om en anden løsning: »Jeg fremsatte tanken om en kommunevis afstemning gennem hele Slesvig, og på grundlag af den, under skyldige hensyn til geografiske, økonomiske og befolkningsmæssige forhold at trække grænsen, men denne tanke blev kun betinget støttet af en af de tyske partifæller og faldt.« (Grænsevagten 1929, side 321).

Blokafstemningen blev et af de store angrebspunkter for tyskerne bagefter; de betragtede den som en voldførelse af selvbestemmelseretten, og Hartvig Frisch beklagede i 1929, at man ikke havde fået sogneafstemning i stedet for blokafstemning, thi talen om, at grænsen nu er fremgået af selvbestemmelseretten er »et nationalt dogme, der hindrer os i at forstå ikke blot de uforstandige, men også de forstandige tyskere,

medens sandheden er den, at grænsen er draget af H. P. Hanssen og H. V. Clausen.« (Grænsevagten 1929, side 309).

Også udenrigsminister Erik Scavenius distancerede sig senere fra den grænselinie, han havde sat så meget ind på at få realiseret. I slutningen af 1930'erne synes han at have været inde på tanken om, at Danmark skulle prøve at komme tyske grænseflytningskrav i forkøbet ved selv at foretage en justering omkring Tønder, og i 1940 bragte Scavenius som udenrigsminister selv spørgsmålet på bane overfor den tyske gesandt, dog med den konklusion, at tidspunktet netop nu var uheldigt, og at det nok var bedst at drøfte det i forbindelse med nyordningen af Europa (Sønderjysk Månedsskrift 1973, side 413–414).

Det må nok betragtes som en fejl, at H. P. Hanssen fik sin vilje med hensyn til blokafstemningen. Den betød ikke det ventede værn for liniens retfærdighed; den betød derimod en psykologisk afvisning af de danske syd for linien, og den skabte et behov for en Flensborgbevægelse, der igen betød strid med Aabenraa-retningen.

Uden blokafgrænsningen havde man lettere kunnet udskyde en strid om de forskellige mulige løsninger. I denne forbindelse er det værd at huske, at Scavenius altså fandt, at der var en logisk sammenhæng mellem § 5 og 1867-linien. Det bør også nævnes, at ikke alene de allierede syntes, at Danmark var for tilbageholdende. Det syntes socialdemokrater i de andre nordiske lande også. På den socialistiske konference i Bern i februar 1919 var man til at begynde med ikke særlig tilfredse med det forslag, de danske og tyske partifæller var enedes om. Skandinaviske partifæller mente, at alt, hvad der i 1864 påviseligt var dansk, burde føres tilbage til Danmark igen. Socialdemokratiet kunne efter kritikernes opfattelse ikke godkende, at »blot man beholdt det, man på den måde havde taget, tilstrækkelig længe og behandlede den indfødte befolkning tilstrækkelig

hårdhændet, så man fik den nationaliseret, så var det med rette disse stormagters ejendom«. Man ville altså ikke præmiere voldspolitikken. I. P. Nielsen, der har givet disse oplysninger (se Grænsevagten 1929, side 321), tilføjer, at han anerkendte fuldt ud det moralske standpunkt, der lå til grund for denne opfattelse, selv om han ikke kunne gå ind for forslaget.

Fink omtaler ikke dette mellem spil, som dog betyder en moralsk anerkendelse også til de danske, der havde denne videregående holdning; han vurderer Bern (I 220) sådan, at konsekvensen for det danske socialdemokrati blev, at det ikke ydede aktiv støtte til den danske bevægelse i Flensborg, og »for de tyske partiorganisationer i 1. og 2. zone en tilskyndelse til at acceptere, at 1. zone ville blive afstået til Danmark«.

Det sidste er ikke rigtigt. Frede Nielsen oplyser side 104 i »Fra udmark til forpost«, at socialdemokraterne i grænseregionen protesterede imod, at de ikke havde været repræsenteret direkte på Berner-konferencen, som de ikke følte sig bundet af, »i hvert fald ikke dem allesammen«. De slesvig-holstenske socialdemokrater var med i Neumünstererklæringen af 22. april 1919, der blandt andet stillede som betingelse for landafståelse, at to trediedele af de valgberettigede (dvs. 83 % af de afgivne stemmer ved en valgdeltagelse på 80 %) skulle stemme dansk. Både partiorganisationerne, arbejder- og soldaterrådene og myndighederne gik ind i en voldsom kampagne for i hvert fald at bevare Flensborg på tyske hænder. Det gik løs med eksklusion, arrestationer og mødeterror. Men det danske socialdemokrati, der i årenes løb havde gjort alt for at få danske arbejdere i Sønderjylland til at støtte og stemme på de tyske socialdemokrater, gjorde intet for at neutralisere virkningen af de følger, det nu fik i afstemningskampen.

Grænsestriden fremkaldte på dansk side en bitterhed, der gjorde sig stærkt gældende gennem mange år. Ingeborg Refslund Thom-

sen har fortalt om et sølvbryllup, der blev delt i to fester, en for Aabenraa-folk og en for Flensborg-folk, for man ville ikke have festen ødelagt. Hvorfor blev denne bitterhed så stærk?

Troels Fink mener, at det er månederne fra august 1919 med deres »strid for og imod H. P. Hanssen, der især forbitrede sindene hos tilhængerne af de to retninger i sønderjysk politik«. Det er efter min mening en fejlvurdering. Kampen imod H. P. Hanssen kan vel have skabt bitterheden hos hans tilhængere, men hos hans modstandere må der søges andre årsager.

Hos H. P. Hanssens modstandere var der tale om en opsamling af en lang række faktorer, der tildels rakte bagud i tiden og hang sammen med hvad de syntes var en for vidt-dreven forhandlingspolitik over for tyskerne, dels skyldtes hans og måske især hans tilhængeres lejlighedsvis kølige holdning over for Flensborg, dels hans alliance med en radikal regering, man ikke havde tillid til, og også harme over den socialdemokratiske del af regeringens basis. Når f.eks. H. V. Clausen i et foredrag på Roskilde højskole sagde, at vel havde Flensborg en dansk minoritet, »men det er en dansk koloni i en tysk by på samme måde som Kiel og Hamborg«, så kompromitterede det i manges øjne H. P. Hanssen-fløjens oprigtighed med hensyn til Flensborg. Troels Fink kommenterer (II 125): »Men det var fra flertallets synspunkt udelukket på det grundlag at bryde staven over H. V. Clausen.« Vel, men det var jo ikke personen, men hans udtalelser, man skulle bryde staven over.

For mennesker, der følte svære samvittighedskvaler ved at lade en så stor danskhed som den i Flensborg by i stikken, var det jagende bittert at vide, at anskuelser som H. V. Clausens lå bag den danske holdning over for Flensborg, der til tider var så kølig, at den måtte virke som en afvisning.

Flensborgbevægelsen tog form, da Vilhelm la Cour opdagede, at nu rejste H. V. Clausen

til Paris for at virke for en grænse nord om Flensborg, dersom afstemning ikke kunne gennemføres. Troels Finks kommentar (I 149): »Svagheden ved Flensborg-agitationen var dens hypotetiske forudsætninger; dens ledere kunne roligt have afventet, om der nu blev en afstemning eller ej.«

Imidlertid erkender Troels Fink jo (I 199), at »i realiteten blev nok Flensborgs skæbne afgjort ved, at en-bloc-bestemmelsen for Nordslesvig blev akcepteret«, dvs. allerede den 17. november 1918. Men når Flensborg-

folkene allerede dengang tabte et slag, fordi de for sent opdagede, hvad der stod på spil, kunne det kun opfordre til ikke igen at komme bagefter, og nu regnede alle med, at afgørelsen var oppe over.

Jeg finder, at Troels Fink i meget af sin berettigede kritik mod Danevirkefolkene med sine generaliseringer rammer også Flensborgfolkene, og at han miskender Flensborgbevægelsen og dens ledende mænd.

Det vil jeg gerne vende tilbage til andetsteds i en større sammenhæng.

Tysk grundighed:

1) Kort afsendt fra Christiansfeld til Haderslev. Afsenderen har glemt at klistre et frimærke på, men postkontoret har ikke undladt at sætte et stempel på, selv om der ikke var noget frimærke, der skulle annulleres. Foruden poststempellet har man med farveblyant skrevet »10« for at angive, at der ved udleveringen til adressaten skulle opkræves 10 Pfennig i strafporto.

2) Her har grundigheden svigtet: Et postkort fra godsbanegården i Rødekro er korrekt frankeret med 7½ Pfennig. Men man har glemt at annullere frimærket. Ankomststempel er også blevet glemt. Kortet er fra 1917 – måske de sædvanlige embedsmænd har været i krig, så grundigheden var sendt med til fronten. Kortet er sendt – for det fremgår af bagsiden, at modtageren *har* hentet sit gods.

Om lanternernes oprindelse

AF FINN STENDEVAD

I dobbelthæftet 1977, som delvis blev udfyldt med stof, der var fælles med museums-årbogen, skrev museumspædagog fr. Inge Adriansen, Sønderborg, om skikken med at gå med lanterner (side 422). Bibliotekar Finn Stendevad, Esbjerg, uddyber den ældgamle baggrund for det, der i dag betragtes som en børneleg.

Jeg har med interesse læst Inge Adriansens artikel: »Lanterne lanterne« i Sønderjysk Månedsskrift 1977, 12. Må jeg som aktiv udøvende og praktiserende lanternegænger og sanger fra min barndom, i 50'erne, give et bidrag til lanterneforskningen, som der nu, hvilket er særdeles glædeligt, er taget hul på.

At vi rent spontant, under eftermiddagens leg, pludselig fandt på, at i aften ville vi gå med lanterne, er korrekt, men at det udelukkende skulle foregå i september, fordi da kunne en lun og frem for alt stille sensommeraften muliggøre, at man kunne gå med papirlanterne med levende lys i, tror jeg ikke på. Da skikke ikke beror på en tilfældighed, er det ganske bestemt heller ikke nogen tilfældighed, at lanternegang i Sønderjylland foregik i september. Jeg skal i det følgende prøve at pege på nogle indicier, der bekræfter, hvad jeg nu vil antage, nemlig, at lanterneskikken skal ses i et større perspektiv, i en større sammenhæng, i sammenhæng med årets gang.

Om begrebet »lanterne« siger Cirlot¹: »Like all »lights« that are independant of the light – that which, in other words, is severed – the lantern symbolizes individual life in the face of cosmic existence, transitory fact in the face of eternal truth, distraction in the face of essence. This explains the

magic use of lanterns.«

Efter denne forklaring vil vi vende os til årets cyklus. Vi ved, det nævner Møller² blandt andet, at vore forfædre helt tilbage i den hedenske tid havde fester, frugtbarhedsfester på de fire afgørende tidspunkter af året: På årets længste dag, på årets korteste dag, som på de to tidspunkter, hvor dagen og natten var lige lange, jævndøgnene. Under disse solhvervs- og jævndøgnsfester, der markerede et årstidsskifte for det gamle bondesamfund, bar eller kørte man symboler på solen rundt i sognet, vi kender jo solvog- nen fra Trundholm mose. Disse hedenske offerfester var så indgroet i agrarsamfundet, at romerkirken var klar over, at man ikke kunne afskaffe dem. I stedet benyttede man sig af dem og lagde de for kristendommen vigtigste helligdage omkring disse tidspunkter. Vi skal lige tænke på, at det her drejer sig om den katolske kristendom. Forårsjævndøgnsfesten, omkring den 24. marts (Bauer³ siger ganske vist den 25., men Grotefend⁴ siger, at kun i skudår, kan det være den 25.) omkonverteres af romerkirken til Mariæ bebudelse. Sommersolhvervsfesten den 24. juni, bliver til Johannes Døberens fødselsdag. Efterårsjævndøgnsfesten er Johannes Døberens undfangelsesdag. Vintersolhvervsfesten bliver til Jesu fødselsdag.

Vi kan nævnte, at vi ved juletid har en, formentlig hedensk overleveret skik med at tænde julelys, at vi nok har et eller andet med lys ved forårsfest, samt at vi på Johannes Døberens fødselsdag brænder Sct. Hansblus og sender heksene til Bloksbjerg, her til følger sig lanterner med lys i ved Johannes bebudelse, i september, ved efterårsjævndøgn.

Begynder det at ligne noget? J. S. Møller²

skriver specielt om efterårsjævn-døgnstids-punktet: »De måtte umiddelbart føles som kritiske dage for mennesker, der var henvist til egen viden, så de har måttet tage de forholdsregler, som traditionen nu en gang havde anvist dem« – og videre: »Og vore gamle forfædre har dog utvivlsomt ved direkte iagttagelse nok kunnet skønne, når dag og nat var lige lange«.

Det er nærliggende at antage, at vore forfædre har anset tidspunktet, hvor dag og nat er lige lange, efter hvilket tidspunkt natten vil blive gradvis længere end dagen og således få overtaget over lyset, som afskeden med det livgivende lys eller solen, om man vil. Måske har man villet styrke selvtilliden overfor det mørke, der kommer, ved at vise, at man også selv kunne producere lys, sol, og dermed trodse mørket. Lyset, solen var jo det alt afgørende i vort korndyrkende samfund dengang. Ligesom man tog imod solen i marts ved forårsjævn-døgn, såtid, tager man afsked med den ved efterårsjævn-døgn, hvor høsten tages i hus.

At netop denne tid var et skarpt vendepunkt i bondesamfundet, ser vi netop deri, at høsten skulle være i hus i løbet af denne tid, omkring jævn-døgn, hvorefter man fejrede en stor høstfest for at markere dette tidspunkt. Desuden skulle den senest være i hus til Mikkelsdag, flyttedag, der er den 29. september. Selve navnet flyttedag og alt det, der er forbundet med Mikkelsdag, markerer også starten på noget nyt, et skift.

Når Mensing⁵ og Meyer⁶ kæder lanterneskikken sammen med Mortensdag, der jo er 11. november, skyldes det blot, at høsten, der i Danmark skal være i hus omkring Mikkelsdag, i Mellemeuropa først skal være i hus omkring Mortensdag i følge Møller². Det bekræfter kun lanterneskikkens sammenhæng med høsttiden, jævn-døgnstiden.

Endelig kan nævnes, at Grotefend⁴ anfører, at jævn-døgnsdagen, den 23. september, på latin hedder Latere Ebennacht. Da vi jo kender adskillige tilfælde, hvor menigman-

den har misforstået latinske sætninger og udtryk, f.eks. abra kadabra, i førreformatio-nens katolske middelaldersamfund, kan Latere Ebennacht udmærket have alliteret hen i retning af »laterne«, så man ad den vej kan være blevet tilskyndet til at gå med lanterne netop i tilknytning til den dato.

Som kuriosum skal til slut også peges på en finsk skik.⁷ Den kaldes Lysgille. Henholdsvis i midten af marts og i midten af september fejrede håndværkerne i deres værksted den sidste dag og den første dag, man skulle bruge lys til arbejdet. Det kan forskudt til vore breddegrader fint passe på de to jævn-døgnstidspunkter og således være i familie med vore lanterneskikke.

Afsluttende skal også lige nævnes, at vi dengang altid fik at vide af vore forældre, at lanterneskikken hang sammen med afskeden med solen, sommeren, den lyse tid. Vi sang en tekst, der er identisk med den, der står i Inge Adriansens artikel, eller som i alt fald var særdeles lig den. Den er, med al mulig respekt for museumsinspektør Holger Jakobsens gendigtning, også den eneste, der giver mening, hvis man går ind på min tese, som anført i dette indlæg. Vore forældre fortalte også, at man i deres barndom ofte brugte udhulede græskar, kålrabi eller lign., da papir dengang ikke var så almindeligt som i dag. Dette kan også være et indicium for, at skikken går længere tilbage, end papirfremstillede lanterner har eksisteret.

Det største udvalg af Lanternesange finder man nok hos Jöde⁸, der har udgivet flere samlinger af børnesange. Han har netop ordnet lanternesangene ind mellem årstidens sange, hvor han opererer med martssange, solhvervssange, lanterne sange, martinssange og julesange. Alle de tekster, han anfører, kommer så at sige fra det nordtyske område. De fleste kommer fra Hamburg, nemlig ca. 8–10 tekster, 4–5 fra Holsten, 2 fra Lübeck og 2 fra Hannover, 1 fra Bremen og som det fjerneste 1 fra Altmark. Altmark er det område, der ligger inden for en firkant afgræn-

set af Wittenberg i nord, Magdeburg mod syd, Wolfsburg mod vest og Berlin mod øst.

Jeg håber med dette indlæg at have fremført nogle vægtige indicier for, at lanterne-skikken skal ses i et større perspektiv.

Kilder:

1. Cirlot, J. E.: A dictionary of symbols. London, 1962.
2. Møller, J. S.: Fester og højtider. Bd. 2, 1933.
3. Bauer, R.: Calender for årene indtil år 2200 e. Kr.
4. Grotefend, H.: Taschenbuch der Zeitrechnung. 1941.
5. Mensing, O.: Schleswig-holsteinisches Wörterbuch.
6. Meyers Enzyklopädisches Lexikon, Bd. 14, 1975 (under: »Laternenumzüge«).
7. Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder. Bd. 1, 1956 (under: »Arbejdsfester«).
8. Jöde, Fritz: Ringel Rangel Rosen. Udgivet første gang 1911, sidste gang 1949. Udgivet i Wolfenbütte og Leipzig. Heri det absolut største udvalg.
9. Jöde, Fritz: Der schleswig-holsteinische Musikant. u.a.

Bog anmeldelser

L. S. Ravn: Lærerne i Nordslesvig ca. 1814–1920.

1. halvbind. Udgivet af Historisk Samfund for Sønderjylland, Åbenrå 1978.

Tidligere stadsskoleinspektør i St. Heddinge L. S. Ravn, som tilbringer sit otium i Haderslev, er en myreflittig mand, som atter har produceret et digert personalhistorisk værk, der som de tidligere er udarbejdet med stor omhu og akkuratess. Historisk Samfunds formand, landsarkivar Peter Kr. Iversen siger i forordet blandt andet: »Der er kun få, der har et så lykkeligt otium, som er blevet forundt fhv. stadsskoleinspektør L. S. Ravn. Han har tidligere som emeritus udsendt de to omfangsrige bøger: Danskuddannede folkeskolelærere i Nordslesvig under preussisk styre, 1966 og Lærerne under sprogreskripterne 1851–64, 1971 samt en række artikler og kan nu i den høje alder af 83 år udsende sit store værk om de nordslesvigske lærere. Med enestående flid og opsporingstalent har L. S. Ravn ydet fremragende bidrag til den sønderjyske skoles historie. Specielt har han været med til at kaste lys over lærernes herkomst og uddannelse, og hans arbejde på dette område vil være af blivende værdi for

forskningen fremover«.

L. S. Ravn, der selv optræder i bogen, idet han er læreruddannet i Haderslev og før 1920 var lærer i Holm ved Nordborg, oplyser, at bogen foruden de sønderjyske landsdele, der i 1920 blev genforenet med Danmark, omfatter de otte sogne ved Kolding, der indtil 1864 hørte til hertugdømmet Slesvig, men ved fredsslutningen blev lagt til kongeriget. Efter skolefortegnelserne drejer det sig dog kun om tiden indtil omkring 1864.

Foruden en alfabetisk fortegnelse over alle lærerne, der tæller over 3100 navne, bringer bogen den nævnte alfabetiske fortegnelse over alle landsdelens landsbyskoler og desuden købstæderne og Christiansfeld med et tilføjet register over alle de lærere, der har været knyttet til den eller de pågældende skoler, samt oplysninger om lærernes uddannelse på tyske og danske seminarier i tiden 1781 til 1920. Dette afsnit omfatter foruden

oplysninger om de enkelte seminarier, herunder præstegårdsseminarierne, med fortegninger over de lærere, der er udgået fra seminariet og har fået embede i Nordslesvig, hvor antallet ikke er alt for stort, Tønder og Haderslev, endvidere afsnit om situationen 1820–48, krigen 1864, forberedelse til optagelse på seminariet, statistik m.v.

På de 40 sider, hvor L. S. Ravn bringer oplysninger om lærernes uddannelse m.v., citerer han indledningsvis en udtalelse fra 1817 af generalsuperintendent Adler, hvori denne giver en bedømmelse af lærernes kvalifikationer og hvori det hedder, »uagtet al den opmærksomhed, hvormed den danske regering altid har omfattet skolerne, led her-tugdømmet Slesvigs skoler for omkring 20 år siden af væsentlige mangler« og selv om der i årene op til 1800 var gjort fremskridt ved skoleregulativer for de enkelte provstier, betød skoleloven af 24. august 1814, der for øvrigt kom til at virke helt op til 1920, en ny situation. Dette afsnit bringer også oplysninger om retslige forhold samt en række tabeller over antallet af lærere udgået fra danske og tyske seminarier. Vi ser her det interessante, at der foruden fra Tønder seminariets danske afdeling i 1860–69 er ansat 46 lærere, der er udgået fra et dansk seminarium, deraf mange efter 1864, og i 1870–79 endnu én, (nr. 2758), der ganske vist var lærer ved en privat skole i Åbenrå. Fra tyske seminarier var der i tiden fra 1790 til 1920 ialt ansat 1311 lærere, hvoraf 246 i tiden op til 1869 og fra 1880 til 1920 323 lærerinder. Så sent som 1898 var endnu 161 eller 60 % af ene- eller førstelærerne dansk-uddannede, i 1908 var tallet faldet til 85 eller 31,6 %. I 1920 var der endnu 11 ene- eller førstelærere tilbage, der var udgået fra den danske afdeling i Tønder.

Som eksempel på, hvad man fra allerhøjeste sted krævede af den tyske lærer, fremdrager L. S. Ravn et den 18. oktober 1890 udstedt reskript, som er underskrevet af kejser Wilhelm II, og hvori det bl.a. hedder:

»Allerede i længere tid har den tanke beskæftiget mig at nyttiggøre skolen (lærerne) for at modvirke udbredelsen af socialistiske og kommunistiske ideer«, så det var ikke kun danskheden, der blev bekæmpet i de preussiske skoler. Kejserens fødselsdag blev dyrket og skulle som festdag indføres i skolens »Schulchronik«, hvor vi også vil finde op til 20 festdage, beordret i anledning af de tyske hæres seje i krigen 1914–18.

I 1920 valgte 277 lærere at gå i den danske skoles tjeneste, 85 ved den tysksprogede og 192 ved den dansksprogede afdeling.

Endelig lidt om bogens vigtigste og mest omfattende afdeling, selve lærerbiografierne, der fylder 372 af bogens 534 sider. De mere end 3150 biografier er selvfølgelig uensartede, men bringer så vidt muligt oplysninger om fødsel og død og evt. ægteskab samt om uddannelse og stillinger og evt. tillidshverv. Det er forbløffende, hvor omfattende oplysningerne i virkeligheden er, og vi må nære den dybeste beundring for den flid og det kæmpearbejde, der ligger bag, og arbejdspræstationen bliver ikke mindre af, at der foruden de enkelte skolers arkiver er benyttet et utal af trykte kilder, denne fortegnelse fylder omtrent fire sider.

Til slut en enkelt lille rettelse. Da jeg bladede biografierne igennem for at studere dem lidt nøjere, var jeg selvfølgelig også nysgerrig, jeg søgte efter de lærere, jeg selv kunne huske fra min tyske skoletid i Hertug Hans Skole i Haderslev fra 1916–20. Blandt disse er nr. 926 Hans Chr. Hansen, som vi for øvrigt kaldte Bussemand-Hansen, om ham oplystes det – jeg vil tro ved en afskrivningsfejl – at han har været lærer i Ylvesbøl 1900–20, men det er ikke helt rigtigt, idet han var lærer i Lunden i Holsten, da han i 1910 kom til Haderslev, jfr. for øvrigt lærerfortegnelsen, Haderslev, hvor årstallene for Haderslev er rigtige 1910–20. Han var byrådsmedlem frem til 1922, da et nyt reduceret byråd på 19 medlemmer mod hidtil 30 valgtes.

Olav Christensen.

De nordslesvigske amtsbaner.

Udgivnet af Landsarkivet for de sønderjyske landsdele. Åbenrå 1978. 129 sider.

Mens Åbenrå amtsbaners arkiv fylder de første 90 sider, optager Sønderborg amtsbaner kun de næste 34 sider, og Haderslev amts jernbaners papirer i landsarkivet fylder ikke mere end 2½ side. Dette jernbanearkiv skal have været anbragt på loftet på amtsbanegården, hvorfra det åbenbart er forsvundet ved en ukendt lejlighed. Det, der i dag

findes, befandt sig i Haderslev amtsråds arkiv, da dette blev afleveret i 1973.

I Åbenrå-delen finder man blandt andet et meget stort antal matrikelkort.

Det er arkivarerne H. Heilesen og J. Witte, der har forestået ordningen af henholdsvis Åbenrå- og Sønderborgarkiverne.

Edith Bergholt Andersen: Kroen i Halk og kredsen omkring den 1900–1960.

Udgivnet af Historisk Samfund for Sønderjylland. 128 sider. Ill. Pris indb. 45,- kr. For medlemmer og abonnenter på Sønderjysk Månedsskrift 25,- kr.

Det er altid interessant at læse beskrivelser fra ens hjemegn, og Edith Bergholt Andersen's bog om kroen i Halk og kredsen omkring den er da heller ikke nogen undtagelse.

Vi hører indledningsvis om forfatterindens bedstefar, Johannes Bergholt, der kom fra Gabøl. Han skulle giftes, men man fandt det ønskeligt, at det unge par fik en gård længere mod øst på de mere givtige jorder, og da man havde hørt om en ejendom på næsset, der skulle være til salg, drog han af sted med sin far. De tog ind på Halk kro for at spørge om vej, men i stedet for at svare, foreslog kromanden, at de skulle købe kroen. Han tænkte alligevel på at lægge op. Det var jo noget overraskende, og efter en del snakken om tingene kiggede far og søn nærmere på lokaliteterne. Og som så ofte var det en lille tilfældig ting, der gjorde udslaget: Sønnen fik gennem et loftsvindue øje på det solglitrende Lillebælt, og det var mere end indlandsmanden kunne stå for. Han vendte sig mod faderen og udbrød: Her bliver jeg, vi køber kroen!

Samme bedstefar, Johannes Bergholt, må have været en spændende person. Selvstændig, humoristisk, pågående, ærlig og slagfærdig og dertil et impulsivt gemyt, der ofte kunne komme med heftige udbrud, men altid hurtigt blev god igen. Han besad den store evne at kunne bede om undskyldning for sin opførsel, hvilket vel også var med-

virkende til at folk stadig kom hos ham og holdt af ham.

Edith Bergholt Andersen beskriver sin bedstefar som et menneske, der havde et stort hjerte for de små i samfundet. Ja, han foretrak faktisk dem fremfor de mere veletablerede og rådede dem, så godt han kunne. Hans sans for originalerne, hvor af der kom mange på kroen, afslører en stor menneskelig forståelse og interesse. Dette er vel også dybest set grunden til, at der skabtes en kreds omkring kroen og dens ejer, og at dens historie er værd at læse.

Bogen er fyldt med anekdoter og muntre historier.

Der er historien om en markedstur til Haderslev, hvor forfatterindens mor og en veninde (veninden, Marie Efsen, har jeg kendt særdeles godt, hun var en ganske prægtig kvinde) tager mod til sig og prøver den »mekaniske« rutsjebane. Ellers kendte man kun til hestetruckede karruseller. De medbragte børn blev stående og så betuttede på de dristige mødre, der suste rundt. Imens »de lystige koner fra Halk« muntrede sig, blev afkommet borte for sig selv og hinanden, og der var gråd og tænders gnidsel, før alle atter fandt sammen. Hvorefter man sammen forundredes over verdens tykkeste dame – dog afstedkom en venlig opfordring til ved selvsyn at konstatere, at det var ægte varer alt sammen, nogen forlegenhed.

Og der er historien om den fremmede, pelsklædte dame, der kom ind på kroen en dag i 1954 og bestilte en kop kaffe hos bedstefaderen, der svarede: »Tja, hvis du gider gå over til min svigerdatter gennem køkken-døren og bede hende lave den, så værsgo.« Damen tog kaffen med tilbage til skænke-stuen og sludrede videre med værten. De hyggede sig, og lidt efter kom et par stam-gæster, der gav sig til at spille kort. Da de lidt efter skulle have øl, og det var kvinde-arbejde at hente øl, og der nu ikke var andre kvinder til stede, sagde bedstefar meget lo-gisk: »Vil du hente fem øl i køkkenet?«, og det gjorde hun uden at blinke. Efter mere snakken ville damen betale: »Bedstefar nævnte et tilfældigt, lille beløb og sagde så: »Du kan lægge pengene i kassen i bunden af skabet.« »Jamen, jeg skal have vekslet,« sva-rede hun. »Det er i orden, så gør du bare det,« sagde bedstefar og fortsatte sit kort-spil.« Det pikante ved historien er, at ingen aner, hvem den elegante dame var, eller hvad hendes ærinde egentlig var.

Om bedstefaderens private ikke helt al-mindelige helseforanstaltninger fortæller dat-terdatteren, at hans glæde over Lillebælt va-rede hele livet. Den betød blandt andet et dagligt bad i bølgerne uanset temperaturen med dertil hørende strandpromenade, før han klædte sig på. Var det frost, tog han en økse med, så han kunne hugge hul på isen før badet. Det blev han ved med, til han var 70 år – så gik han over til en kold douche

hjemme. Han tog en flaske saltvand med hjem fra badeturen – den var god at drikke i dagens løb. En anden »naturmetode« bestod i at fjerne det halve sovekammervindue, så han kunne være sikker på, at der altid var frisk luft derinde, hvor han sov. Fluenettet, han erstattede ruden med, hindrede absolut ikke sneen i at komme ind, og hans kone frøs meget i starten. Efterhånden vænnede hun sig dog til det lige som til så mange andre af hans påfund: Han drak terpentino-lie og scorpionolie hver dag, han gik med rå løgringe i næsen og om natten lå han med røget flæsk inden i et uldent tørklæde, han havde om halsen. I øvrigt kurerede han ger-ne selv sine gebrækligheder, og skulle det endelig være, havde han større tillid til dyr-læge Buthmann fra Haderslev, der som han selv foretrak lunken snaps, fremfor en »men-neskelæge«. For resten drak han ikke selv ret meget – specielt ikke, når man betænker hans erhverv.

Der må have været noget godt i hans pri-vate helbredsforanstaltninger, og dertil har han haft et sandsynligvis medfødt godt hel-bred, thi Johannes Bergholt døde først i 1960, 86^{1/2} år gammel.

Forfatterinden, der i dag bor på Sydfyn, har en forbavsende god hukommelse, at hun har kunnet huske og nedskrive alle disse løs-revne glimt fra livet i og om Halk kro, og jeg er sikker på, at hendes bog vil blive læst af mange med fornøjelse, ikke mindst af folk fra Næsset.

Ruth Simonsen.

Fra Bov Sogns Museum.

Udgivet af Historisk Samfund for Vis Herred. 40 sider. Ill. Årgang 1. 1978. Redaktør: Knud Jensen, Padborg.

Vis herred blev delt ved grænsedragningen i 1920 – i dag omfatter den danske del det meste af Bov sogn og Frøslev fra Hanved sogn. I 1970 oprettede man Historisk For-ening (eller Samfund??) for Vis herred, og foruden resterne af det gamle Vis herred reg-ner man Holbøl sogn fra Lundtoft herred med til det naturlige virkeområde.

Nu er den første årbog under politiassi-stent Knud Jensens redaktion udsendt, en lille, vel illustreret publikation, og som for-eningens og årbogens første opgave står na-turligvis indretningen af den gamle gård Ol-demorstoft til museum. For at få klare linier skriver redaktøren selv om ejendommens navn, er Oldemorstoft eller Valdemarstoft

det mest korrekte? Tilbage i litteraturen møder man en del varianter – blandt andet den egentlig meget mundrette form Wolmers-tofft, som faktisk ville være en salmonisk løsning, og i 1652 kommer Olmerstowt, gengivet af Danckwert som den da anvendte folkelige form, en form, der også er mere

ligetil end det nu vedtagne, som Pontoppidan staver den i 1781.

En artikel om Holdbi kro, der i mere end 250 år blev drevet af samme slægt, og sognefoged Chr. Rossens erindringer fra 1800-tallets anden halvdel kan glæde flere end just de lokalkendte.

ibs

R. P. Sørensen: Erindringer og bekendelser.

Eget forlag. I kommission hos Padborg Boghandel. 136 sider. Pris 43,50 kr.

Skulle der være ganske enkelte, der ikke har været på vandring med R. P. Sørensen, enten i radioen eller i en avis eller i virkeligheden, så har de chancen nu for at slå følge med ham. De, der allerede har prøvet, vil af sig selv finde ud af, at bogen »Erindringer og bekendelser« byder på både en opfriskning af gamle oplevelser og på nye betragtninger.

Forfatteren indrømmer indledningsvis beredvilligt, at han holder meget af veje og især af at gå vild, hvorefter han med større og mindre sidespring beskriver sin livsvej – dog uden at gå vild.

Han skildrer barndommen, de første erindringsglimt om de tidligt døde forældre, senere i sammenhæng årene sammen med to søskende hos plejeforældrene Peder Pedersen og Petrine i Voel, det barnløse ægtepar, der tog børnene til sig, ikke for pengenes skyld, men fordi forældrene var deres venner i Herren. Der fik de et godt hjem.

Havde Arbejdstilsynet eksisteret dengang, havde det unægtelig haft noget at se til og ikke blot som i dag nogle få initiativrige drenge i Hirtshals. R. P. Sørensens skildring af de mange arbejder, han i en tidlig alder blev sat til, er typisk for den tids landbodrenge – den sparsomt tilmålte tid, der blev anvendt på skolegang ligeledes. Men hans tidlige vakte og helt bevidste glæde over naturen, livet i det frie og dyrene på bolstedet er én lang understregning af, at en barndom uden mange penge ikke behøver at være en fattig barndom. Skildringen af de mange pligtarbejder og de mange, mange fritidsysler, som ofte griber ind i hinanden, er

charmerende kapitler – en vidunderlig foretagsomhed parret med videbegærlighed, lunt kommenteret med senere erhvervet kontant viden. Man kunne unde et utal af stenbrobørn de oplevelsesmuligheder.

Videre frem ad livets vej går det, skolegang og udlængsel, en lykkelig barndomstid, »ikke så fri som nutidsbørns, men tryk og med et godt underlag for fantasi og følelse« er slut, den første plads, der var alt andet end en succes – manden på gården var ikke dygtig – »vistnok den landmand, jeg ville have været, hvis ikke en behjertet mand havde fået mig væk fra landbruget«.

Det var R. P. Sørensens næste husbond, Kristian Mikkelsen i Skannerup, der greb tingene praktisk an og fik sin unge karl på Nørre Nissum Seminarium. Det var i 1916.

Som så ofte set kunne den velbegavede landsbydreng, der havde haft en dygtig lærer, nemt klare sig mod købstadsdrene i de elementære fag, mens det kneb med sprogene, som i øvrigt mærkelig nok ikke var obligatoriske på seminariet. Ledelsen af den Indre-Missionsk prægede lærerskole var forbavsende fri, eleverne havde rig adgang til at udfolde deres personligheder, og forfatteren forholder ikke læseren en række muntre oplevelser – hvoraf i hvert fald en enkelt stadig plager ham, fordi ikke alle deltagere fandt løjerne lige morsomme.

Ind imellem rider den daværende elev og nuværende lærer en kæphest, for eksempel får folk, der roder »de« og »dem« sammen, et velment og solidt rap. Den rette brug lærte R. P. Sørensen i Voel skole, og forhåbentlig

har også hans egne mange elever lært at begribe forskellen. Det er beskæmmende, så ofte man møder den forkerte brug af de to ord i tale og tekst.

Efter en årrække i Sydslesvig kom R. P. Sørensen til Frøslev i 1933 og voksede fast der. Hans stærkt bevidste danskhed i de følgende årtier præger hans dagligdag, lige som hans efterhånden nære tilknytning til DGU, Danmarks Geologiske Undersøgelse, og de særprægede personligheder han her lærer at kende, giver ham udsyn. Alt fortalt med beskeden selvironi – et utal af hændelser fisket op af en velforsynet erindringskiste.

Slutkapitlet er viet til statsgeolog, dr. phil. Sigurd Hansen, leder af afdelingen for almindelig geologi inden for DGU, til hvem R. P.

Sørensen efterhånden blev knyttet i et nært venskab. Så nært, at forfatteren må gemme sine sande følelser for den alt for tidligt døde ven bag muntre beretninger om andre fra DGU.

Det fineste, en forsker kan blive, er en enhed – Volt, Ohm, Røntgen, etc. – R. P. Sørensen kan ikke blive til en enhed, for hvad i alverden skal man anvende en geologisk, folkelig enhed til? Men går man en tur i Frøslev plantage, kan man, uden at gå vild, måske have held til at møde R. P. Sørensen på R. P. Sørensens vej. Og det er jo heller ikke noget ringe minde, skovens folk her har sat den gamle, ungdommelige lærer.

Inger Bjørn Svensson.

Julebrev fra Sønderborg.

Udsendt af museumspædagog Inge Adriansen.

1978-julebrevet indeholder opskrifter på julekager, anvisninger på at lave traditionel pynt til juletræet, julespil og julelege, men mest interessant vil de fleste nok finde de forskellige beskrivelser af juleforberedelser, set med barnets øjne dengang og fortalt nu i erindringens skær.

En skriver om de efter vor målestok meget beskedne juleudstillinger i Sønderborg i de sidste år før den første verdenskrig:

»Fra midten af december begyndte købmændene med at udstille mange fristende legesager m.m. i de pyntede vinduer. Det hørte til vores kæreste før-jul-beskæftigelse at gå i klynger fra butiksvindue til butiksvindue for at se på herlighederne. Næserne blev trykket flade mod de kolde ruder. Selvfølgelig skulle vi ha' det hele til jul – næsten da. Vi vidste jo godt, at vi kun fik een eller højst 2 ting, men det formindskede ikke den salige glæde ved at se på vinduerne og drømme om, at der måske kunne ske mirakler.

Dengang var der her i Sønderborg den skik, at vi børn fik lov til at komme ind i visse butikker for at se på juleudstillingen,

Museet på Sønderborg Slot. 5 kr.

der ikke blot omfattede selve butikken, men også baglokalerne. Det var jo i hine lykkelige dage, da der endnu ikke fandtes supermarkeder. Først stod vi længe udenfor butikken – det var som om vi stod i forgården til noget helligt eller noget helt usædvanligt. En 4 eller 5 stykker blev enige om at gå ind. »Men wem ska spørge?« En behjertet dreng eller pige lovede: »de ska æ nok!« Vi entrede butikken (jeg hørte ikke til de modige). Spørgsmålet var altid: »må vi se æ juleudstilling?« »Ja, men så ska i væe ornle, og så haus, it taj fat i naue, kun se!« Det skulle vi da nok. Jeg husker ikke, at vi nogensinde har spurgt på tysk. Lykkelige travede vi så gennem lokalerna med store øjne. Det var et eventyr, og så var det ganske gratis. Hos bagermester Jørgensen, Perlegade 49 blev vi (som gode kunders børn) indbudt til at se på deres juleudstilling, der var i deres fine stue bag ved butikken. Her blev vi stillet overfor det helt utrolige opbud af chokolade- og marcipansager i hvidt og kulørt. Man kunne vel nok få vand i munden af at se på disse herligheder. Øjnene fik jo

deres andel af skueretterne, men maven følte sig så absolut underforsynet på dette punkt. Egentlig nid (misundelse) det som tyskerne kalder »Neid der Besitzlosen« har konfrontationen med det så attråværdige, men uopnåelige dog ikke udløst i mig. Vi fik da nogen kompensation til jul, og så var fru Jørgensen flink til at give os en penningsskage, som vi var godt fornøjet med.

Der var tre købmænd, der var særlig flin-

En anden (det er fhv. kommunekasserer Max Müller) husker om sin barndoms jul fra århundredets begyndelse:

Jul i handelsmandsfamilie i Sønderborg 1900–1920

Juletræsdyngen var dels hjemmelavet, dels købt. I tiden ca. 4 uger før jul kom den store kasse med »æ jultræssache« på bordet, og så blev alle ting eftersat for at blive suppleret. Hvor barnehænder håndterer, går der altid noget itu og tidens tand gør sig også gældende. Under fars ledelse lavede vi så lange kæder af kulørt papir, der snoede sig i mægtige bølger fra træets top til dets fod. Vi lavede brogede kurve og de kendte flettede hjerter af glanspapir, der blev fyldt med julegodter: nødder, chokolade, marcipan, chokoladekranse, der var bestrøet med små »Liebesperler«, det var vist harlekinsperler. Sukkerstjerner, kiks overtrukket med kulørt sukker, små røde æbler og enkelte større pragtstykker af marcipan som dyr og frugter fandtes også på vores juletræ. Desuden havde vi en hel del store og små brogede glas-kugler, der spejlede sig i skæret af de mange kulørte julelys.

Når vi kom ind i december måned, holdt vi mørkningstime og så sang vi julesange under fars ledelse. Blev der så et øjeblik stilhed, var der en eller anden af os børn der udbrød: »far, fortæl, fortæl!« »Jamen, hvad skal jeg da fortælle jer?« »Om jul, far, om jul!« Det var hans kæreste emne. Så be-

ke imod os: J. H. Kock, Qvist og Th. Lau (nu Holdts møbelforretning). I sidstnævnte vindue så jeg for første gang et elektrisk tog. Her kunne man stå i timevis og kigge på dette vidunder. Lau's vindue var så enestående, at læreren fandt på, at vi skulle skrive en stil om emnet. Jo, »Lau's Fenster« blev vist for de fleste drenges vedkommende en fuldtræffer.«

gyndte han at fortælle om julen derhjemme hos hans forældre og han gik langsomt over til at fortælle om vor egen tilstundende jul. Han beskrev alle forberedelser til festen, juleaftensdag og selve juleaften, juledagen – alt med stor begejstring og glæde. Han kunne næppe tillade sig et lille pusterum, før det lød: »Hvad så, far, hvad så?« Altid kunne han finde på noget at forlænge den spændende fortælling med. Han var et rigtigt julemenneske!

Endelig oprandt juleaftensdag. Vi hentede de to store rosinbrød hos bageren. Selvfølgelig fik vi et stykke deraf til morgenkaffen – der var jo ingen ende at se på disse to kæmpebrød. Ih, hvor det smagte. Alt åndede fred og ro. Far var ikke på arbejde, og alle hjalp til derhjemme. Man gik rundt og frydede sig i forventningen om juleaften. Vi passede på, at stuerne forblev ryddelige – ingen støvende leg, der kunne medføre uorden. Risengrøden, med saftvand og en margarineklat i midten blev nydt med en vis højtidelighed kl. 12. Vi fik kun en ret for at spare appetit til aften.

Hen på eftermiddagen skulle to af de største børn for sidste gang til bageren for at hente stegene i den store bradepande. Vore to gasblus havde ikke kapacitet nok til at klare de to kødbjerger, men ellers var mor en mester i at få alt i køkkenet til at fungere trods gassens begrænsede ydeevne. Om eftermiddagen – før spisningen og før juletræet blev tændt – havde far og jeg to gøre-

mål, der skulle udføres: Vi skulle ud på kirkegården med to enkle krans af grangrene. Den ene, som jeg fik lov at bære, blev nedlagt på mine bedsteforældres gravsted. Den anden krans blev båret af min far og nedlagt på mine oldeforældres gravsted. Det drejer sig om et stort familiegravsted. Alt foregik i stilhed – jeg mærkede, at far var bevæget. Derefter gik vi over på den såkaldte »gamle kirkegård«, der lå omkring Mariekirken. På stykket mod nord besøgte vi et stort, gammelt gravsted, hvor endnu ældre slægtninge havde deres sidste hvilested. Far fortalte om slægten, der havde præget det ældre Sønderborg. Nu er der parkeringsplads over hele kirkegården. Herfra skulle vi op til min fars heste, der var installeret i en stald, der lå et stykke fra vores bopæl. Hestene skulle »fodres af«, som vi kaldte det. De skulle ha' noget ekstra, de skulle også mærke, at det var jul, sagde far. På hjemturen hørte vi Mariekirkens gamle kloker ringe julen ind. Far blev stående: »Det kimer«, sagde han og: »nu er det jul!« Vi lyttede lidt, så gik vi videre. Det var første gang, jeg hørte udtrykket »det kimer«. Det oplevedes som noget ganske særligt. Senere boede vi i nærheden af kirken og gik hver juleaften udenfor for at høre klokkerne ringe julen ind. »Det kimer«, sagde folk til hinanden. Først da var det rigtig jul.

Snart var far og jeg hjemme i varmen. Ih, hvor hele huset duftede af steg og rødkål. Vi gik til bords, glade og tilfredse. Bordet havde ingen pynt, hverken levende lys eller blomster – kun en hvid dug. Trods den store spænding, der hos os små ikke var til at skjule, tog vi godt for os af retterne. Det kunne nok gi' lidt mavepine, men dette fænomen hørte jo julen til. Det må jo erindres, at vores hverdag ikke just bar præg af overflod i nogen retning.

Endelig var spisningens lyksalighed tilendebragt. De større børn hjalp med at tage af bordet og ved opvasken, der gerne skulle være fra hånden inden vi blev kaldt ind til

træet. Far var gået ind i julestuen – en pinefuld ventetid. Men så løs hans stemme: »Nu må I komme ind, børn«. Alle gik vi stille ind til juletræet, der strålede i al sin glans. Under træet lå gaverne, indpakket i almindelig papir. Det flotte julepapir var endnu ikke opfundet. Øjnene stod vel nok på stilke, men først skulle der synges. Far gav ikke los, før vi havde sunget alle de julesange, vi kunne. Så måtte vi kaste os over gaverne – det foregik vist som hos alle andre familier i landet. Vi kom og viste vore gaver frem til mor, far og de store søskende. Et år fik jeg et tornyster og et lille tog af blik – lokomotivet blev trukket op med en nøgle. Et andet år fik jeg en hest og en gul postvogn. Engang fik jeg en flot borg og en hel del tinsoldater. Vi skulle vist oplæres i den ædle krigskunst. Dog ikke hjemmefra, men fra oven, og det blev udnyttet merkantilt. Jeg husker, at soldater ikke var det store sus for mig. Hele aftenen legede vi med vore legesager, kun afbrudt af juleaftenscaffen. Far og mor fik ingen julegaver, men for dem var det vist nok at se os lykkelige.

Senere hen på aftenen fik vi så juleknas og i juledagene spillede vi lotto (banko) med nogle større marcipan- eller chokoladeting fra juletræet som gevinst.

1. juledag var der så kirkegang. Jeg fulgte gerne med min far til højmesse kl. 10 i Mariekirken. Til højre og venstre for alteret stod to mægtige juletræer med blafrende lys. Min far begyndte gudstjenesten (som alle mænd) med at kigge ned i sin høje hat. Hvad mon han så i bunden af hatten?

Hvad den gamle provst sagde, forstod jeg ikke et muk af, men han talte så »fugtigt« fra »æ Kanzel« (prædikestolen), at man kunne se spydråberne i luften omkring ham. Det var jeg meget optaget af. Forresten var jeg meget optaget af alt, hvad der foregik i kirken. Orgelspillet var betagende, men hvorfor stødte og klemte folk hinanden, når de under postludiets brusen forlod kirken?

æ Rummelpot 1978

Dy-Po Tryk A/S

Udgivelsen af »æ Rummelpot« gik efter redaktør Ole Bechs død over til DY-PO TRYK i Sønderborg med Eskild Bram og Jørgen Wolff som de veloplagte redaktører – det påstås, at redaktionen har sakset rigeligt med vittigheder rundt om, men pyt, vittigheder læses og glemmes og morer, når de atter læses. Ud over gengangerne er der stoppet med muntre kommentarer til den sønderjyske dagligdag anno 1978. I al elskværdighed hænges store og små ud til fælles fornøjelse.

Dansk Tidsskrift Index.

62. årgang 1976. *Udgivet af Bibliotekscentralens forlag. 1978. 450 sider.*

Dansk Tidsskrift Index registrerer artikler fra omtrent 365 danske tidsskrifter, hvilket er henvend halvdelen af de udgivne tidsskrifter. Der ses principielt bort fra vanskeligere tilgængelige specialtidsskrifter, for eksempel lægevidenskabelige.

Alle faglitterære, væsentlige artikler på mere end 5000 typografiske enheder medta-

Og må vi så ikke bede om flere dialektannoncer – i stil med perleoptikkens, tak! For øvrigt bør pendanten til politimester Iver Møllers rigtige, store rummelpot, nemlig en lige nu indstiftet minirummelpot for det bedste bidrag, gives til H. P. Jensen for hans tragikomiske og sande beretning om krigeren Karls liv, død og især begravelse. Vi håber, at forfatteren til næste år vover at fortælle flere af de historier, som hans mor forbyder ham at fortælle. *ibs*

ges.

De udvalgte artikler er opstillet efter decimalsystemet.

Da bibliotekerne selvsagt må foretage et udvalg af tidsskrifter til tidsskrifthylden, burde Dansk Tidsskrift Index naturligt have plads på disse hylder som et anvendeligt supplement til udvalget.

Torben Sørensen og Hans Michelsen: Stedregister til Dansk Tidsskrift Index 1915–1970.

Udgivet af Dansk Lokalbibliografi. Bibliotekscentralens forlag. 230 sider. 1978.

Dansk Lokalbibliografi har udgivet en fortegnelse over lokallitteraturen uden for København omfattende det nuværende kongerige, men ikke Sydslesvig og andre tidligere besiddelser.

Registeret viser hen til de tidsskriftartikler, der er skrevet om de enkelte lokaliteter og som er optaget i Dansk Tidsskrift Index i årrækken 1915–1970. Det er ordnet efter de enkelte kommuner efter de kommunekodemre, der er fastlagt af Indenrigsministe-

riet. Og hvis man ikke ved det i forvejen, er det ved hjælp af registeret i 5. udgave af Trap: Danmark, man finder frem til den søgte lokalitets sogn, kommune etc.

Enhver, der i videste forstand beskæftiger sig med lokalhistoriske emner, vil finde en udmærket hjælp i det foreliggende alfabetisk opstillede registers henvisninger. Med hensyn til biografier m.v. (99.4–99.9) henvises til Sven Houmøller: Biografiske tidsskriftsartikler. 1971.

Rettelse

Oktober, side 296, linie 10 f.n., 2. spalte. Læs:

Hans Peter Lauritz Rossen (min bedste-

far), f. 5. nov. 1868. (Præst i Agerskov fra 1921–29, gift med Maria Blach fra Hadsten). Hans Hörluck Rossen, f. 24. jan. 1870.

Sprogforeningens Almanak 1979.

Redigeret af Jørgen Mågård.

Så er almanakken der igen, Sprogforeningens almanak naturligvis, og den anskaffer man ikke blot af hensyn til kalender 1979 og den sønderjyske vejviser, men også på grund af det læsestof, der bydes på, og som redaktøren, Jørgen Mågård, i stadig højere grad søger at præge med statusopgørelser for Grænselandet. I år er der en grænselandskronik af statsminister Anker Jørgensen (en statsminister har travlt med mange ting), hvor hans konklusion er, at sameksistens har afløst grænsekampen, men en grænselandsstil, skrevet af en dansk elev, der har en tysk

ven, afslører dog, at der stadig er problemer, og det samme understreges på en anden måde af fhv. amtskontorchef Jes Caspersen, der analyserer de tyske børnehavers billige takster og sammenligner forholdene nord og syd for grænsen. V. Tams Jørgensen giver en frisk status, og Bent William Rasmussen behandler i novellistisk form en Sønderjyllandsrejse i uvidenhed. Der er kulturindlæg af Gynther Hansen og Sigfred Andresen, og nogle selvransagende erindringer af Esben Høilund Carlsen. Den er værd at læse, almanakken.

Grænselandsdagbog

VED FR. RUDBECK

September

SYD FOR GRÆNSEN

1. september: Driftstilskudet til det danske skolevæsen i Sydslesvig fra Slesvig-Holsten vil for 1979 blive på 18,5 mill. DM. I forhold til indeværende finansår er der tale om en forhøjelse på 2,2 mill. DM svarende til, at driftstilskudet er forhøjet fra 80 til 85 %.

Duborgskolen flytter ind i de nye lokaler.

2. september: »Den grønne Liste« i Slesvig-Flensborg amt anser ikke et samarbejde med kommunisterne for udelukket. På landsbasis vil man dog distancere sig fra dette samarbejde.

5. september: I et lejet lokale i Kiel startes undervisningen for 12 elever i 1. klasse fra

Kiel-Pries-området, som er tilmeldt dansk skole.

Skoledirektør Chr. Thorup Nielsen oplyser med henblik på ønskerne om en dansk real-skole i det tidligere Sydtønder amt, at det ikke findes økonomisk forsvarligt, og at det fornødne elevunderlag savnes.

Som SSV's landdagskandidater i Gottorp amt udpeges skoleinspektør Gerhard Wehlitz, Kappel, og SSV's amtsformand Andreas Lorenzen, Damholm.

6. september: I Dansk Kirke i Sydslesvigs beretning til DKU's årsmøde beklages et fornyet afslag på ønsket om en ny præstebolig i Husum, ligesom der peges på, at det ømme punkt for den danske kirke i Sydslesvig stadig er medlemstallet, som kun er 5647; det er for lille i forhold til tallet på danske i Sydslesvig.

9. september: I Isted genindvies efter en om-

fattende restaurering det tyske mindemuseum for Istedslaget.

På initiativ af Det slesvigholstenske Hjemstavnsforbund holdes den første Slesvig-Holsten dag.

På Det slesvigholstenske Hjemstavnsforbunds årsmøde i Ny Bjernt vender minister Gerd Lausen sig påny mod tanken om dannelse af et stort nordtysk forbundsland.

12. september: Den slesvigholstenske regering holder kabinetsmøde i Flensborg og tager beslutning om nybygning af et plejehjem, sygehusudvidelse, opførelse af et nyt seminarium og af en ny realskole. Der tilsiges Flensborg by øget finansiell støtte.

Flensborg fjordkommissionen planlægger for 1979 nye undersøgelser af Flensborg fjord på baggrund af den bundforurening, der er konstateret.

Fra dansk side må der svares høfligt men bestemt nej til en opfordring fra Det slesvigholstenske Hjemstavnsforbund om at slutte op om Slesvig-Holstendagen, når formålet er at fremme den slesvigholstenske bevidsthed, skriver Flensborg Avis.

14. september: Flere fremtrædende frisere kræver i et brev til ministerpræsident Gerhard Stoltenberg en hurtigst mulig inddigning af Nordstrand bugt.

Formanden for Det sydslesvigske Samråd Wilh. Klüver kræver på et møde i Læk en bedre skoling af SSV-kandidater forud for kommunevalgene. Deres informationer er ikke tilstrækkelige.

CDU i Stenfelt kommune afviser et SSV andragende om forhøjelse af tilskudet til den danske sygeplejerske fra 40 DM til 200 DM og motiverer det med, at der ikke er brug for en dansk sygeplejerske, man kan gå til den tyske.

Byforvaltningen i Tønning og Nordfrislands amt må ikke regne med SSV's tilslutning til en udbygning af Kating vad, der ønskes bevaret som rekreativt område.

14. september: På et ekstraordinært landsmøde opstiller SSV sin landsliste til landdagsvalget. Nr. 1 er landdagsmand Karl Otto Meyer. Derefter følger skoleinspektør Gerhard Wehlitz, gårdejer Carsten Boysen, Risum, og gymnasielærer Bent Meng, Flensborg.

15. september: Elevtallene i Slesvig-Holstens skoler steg fra 1964–77 fra 370.000 til 511.000. I det lige begyndte skoleår er nedgangen på 2,2 %, og inden 1983/84 vil det samlede elevtal være dalet til 330.000.

16. september: De danske skolars elevtal er ved det nye skoleårs begyndelse 6499 mod 6567 sidste år. Antallet af begyndere faldt fra 597 til 539.

Der spores voksende interesse for frisisk undervisning, og yderligere tre danske skoler vil begynde på frisiskundervisningen. Det er foruden skolen i Risum, de danske skoler i Husum og Bredsted samt Duborgskolen.

19. september: I den slesvigholstenske landdag gentog Karl Otto Meyer sit krav om ligestilling mellem skoletilskudene til danske og tyske folkeskoleelever. Samtidig rejste han kravet om anerkendelse af Nibøl og Kappel som såkaldte »middelcentre«.

21. september: På Dansk Skoleforenings fællesrådsmøde i Tønning understreges stærkt behovet for en sydslesvigske efterskole, ligesom det påpeges, at de tyske tilskud fortsat er for små. Skolevæsnets samlede udgifter var i det forløbne år 51.500.000 DM. Heraf betalte den danske stat 34.250.000 DM, mens de tyske tilskud var på 16.250.000 DM.

Til de danske børnehaver i Sydslesvig var der efter sommerferien tilmeldt 1704 børn.

23. september: Kommunerådet i Skovlund vedtager at yde ens tilskud til skolekørsel for såvel danske som tyske elever.

24. september: »Den grønne Liste« i Slesvig-Holsten har nu etableret sig som landsparti med henblik på landdagsvalget i april.

26. september: SSV har med 40,8 % sin største stemmeandel i Flensborgs nordlige bydel, men ca. 40 % af SSV's vælgere er over 60 år og kun 9 % mellem 18 og 24 år, fremgår det af en analyse af forårets kommunalvalg i Flensborg.

Skønt »Den grønne Liste« har etableret et landsparti, er splittelsen inden for partiet så stor, at det formodes, at der til landdagsvalget opstilles hele tre lister.

Under overværelse af arveprinsesse Caroline Mathilde holder det danske børnehjem i Lyksborg, »Lyksborghjemmet«, sit 25 års jubilæum.

27. september: Som følge af det dalende befolkningstal frygter Flensborg by, at dets status i forbindelse med regionalplanlægningen som »overcenter« kan blive truet, og at byen bliver stillet på linie med Slesvig og Husum.

28. september: I Holtenau er man begyndt på restaureringen af det gamle kanalpakhuss fra Ejderkanalens tid; det blev bygget i 1783.

29. september: Blandt flere forslag til placering af en sydslesvigsk efterskole peges der af SSV i Nordfrisland på det danske forsamlingshus i Mønkebøl nord for Bredsted.

30. september: I Flensborg åbnes en dansk-tysk told-uge med udstillinger og arrangementer fra såvel det danske som det tyske toldvæsen.

NORD FOR GRÆNSEN

1. september: Forfatteren Manfred Spliedt

gør i en artikel i Jydske Tidende op med blandt andet redaktør Jes Schmidts glorificering af hjemmetyske unge, som meldte sig til SS på østfronten. Man kan ikke sammenligne danske krigsdeltagere i første verdenskrig, som blev kaldt »pligtens sønner«, med tysksindede fra anden verdenskrig.

Indenrigsminister Knud Enggaard afløser den nuværende kirkeminister Egon Jensen som formand for det dansk-tyske kontaktudvalg.

6. september: Arbejderbevægelsen i Sønderjylland tager afstand fra at gøre den 3. oktober til en protestdag vendt mod SV-regeringen. Man vil ikke ud i ubetænksomme og vilde aktioner.

7. september: Det tyske medlem af Åbenrå byråd, rektor Hans-Jürgen Nissen, anker over, at byrådet i forbindelse med en festuge har anvendt midler til blandt andet at indkalde en forfatter af Manfred Spliedts format.

Ifølge beretningen fra Sønderjyllands Erhvervsråd er antallet af ledige i perioden 13.4.77 til 12.4.78 steget fra 3391 til 4884 eller fra 8,1 % til 11,3 %. I alt er der i Sønderjyllands amt 43.313 arbejdsløshedsforsikrede.

Befolkningstallet i Sønderjyllands amt steg i perioden 1970–1978 fra 237.271 til 247.590. Størst var stigningen i E 3-sydområdet med 3790, lavest på vesteregnet med 1009.

Til egnsudviklingsformål er der i 1977/78 anvendt 17.502.000 kr. fordelt på 11 virksomheder.

8. september: Sønderjyllands Investeringsfond har i året 1977/78 bevilget lån på ialt 3.666.892 kr.

Den slesvigholstenske landsregering giver tilsagn om at støtte udbygningen af det tyske mødre hjem ved Kollund »Haus Quickborn« med 400.000 DM.

9. september: I en samtale med Der Nordschleswiger siger professor Tage Kaarsted, at situationen i grænselandet i dag er så harmonisk og fredelig, som man ikke har oplevet den siden nationalitetskampens begyndelse for 150 år siden.

Ifølge undervisningsministeriets register over de tyske skolers elevtal besøges disse skoler af ialt 1327 skolepligtige elever. Hertil kommer så 124 elever i det tyske gymnasium og 72 elever i den tyske efterskole. Landets eneste tyske skole uden for Sønderjylland er Skt. Petri skole i København, der besøges af 389 elever.

10. september: Sønderjyllands Voksenuddannelse har noteret en stigning i antallet af kursister fra 1700 sidste år til godt 2500 i år.

12. september: Sønderjyllands frivillige brandværn tæller snart 2000 medlemmer ud over landsdelen.

De sønderjyske Handelsstandsforeninger vil i samarbejde med tyske erhvervskredse udgive en fælles turist- og erhvervsbrochure.

13. september: Elevtallet på de danske statskoler i Sønderjylland er ved det nye skoleårs begyndelse på ialt 1575. Dertil kommer 124 elever i det tyske gymnasium. HF-undervisningen besøges af ialt 549 elever.

I Bov kommune findes ialt 487 private firmaer med 2931 ansatte. På godt to år er det en stigning på 74 nye virksomheder.

Slesvig-Holsten-dagen benyttedes bl. a. også til en drøftelse af fadderskabsarbejdet for det tyske mindretal.

19. september: Ved folkeafstemningen i Sønderjyllands amt om nedsættelse af valgretsalders alderen stemte 47.323 eller 28,2 % ja, mens 54.640 eller 32,5 % stemte nej. 66.071 vælgere undlod at stemme. Lavest lå Løgumkloster kommune med kun 20,9 % ja-stemmer.

Der Nordschleswiger beklager i en leder,

at mindretalsledelsen udover en opfordring til at stemme undlod at tage stilling.

Minister u. p. Per Hækkerup siger i en samtale med Jydske Tidende, at Storebæltsbroen bliver den første af de store broer, der skal bygges. Den vedtagne udsættelse gælder kun for to år.

21. september: Over for Sønderjyllands amtsråd understreges den lokale betydning, Gram sygehus har, hvilket fremgår af sygehusstatistikken fra amtsrådets sygehusudvalg.

I Emmerske ved Tønder åbnes landets første efterskole for læseretarderede med plads til 42 elever.

23. september: På den tyske skoles dag i Sønderborg, som fandt sted i forbindelse med indvielsen af en udvidelse af den tyske privatskole, lovede regeringsdirektør Uwe Stiemke fra Bonn sin støtte til dækning af skoleudvidelsen med to mill. DM. Dog håbede han, at det måtte lykkes også at bevæge København til at yde større midler til tysk skolebyggeri. Her kunne man lære af det danske mindretal i Sydslesvig, som forstod at åbne de offentlige kasser, tilføjede hr. Stiemke.

26. september: Sønderjyllands amtsråd forhøjer tilskudet til det tyske bibliotek i Åbenrå fra 100.000 kr. til 120.000 kr.

I Sønderborg er startet et Bruno Topffselskab, hvis opgave det skal være nærmere at kortlægge situationen fra 1918 og proklamationen af republikken Als.

27. september: Der skal dannes en fælles bestyrelse for de komiteer, der i flere amter er dannet til fordel for bygning af Storebæltsbroen. Flere sønderjyske kommuner giver deres tilslutning.

Den tysk-nordslesvigske forfatter Manfred Spliedt vil søge igen at rejse sagerne omkring tyske soldaters henrettelse i Sønderjylland i dagene omkring 5. maj 1945.

28. september: På Skamlingsbanke-Selskabets generalforsamling fastslås det, at selskabet ikke vil give plads til foreninger, der vil splitte samfundet.

30. september: Grænseforeningens formand, landsretssagfører E. Friehling, gør sig på foreningens sendemandsmøde på Nyborg Strand til talsmand for, at der fra dansk side vises større forståelse for de hjemmetyske ønsker vedrørende deres centralbibliotek. Samtidig afviser han tanken om fælles dansk-tyske biblioteker eller andre fælles institutioner.

Oktober

SYD FOR GRÆNSEN

1. oktober: Ministerpræsident dr. Gerhard Stoltenberg genopstilles som CDU's spidskandidat til landdagsvalget 1979.

En ny dansk børnehaven med 15 børn åbnes i Hatsted som en slags filialbørnehaven for Husum børnehaven.

På grænseakademiet i Sankelmark diskuteres aviser og tidsskrifter i grænseregionen.

6. oktober: Dansk Voksenundervisning i Sydslesvig regner i den kommende sæson at komme op på mellem 200 og 250 kurser. Fra tysk side har man modtaget ialt 91.000 DM i tilskud.

10. oktober: FDP, de frie demokrater i Slesvig-Holsten går på deres partidag med et klart flertal ind for en koalition med SPD efter landdagsvalget.

FUEV, den europæiske folkegruppe-union opfordrer på sin kongres i Luxembourg til, at der dannes kontakudvalg til Europa-organerne, da man ikke kan nå opstilling af egne kandidater til EF-valget.

Der spores en stigende interesse for dansk

teater i Sydslesvig, fremgår det af SSF's teater- og koncertudvalgs beretning. Mens der i perioden 1950–59 taltes gennemsnitlig 10.865 voksne teatergængere ved danske forestillinger pr. år, er tallet i 1960–69 øget til 13.181 og i 1970 til 16.675.

11. oktober: Efter andragende fra SPD-landdagsmedlem Heinz Lund opfordres landsregeringen til en indsats til fremme af det plattyske sprog.

13. oktober: Formanden for Dansk Skoleforening i Sydslesvig, Gert Wiencke, peger i Radio Syd på nødvendigheden af en dansk efterskole i Sydslesvig. Ca. 50 af de 100 elever, der hvert år besøger en efterskole i Danmark, ville være bedre stillet ved at besøge en efterskole i Sydslesvig og derfra få et anerkendt afgangsbrev.

19. oktober: Kommunerådet i St. Vi beslutter at støtte Dansk Centralbibliotek med 500 DM, skønt det danske bibliotek ikke kunne gøre krav på tilskud, da de danske jo bare kunne benytte det tyske bibliotek.

I en enstemmig resolution anker Flensborg byråd over den stadig voksende indsnævring af kommunens bevægelsesfrihed gennem forbunds- og landsrestriktioner.

Under en paneldiskussion i Borgerforeningen mellem SPD, FDP, SSV og de grønne lister peger Karl Otto Meyer på, at i Sydslesvig er de grønne overflødige, der har man SSV, som for 95 pct.s vedkommende dækker de grønne listers program.

Selv med tilskud på 92.000 DM fra Kiel og 81.000 DM fra amterne mangler der stadig 1 mill. DM i at dække udgifterne til elevtransporten til de danske skoler, oplyses det på et møde i SSV's kommunalpolitiske udvalg.

23. oktober: Plattyske gudstjenester har større søgning end højtyske oplyses det på et plattysk præstekonvent i Heiligenhafen.

Folketingsmand Jes Schmidt krævede på mødet i Lyksborg nedsættelse af et kontaktudvalg for mindretal for at sikre dem taleret, mens SSV ikke anser et udvalg som et ønskemål.

1200 flensborgske skibsværftsarbejdere demonstrerer imod arbejdspladsnedlæggelser på værfterne.

26. oktober: Sydslesvigsk Vælgerforening kræver med henblik på landdagsvalget 1979 samme sendetid i radioen som de tyske partier og ens tid for alle partier.

SSV's landsformand, Gerhard Wehlitz, udmærkes med Freiherr von Stein-medaljen for mangeårigt kommunalt arbejde.

Overlandsretten i Slesvig skal tage stilling til, om en forordning fra 1284, givet af hertug Valdemar IV, om at byen har ret til halvdelen af en arv efter borgere uden arvinger, stadig har gyldighed.

27. oktober: Kun to deltagere har meldt sig til den tyske aftenhøjskole i Sønderbrarup, skønt området, som højskolen dækker, tæller ca. 50.000 indbyggere.

SSV i Nordfrislands amt stiller krav om at digelinien ved det nye Nordstranddige trækkes 200 m tilbage, så der tages mest mulig hensyn til naturen.

På skipperhuset i Tønning holdes en sprogdebat om dansk, sønderjysk, frisisk og plattysk, og der peges på nødvendigheden af et større sammenhold mellem de kræfter, der ønsker at bevare folkemålene, som ikke gerne må overskygges af rigsmålene.

28. oktober: Sydslesvigsk Forening holder landsmøde i Husum. Det oplyses at foreningen har omkring 21.500 medlemmer. Under forhandlingen efterlystes en holdningsdebat omkring EF.

Efter en omfattende restaurering genindvies Stiftelsen i Spættegade i Flensborg, som er overtaget af Sydslesvigsk Forening.

Selv med en forhøjelse på 4 % vil der sta-

dig være betydelige forskelle mellem dansk og tysk social støtte, oplyser rådmand Jacob Meyer. Mens en enlig kvinde under 62 år får 288 DM pr. måned og unge enlige 230 DM, vil ingen i Danmark få mindre end 1658 kr. pr. md.

31. oktober: CDU's fraktionsleder i Kielland-dagen, dr. Uwe Barschel, udnævnes til finansminister, hvor han afløser Gerd Lausen, som er udnævnt til direktør for Slesvig-Holstens Landsbank.

Medlemstallet i Sydslesvigsk Forening for Flensborg amt er steget til 3654 medlemmer.

NORD FOR GRÆNSEN

1. oktober: Under overværelse af dronning Margrethe fejrer Slesvigske Fodregiment i Haderslev sit 200 års jubilæum.

I forbindelse med jubilæet får regimentet overrakt det første Dannebrogssflag der vaje-de over Haderslev kaserne i 1920.

Det tyske mindretal rejser i forbindelse med et stævne i Sankelmark ønske om et tysk program i Radio Syd, ligesom man finder, der er brug for en tosproget grænse-overskridende pressetjeneste med sæde enten i Åbenrå eller Flensborg.

2. oktober: I regionsplanlægningen forudsættes et tredelt egnscenter Rødding-Gram-Toftlund, som kan styrke midtlandet kraftigt.

3. oktober: Fhv. folketingsmand for Slesvigsk Parti Hans Schmidt-Oksbøl dør 79 år gammel.

B&W Damp i Tønder tager en millionudvidelse i brug. Virksomheden beskæftiger for tiden 185 ansatte.

5. oktober: Ifølge regionsplanlægningen har Sønderjylland i tiden frem til 1992 brug for

19.500 nye boliger.

6. oktober: På et stiftende møde dannes i Haderslev Komiteen for opførelsen af Statsbroen Storebælt, omfattende politikere og erhvervsfolk fra Syd- og Sønderjylland, Fyn og Vestsjælland. Sønderjyllands Erhvervsråd vil foretage en registrering af sønderjyske produktionsapparater og vil præstere.

11. oktober: Uanset kystbeskyttelse er det et spørgsmål, hvor længe Danmarks eneste hallig, Jordsand, kan eksistere. I 1876 var halligen endnu på 18,4 ha. Nu er den kun på 2,3 ha.

Finansudvalget får efter indstilling fra kulturministeriet henstilling om at forhøje tilskudet til det tyske bibliotek i Åbenrå fra 40.500 kr. til 100.000 kr. for også derigennem at understrege den nationale balance i grænselandet.

Speditionsfirmaet E. Halskov-Jensen opretter et toldfrilager i Flensborg, da man frygter at ønskerne om et toldfrilager i Padborg syltes.

12. oktober: Mod Fremskridtspartiets stemmer vedtager finansudvalget forhøjelsen af tilskudet til det tyske bibliotek i Åbenrå.

Kulturminister Niels Matthiasen meddeler, at der ekstraordinært af Tipsmidlerne er bevilget 70.000 kr. til istandsættelse af Frøslevlejrens museum til året 1979.

13. oktober: 10.000 sønderjyders aktive indsats under en eller anden form i debatten om regionplanlægningen vil ikke blive glemt, siger amtsborgmester Erik Jessen. Ca. 135 studiekredse og hver fjerde af de ældste skoleklasser har beskæftiget sig med emnet foruden at der foreligger over 200 skriftlige indsendte bidrag.

Folketingsmand Johs. Burgdorff finder, at hverken tilskudet til Frøslevlejren er tilstræk-

keligt, eller at det som anført kan vente til 1979. Ministeriet må allerede nu finde det nødvendige beløb på sine budgetter.

Bund deutscher Nordschleswiger vil gerne tilslutte sig den dannede aktionskomité for Storebæltbroen.

Såvel Flensborgs nye bypræsident fru Ingrid Gross og den ny overborgmester Bodo Richter aflægger officiel tiltrædelsesvisit hos amtsborgmester Erik Jessen, hvor de samtidig orienteres om de sønderjyske regionsplaner.

Bund deutscher Nordschleswigers forretningsudvalg takker for forhøjelsen af bibliotekstilskudet, men kan ikke acceptere kulturministerens udtalelser om den nationale balance. Man ønsker entydigt at fastslå, at de tyske bestræbelser kun sigter på en ligestilling med det offentlige danske biblioteksvæsen.

14. oktober: På et møde i Løgumkloster udtaler repræsentanter for vesteregns grupper, som har beskæftiget sig med regionplanlægning, at der uden en planstyring ingen mening er med en regionsplan, ligesom de advarer imod at se hen over hovedet på de små landsbysamfund.

SPD-fraktionen vil, dersom den kommer til at danne den kommende landsregering i Kiel, forbedre mindretalspolitikken, ikke blot for at skabe en ligeret, men også for at gennemføre visse særrettigheder, siger fraktionsformand Klaus Matthiesen, der i øvrigt pegede på, at forbundet i 1978 yder 8,5 mill. DM og landet Slesvig-Holsten 1,5 mill. DM til det tyske mindretal.

15. oktober: Slesvigske Fodregiments jubilæumsfest gav ialt 185.000 kr., der ubeskåret tilfalder parolefonden, som dermed er oppe på 540.000 kr.

18. oktober: Danmarks Retsforbund vil gå ind for etableringen af told-frilageret i Padborg, oplyser den nyvalgte landsformand

Lars Fredsted Kristensen, Bredebro.

Også Arbejderbevægelsens sønderjyske Landsforening går ind for tanken og finder det urealistisk, når der fra Århus peges på, at det vil forringe konkurrenceevnen.

Fra et møde i Sønderjyllands amts trafikudvalg oplyses, at Sønderjylland nok må regne med at vente længst på en elektrificering af banen. Af samtaler med DSB fremgår der intet om, at vestbanen eller Sønderborg-Tinglev-strækningen skal nedlægges. Det amtskommunale trafikselskab vil være en kendsgerning fra næste år.

20. oktober: En dansk broekspert, professor Niels J. Gimsing, slår til lyd for en nyvurdering af andre trafik anlæg, som hidtil har været blokeret af Storebæltsbroen og mener, at tiden er inde til at se Femarnbæltsbroen i et nyt perspektiv.

21. oktober: Der findes endnu 85 sønderjyske forsamlingshuse. For at sikre deres fremtid tilstræbes der nu en sammenslutning af disse.

22. oktober: Dansk ornitologisk Forening advarer mod det fremskudte dige, som vil spore fuglelivet i vadehavsområderne.

23. oktober: Det er 60 år siden, H. P. Hansen i den tyske rigsdag rejste kravet om selvbestemmelsesret for Nordslesvig.

Amtsvandinspektør Knud Jensen erklærer, at der ikke sker ændringer i den planlagte digelinie. Et nyt forland vil give rige muligheder for det fugleliv, som menes truet.

24. oktober: På et møde i Rebbølcentret oprettes en sønderjysk forfatterforening, hvis formål er at gøre sønderjyske forfattere mere kendte.

25. oktober: På Bund deutscher Nordschleswigers delegeretmøde i Tinglev oplyses, at der er 4403 indtegnede medlemmer mod

4454 sidste år. Egne ydelser ligger på 2,867 mill. DM, mens tilskudet fra den danske stat og kommunerne beløber sig til 9,578 mill. DM. Dertil kommer et tysk tilskud på 7,490 mill.

Som nyt medlem af det dansk-tyske kontaktudvalg i stedet for afdøde forstander Poul Koopmann valgtes rektor Hans Jürgen Nissen, Åbenrå.

Kun den tyske repræsentation i folketinget muliggjorde forhøjelsen af bibliotekstilskudet, erklærede folketingsmand Jes Schmidt, som i øvrigt erklærede sig tilfreds med SV-regeringen.

27. oktober: Som afløser for konsul Anton Bamberger er Heinz Meier udnævnt til ny tysk konsul i Åbenrå. Den nye konsul har gjort diplomatisk tjeneste i Paris, London, Moskva og Hanoi.

Sønderjyske folketingsmænd går ind for gennemførelsen af det sønderjyske motorvejsbyggeri som planlagt.

Fra forskellig side rejstes spørgsmålet, om beslutningen om bygning af det fremskudte dige ikke var forhastet.

29. oktober: Tidligere redaktør af Hejmdal, Bjørn Hanssen, er død 76 år gammel.

31. oktober: Den slesvigholstenske landsregerings udvalg for mindretalsspørgsmål i Nordslesvig holder møde i Åbenrå. Det fastslås, at den tyske skole- og sprogforenings behov på årsbasis ligger på omkring 13 mill. DM. Pr. elev kræves der årligt 5165 DM. Forskellige byggeønsker vil blive klaret fra Bonn med et tilskud på 2,6 mill. DM. Mødre-hjemmet »Haus Quickborn« skal restaureres for 980.000 DM. Det skal undersøges, om der er behov for tyske fritidshjem i Haderslev, Sønderborg og Tønder.

Kommuneforeningen i Sønderjyllands amt stiller sig positivt til et forslag fra amtsborgmesteren om kontakt med danske kommunalbestyrelsesmedlemmer fra Sydslesvig.

SØNDERJYSK MÅNEDSSKRIFT

UDGIVET AF HISTORISK SAMFUND
FOR SØNDERJYLLAND

W. Christiansen, Chr. Stenz og Inger Bjørn Svendsen

54. årgang 1978

INDHOLD:

Almindelig historie

<i>Peter Agertoft: Fritz Clausen</i>	33
<i>Hans Beier: Revolutionen i Brøns</i>	23
<i>F. S. Grove-Stephensen: Falle Nielsen, kaperfører af Haderslev</i>	26
– Den københavnske skibsfart og Slesvig-Holsten 1786–1830	358
<i>Lars N. Henningsen: Tredivsårskrigens rædsler</i>	45
– Tobaksfabrikker og børnearbejde	134
<i>Oliva Jensen: Krigen kostede syv brødre livet</i>	322
<i>P. G. Lindhardt: Nærbillede fra 10. juli 1920</i>	1
<i>Jørgen Olaf Nielsen: Dybbøl – set fra venstre</i>	249
<i>Fr. Rudbeck: Flensborg i tal</i>	303
<i>Chr. Stenz: To slesvigske valg</i>	117
<i>Bjørn Svensson: Grænsestriden 1918–20</i>	415

Enkelte lokaliteter

<i>Vald. Andersen: Ladegårde og møller under Haderslevhus omkring år 1600</i> ...	229
<i>Jørgen Bromand: Die Augustenburger Christian August Schützengilde</i>	211
(Se også side 97)	
<i>Olav Christensen: En skattesag fra 1898 fra Haderslev</i>	106
<i>Werner Christiansen: Reussen-kogene ved Bredsted</i>	161
<i>H. V. Gregersen: »Santa Anna udi Obenraa«</i>	239
(Se også side 165)	
<i>Jens Heltoft: Tre breve fra Angel</i>	79
<i>Johannes Hoffmeyer: Teaterliv i Tønder i 1920'erne</i>	85
– En herre i åndernes rige	235
<i>Arne Hou og Sig. Schoubye: Møllen i Højer</i>	401
<i>Marius Jacobsen: Læreår i tyvernes Tønder</i>	107
<i>E. Keck: Nogle kildekritiske bemærkninger</i>	209
<i>Hans Lind: Skyttekorpset i Augustenborg</i>	97
(Se også side 211)	
<i>Torsten Madsen: Et yngre stenalderes kobbersmykke</i>	331
<i>Anne-Helene Michelsen: Bag de gamle døre i Åbenrå II</i>	61
<i>P. Mikkelsen: En gårdmandsslægt på Årø</i>	221
<i>Jens H. Nielsen: Fra Mjolden grandeprotokol</i>	203
<i>Peter Petersen: Skvatmøllerne i Dyrbæk og Blåbæk</i>	172
<i>John W. Oldam: Dobbelt bogholderi</i>	186

<i>Fr. Rudbeck: Flensborg i tal</i>	303
<i>Jørgen Slettebo: Om det ældste Sønderborg</i>	347
<i>Bjørn Svensson: Kapelbjerget ved Åbenrå</i>	165
(Se også side 239)	
<i>Alfred Thomsen: Fra Christiansfelds første blomstringstid</i>	184
<i>Ernst Vollertsen: Holmen – et fiskerleje I</i>	100
– <i>Holmen – et fiskerleje II</i>	142
<i>Uwe Zacchi: Vejen til himlen går forbi tekanden</i>	193
<i>Åbenrå i 1700-tallet</i>	67

Kirke, sprog, skole og undervisning

<i>Jens Heltoft: Tre breve fra Angel</i>	79
<i>Mindretalenes skoleforhold</i>	9
<i>Urban Schrøder: En gammel bøn eller historiens ironi</i>	180
<i>Uwe Zacchi: Vejen til himlen går forbi tekanden</i>	193

Arkæologi og museum

<i>Inge Adriansen og Karin Andersen: »Hånd i hånd«</i>	367
<i>Steen Wulff Andersen: Haderslev museums ansigt</i>	326
<i>Arne Hou og Sig. Schoubye: Møllen i Højer</i>	401
<i>Torsten Madsen: Et yngre stenalderkøbbersmykke fra en dysse ved Soed</i>	331
<i>Hans Neumann: Hærvejen som kulturformidler</i>	337
<i>Jørgen Slettebo: Et fajancekrus og dets dekoration</i>	41
– <i>Om det ældste Sønderborg</i>	347

Folklore og kunst

<i>Inge Adriansen og Karin Andersen: »Hånd i hånd«</i>	367
<i>Vello Helk: Nationale toner i stambogsindførslerne fra slutningen af 1700-tallet</i>	226
<i>H. P. Jensen: Antikke kort og bybilleder</i>	375
<i>Per Jespersen: Jeg lægæst</i>	225
<i>Finn Stendevad: Om lanternes oprindelse</i>	422
<i>Uwe Zacchi: Vejen til himlen går forbi tekanden</i>	193

Personalhistorie

<i>Peter Agertoft: Fritz Clausen</i>	33
<i>Olav Christensen: En skattesag fra 1898 fra Haderslev (Jep Orbesen)</i>	106
<i>Troels Fink: Holger Jacobsen 1906–1978</i>	129
<i>H. V. Gregersen: Karsten Haggesen og slægten Revenfeld</i>	197
<i>F. S. Grove-Stephensen: Falle Nielsen, kaperfører af Haderslev</i>	26
<i>Jens Heltoft: Tre breve fra Angel (H. J. M. Svendsen, Hans Asmus Brammer, L. P. Jepsen og Kristen Jeppesen)</i>	84

<i>Johannes Hoffmeyer</i> : Teaterliv i Tønder i 1920'erne	85
– En herre i åndernes rige	235
<i>J. Chr. Houborg</i> : Breve til og fra Nustrup (Hanne og Hans Nissen)	15
<i>Henning Rossen Haugaard</i> : Guldgraveren Nis Peter Rossen	296
<i>Peter Kr. Iversen</i> : Hans Neumann 70 år	285
– Johan Hvidtfeldt 70 år	317
<i>Marius Jacobsen</i> : Lærerår i tyvernes Tønder	107
<i>Oliva Jensen</i> : Krigen kostede syv brødre livet	322
<i>H. K. Kristensen</i> : Brønspæsten Christen C. Billums børn	304
<i>C. M. Laur</i> : Det vil jeg synge og fortælle om	254
<i>Anne-Helene Michelsen</i> : Bag de gamle døre i Åbenrå II (Franciska Clausen) ...	61
<i>P. Mikkelsen</i> : En gårdmandsslægt på Årø	221
<i>Th. Peters</i> : Peterum	289
<i>Ernst Vollertsen</i> : Holmen – et fiskerleje I	100
– Holmen – et fiskerleje II	143

Småstykker

Prisopgave (John Christmas Møller)	55
Kvindehår og hestehår (fæhår)	56
Frøslevlejrens museum i 1977	60
Sønderjyske censurstempler	147
Sølvjubelæum (Handelsbanken i Tønder)	196
Poststempler: Tysk grundighed	421

Sagt og skrevet: 87.

Grænselandsdagbog: 29, 57, 92, 125, 158, 188, 216, 244, 281, 313 og 433.

Avisartikelindeks for 1977: 148.

Bog anmeldelser

<i>Martin N. Hansen</i> : Med en Blomm i et Hat (Inger Bjørn Svensson)	28
Dansk præste- og sognehistorie, X (Bjørn Svensson)	49
Forfatternes Danmarkshistorie (Bjørn Svensson)	51
Heimatkundliche Arbeitsgemeinschaft 36, 1977 (Bjørn Svensson)	52
<i>Chr. Paulsen</i> : Synneborresnak (Inge Adriansen)	53
Dansk præste- og sognehistorie X, hefte 2 (Bjørn Svensson)	88
Grænseforeningens årbog 1978 (Chr. Stenz)	91
Sprogforeningen almanak 1978 (Eskild Bram)	121
<i>Peter J. Møller</i> : Haderslevdreng mellem tysk og dansk (Olav Christensen) ...	213
Haderslev-Samfundets årsskrift 1975–77 (K. Olrik)	215
<i>H. E. Sørensen</i> : Rømøs historie (Bjørn Svensson)	241
(Se også side 305 og side 308)	
Heimatkundliche Arbeitsgemeinschaft 37, 1978 (Bjørn Svensson)	242

<i>Jens Harrebye: Kærlige hilsner</i> (Bjørn Svensson)	243
<i>Motorvej Slesvig-Åbenrå</i> (Bjørn Svensson)	279
<i>Jørgen Hamre og Jørgen Vestergaard: Dansk Centralbibliotek</i> (Inger Bjørn Svensson)	281
<i>Jylland synger</i> (Inger Bjørn Svensson)	310
<i>Kai Edvard Larsen: De mange dage</i> (Bjørn Svensson)	310
<i>Thomas Dinesen: Pligtens tunge bud</i> (Inger Bjørn Svensson)	311
<i>L. S. Ravn: Lærerne i Nordslesvig</i> (Olav Christensen)	424
<i>Edith Bergholt Andersen: Kroen i Halk</i> (Ruth Simonsen)	426
<i>R. P. Sørensen: Erindringer og bekendelser</i> (Inger Bjørn Svensson)	428
<i>Inge Adriansen: Julebrev fra Sønderborg</i>	429

Små bogomtaler

Gottorp amt. Julen 1977: 51. Südschleswig – der Landesteil und die dänische Volksgruppe: 124. Nordschleswig 78 – Berichte: 124. H. E. Sørensen: Skærbæk kirke: 280. De nordslesvigske amtsbaner: 426. Fra Bov sogns Museum: 427. æ Rummelpot 1978: 432. Dansk Tidsskrift Index: 432. Torben Sørensen og Hans Michelsen: Stedregister til Dansk Tidsskrift Index 1975–70: 432. Sprogforeningens Almanak 1979: 433.

Rettelser: 60, 192, 432.

STEDFORTEGNELSE

Angel 79	Mjolden 202
Augustenborg 97, 211	Nustrup 15
Blåbæk 172	Reussen-kogene 161
Bredsted 161	Soed 331
Brøns 23	Stapelholm 289
Christiansfeld 1, 184, 186, 209	Sønderborg 347
Dyrbæk 172	Tønder 85, 107
Enderup 322	Varnæs 172
Flensborg 303	Åbenrå 61, 67, 165, 123, 240
Føhr 193	Årø 221
Holmen 100, 142	
Hviding 322	
Højer 401	

OUGAARDS

Boghandel

Vi har altid det bedste af den nye og den ældre litteratur på hylderne

Haderslev - Tlf. 52 25 71

GrænseLandets liv GrænseLandets sang

møder De i

Jydske Tidende

Syd- og Sønderjyllands store blad

De gamle jyske kreditforeninger

JYDSK GRUNDEJER-KREDITFORENING
og
NYJYDSKE KJØBSTAD-CREDITFORENING
er nu

KREDIT FORENINGEN DANMARK

Herning: Århus:
(07) 12 53 00 (06) 12 53 00

IDRÆTSHØJSKOLEN I SØNDERBORG

Højskole med lederuddannelse i gymnastik, boldspil, atletik og svømning.

Sommerkursus for kvinder og mænd 3. maj-28. juli.

Vinterkursus for kvinder og mænd 3. oktober-28. marts.

Skoleplan sendes.

Telefon (04) 42 18 48

Hans Jørgen Nielsen

BOGTRYK . OFFSET . BOGBIND

Tb. Laursens Bogtrykkeri A/S

Jernbanegade 8, Tønder, tlf. 72 15 50

Sønderjyllands Lånekasse

Nørregade 21 . Haderslev . Telefon (04) 52 66 33

Kontortid: kl. 9-12

ANDELSBANKEN

Sønderjyske afdelinger

Jyllands Kreditforening

HADERSLEV

TELEFON NR. (04) 52 70 00

MORSØ STØBEGODS

Aktieselskabet
N. A. Christensen & Co.
Kongelig Hofleverandør
NYKØBING MORS

Selskabs- og udflugtskørsel

Ruteautomobil-Aktieselskabet
for Haderslev Amt og By

Haderslev, tlf. (04) 52 38 55

Ladelund Landbrugs og Mælkeriskole

Brørup station

A/S Sønderjydske Frøforsyning

Frøavl & Frøhandel

Aabenraa

OVE ARKIL A/S
CIVILINGENIØR - ENTREPRENØR
HADERSLEV

KREDIT
FORENINGEN
DANMARK

Spare- og Laanekassen
for Hobro og Omegn

Sønderjysk Månedsskrifts adresse:

H. P. Hanssensvej 9, Haderslev, tlf. (04) 52 17 37.

Redaktørernes adresser:

Viceskoleinspektør W. Christiansen, Brorsonsvej 37, Tønder, tlf. (04) 72 18 78.

Viceskoleinspektør Chr. Stenz, Tøndervej 173, Åbenrå, tlf. (04) 62 14 50.

Cand. polit. Inger Bjørn Svensson, H. P. Hanssensvej 9, Haderslev, tlf. (04) 52 17 37.

Ekspedition: Historisk Samfund for Sønderjylland. Landsarkivet, 6200 Åbenrå. Tlf. (04) 62 46 83. Giro 4 26 82.

Værksted for arkæologi og kulturhistorie

Studier af sønderjyske fortidsminder – Aktiv deltagelse i udgravninger – Indsamling af folkeminder – Medvirken i udstillingsarbejde.

Arbejdet ledes af mag. art. Niels Sterum.

Lange kursus: 2 måneder januar–februar, 3 måneder marts–maj, 5 måneder januar–maj.

Korte kursus juni–november.

Løgumkloster Højskole, 6240 Løgumkloster

Telf. (04) 74 33 25, kontor mandag–fredag kl. 10.30–13.00.

HADERSLEV BANK

AKTIESELSKAB

DANEBOG HØJSKOLE – ALS

3 mdr. sommer-, 5 mdr. vinterskole

Tlf. (04) 46 41 12

Mogens Hemmingsen

SØNDERBORG HANDELSSKOLE

Handelsgymnasium – Handelshøjskoleafdeling

Sdr. Landevej 30 – Tlf. (04) 42 55 25

GRAM

KØLEANLÆG

BRØDRENE GRAM $\frac{1}{5}$ · VOJENS

De fleste ta'r os for pengenes skyld

I Sparekassen træffer De folk med økonomi som speciale.

Fagfolk, som ved, hvordan man får noget ud af pengene, og som gerne vil hjælpe Dem til en god handel. Det kalder vi Sparekassens Økonomi-service.

Tal med Sparekassen, før De handler. Uanset om det gælder køb og salg af værdipapirer, eget hus eller bare almindelige daglige økonomiske spørgsmål.

De er altid velkommen!

Økonomiservice -

Spørg

SPAREKASSEN